Aya

شيخ اياز

ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون

ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون

098 S. Aya
A-3(64)

ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون

شيخ اياز

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد سنڌ.
1989ع

فهرست

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر **هڪ سؤ سورنهن**

ڇپائيندڙ — نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

ڇپيندڙ — نيو فيمس پرنٽنگ پريس
هوم اسٽيڊ هال چاڙهي، حيدرآباد.

پهريون ايڊيشن — فيبروري 1989ع

قيمت 45/- رپيا

آفسيٽ پيپر ۽ پڪي جلد سان 65/- رپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

KARACHI JA DEENHAN AIN RATIYOON. (A MEMOIR) by SHAIKH AYAZ. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammed, Hyderabad Sind. Pakistan. First Edition February 1989. Price Per Copy Rs. 45/-

انتساب

ماهتاب محبوب جي نالي

شيخ اياز

ٻه لفظ

مون هي ڪتاب آگسٽ ١٩٨٨ع جي وچ ڌاري پورو ڪيو هو. اُنهيءَ عرصي ۾ پتو نه پوندو هو ته سچ ڪڏهن ٿو اُڀري ۽ لهي. شايد جيڪي اچي رهيو هو اُن جا منهنجي من تي پاڇاوان پئجي رهيا هئا. مون کي ائين ٿي لڳو ته گهڙو پرجي پرجي هاڻي ڇُلڪندو. اوچتو جنرل ضياالحق اُڏامي ويو. جيستائين ادل سومرو ڪتاب نقل ڪري ئي ڪري، اليڪشن ٿي؛ سنڌ ۾ رجعت پرست پاڙان پٽجي ويا، ۽ ساري سنڌي قوم جي اتفاق راءِ ۽ ٻين صوبــن ۾ اڪثريت جي ووٽــن سان شهيد ڀٽي جي ڌيءَ محترمه بينظير اقتدار ۾ آئـي. ايشيا جي بدترين آمريت ڪان هن ڌرتيءَ کي نجات ملي ۽ آئينده امن ۽ محبت جا امڪان پيدا ٿيا. جيئن هـي ڪتاب پورو ٿيو هو تيئن فيروزاحمد پنهنجن ڪتابن ۾ ان جيعنقريب اشاعت لاءِ اشتهار ڏنا هئا. ٻه سال اڳ جڏهن مون حيدرآباد ۾ ادبي سنگت جي ساليانې ميڙ تي پهرين صدارت ڪئي هئي، ته مون من ۾فيصلو ڪيو هو ته، پنهنجي صحت کي مدنظر رکي، هڪ سياستدان وانگر ته مان سياست ۾ بهرو نه وٺندس ۽ ون يونٽ واري دؤر وانگر ساريءَ سنڌ جي شهر شهر ۾ ادبي جلسن ۾ شريڪ ٿي، پنهنجي ادب کي ڪاٻيءَ ڌر جي سياست جو همرڪاب نـه بڻائي سگهندس، پر ڏينهن رات پـورهيو ڪري، ڪتاب لکي، اُنهن جي اشاعت سان هن دؤر جي ترقيپسند سياست کي هٿي ضرور ڏيندس.

مون کي اهو ڏسي خوشي ٿي آهي ته منهنجي محنت سجائي ٿي آهي، منهنجون تحريرون سنڌ جيئنين ۽ پراڻيءنسل ۾ باهه وانگر ڦهلجي ويـون آهن ۽ منهنجي ادبـي حاصلات لاءِ سا ڳيو احترام ۽ محبت اُڀـري آئي آهي، جا ڏهاڪو سال اڳي هئي، بلڪ اُن جو

٢٨ جولاءِ ١٩٨٨ع

٢٧ جولاءِ تي اسلم اظهر* فون ڪيو ته ڪراچي پريس ڪلب ۾ ٢٨ تاريخ تي ساڍي ٽين وڳي شام جو گڏجاڻي آهي، جنهن ۾ شريعت آرڊيننس، حدود آرڊيننس ۽ نئين قانونِ شهادت جي مذمت ڪئي ويندي. منهنجي طبيعت ٺيڪ نه هئي پر هن جي اصرار تي هن کي لنوائي نه سگهيس. هن چيو ته ٢٨ تاريخ تي هو يا نسرين يا هوري نوراني مون کي گهران ڪڍندا. دراصل مون اڳ ئي چاتو ٿي ته اڪثر مقرر چوندا ته هيءُ يا اهو آرڊيننس شريعت مطابق ناهي، اسلام جي روح جي منافي آهي ۽ ان ڪري منسوخ ڪيو وڃي. مون لاءِ مسئلو ايترو دقيق نه هو. سڌي ڳالهه هئي. شريعت آرڊيننس، حدود آرڊيننس يا قانون شهادت (Law of Evidence) شريعت مطابق آهن يا نه، اهي سارا قانون اقوام متحده جي انساني حقن تي ٺهرائن (Declaration on Human Rights) ۽ ان سان لاڳو اقوام متحده جي انساني حقن تي ويهاريل ڪميٽيءَ جي پروانن (Charters)، اقرارن (Covenants) ۽ عهدنامن (Protocals) جي خلاف آهن، ۽ جاڪاڻ ته پاڪستان اقوام متحده ۾ شامل آهي، اهي مٿي ڄاڻايل شريعت وغيره جا قانون بحال نٿا ڪري سگهجن. مون

---

* اسلم اظهر- پيٽي صاحب جي دؤر ۾ پاڪستان ٽي-ويءَ جو ڊائريڪٽر جنرل هو. هن بلراج ساهنيءَ وانگر ڪراچيءَ ۾ ”دستڪ“ نالي سان پيپلز ٿيٽر شروع ڪيو آهي. جرمن ڊراما نويس بريخت جا ڪجهه ڊراما، جنهن ۾ هن جو ڊرامو گئليلو به شامل آهي، اسٽيج تي آندا اٿائين. هو ڪابيءَ ڏر جي تحريڪن ۾ سرگرم حصو وٺندو آهي ۽ نوجوانن ۾ ڪافي اُتساهه ڦوڪيو اٿائين.

نسرين – اسلم اظهر جي زال.

هوري – ”مڪتبئه دانيال“ جي مالڪياڻي، مرحوم ملڪ نورانيءَ جي ذيءَ.

اظهار اڳ کان به وڌيڪ ٿي رهيو آهي. جي منهنجو ادب اُن وقت سنڌ کي ڪم اچي سگهي، جنهن وقت سنڌ جو وجود ئي خطري ۾ هجي، ته مون کي اِن جي پرواهه نه آهي ته اهو صدين تائين زنده رهي يا نه.

مان چاهيان ته سوويت ادب تي به ٽي سؤ صفحا لکي سگهان ها، پر ڪتاب ڏاڍو وڏو ٿي وڃي ها. اِن ڪري مون اختصار کان ڪم ورتو آهي ۽ اُن تي مختصر نگاهه وڌي آهي، پر سولزي نٽسن تي ڪجهه تفصيل سان لکيو آهي، ڇو ته اهو ئي مزاحمت جي وڏي ۾ وڏي ۽ زنده نشاني آهي.

مون في الحال روس جو سفرنامو، اڌ ۾ لکي، رکي ڇڏيو آهي، ڇو ته هاڻي ته ظاهر ٿي پيو آهي ته روس جي تاريخ ۽ ترقيءَ جي باري ۾ انگ اکر غلط آهن.

آخر ۾ مان پنهنجي نوجوان دوست، ادل سومري، جو ٿورائتو آهيان، جنهن نهايت لگن سان هن ڪتاب جو نقل ڪيو آهي. هو مدد نه ڪري ها ته، منهنجين بي انتها مصروفيتن سبب، هن ڪتاب جي اشاعت ۾ وڌيڪ دير لڳي وڃي ها.

(شيخ اياز — ڊسمبر ٢٥، ١٩٨٨ع)

بيمار هئي ۽ پنهنجو ڏير موڪليو هئائين ته مون کي ڪار ۾ پريس ڪلب وٺي وڃي. هو ساڍي ٽين بجي شام جو پهتو. اڃا زوردار بارش پئجي رهي هئي. جڏهن پريس ڪلب پهتاسين تڏهن به بارش ٿي پئي ۽ نه رڳو احاطي ۾ رکيل ڪرسيون آليون ٿي ويون هيون پر انهن جي مٿان لڳل پنڊال جتي ڪٿي ٽپڪي رهيو هو. اسلم اظهر ۽ هن جي زال نسرين پنڊال هيٺان بيٺا هئا ۽ منهنجي آجيان ڪري هنن هڪ ڪرسي مون کي آڇي. نسرين چيو ته جيڪڏهن مان تقرير نه ڪرڻ چاهيان ته پنهنجو ڪوئي نظم پڙهان، پر مون هن کي چيو ته "منهنجو گلو خراب آهي ۽ جيڪڏهن مان ڪجهه به پڙهندس ته ڪنگهه اچي ويندي." پريس ڪلب جو هال ٻيءَ ڪنهن ميٽنگ لاءِ چئين بجي کان مخصوص رکيل هو، ۽ هونئن به انهيءَ ننڍي هال ۾ سڀ آيل ماڻهو ماپي نه سگهن ها. هونءَ ته شايد بينظير به اچي ها، پر ساڳئي وقت ڪنهن هوٽل ۾ هن کي انساني حقن لاءِ آسٽريا حڪومت جي برونو ڪريسڪي انعام (Bruno Kriesky Award) ملڻ تي ڪائي تقريب رکيل هئي. ليڪن ٻيا ڪجهه سياسي ليڊر اچڻا هئا. ايتري ۾ سپريم ڪورٽ جو اڳوڻو جج، جسٽس دوراب پٽيل، جنهن ڀٽي صاحب تي پنهنجي اختلاف راءِ سان فتويٰ (Dissenting Judgement) ڏني هئي ۽ ان ڪري پنهنجي نوڪري وڃائي هئي، اچي ويو، ۽ هن کي اسٽيج تي صدارت لاءِ سڏيائون. ان کان پوءِ مون کي ۽ ڪجهه ٻين کي سڏ ڪري چيائون ته "اسٽيج تي اچي ويهو" ٻيا اسٽيج تي سڏايل هئا: ڪوئٽا يونيورسٽيءَ جو سابق وائيس چانسيلر پروفيسر ڪرار حسين؛ قومي محاذ آزاديءَ جو چيئرمين معراج محمد خان، جو ويجهڙائيءَ ۾ جي-ايم سيد سان سنڌ نئشنل الائنس ۾ شامل ٿيو آهي؛ پاڪستان ڪميونسٽ پارٽيءَ جو نمائندو جام ساقي، جنهن ويجهڙائيءَ ۾ جي. ايم. سيد سان احتجاج ان ڪري ڪيو آهي، جو الائنس جا ٻه ميمبر، محمود هارون ۽ الاهي بخش سومرو، مرڪزي وزير ٿاڦيا ويا آهن؛ غلام مصطفيٰ جتوئيءَ جي اين.پي.پي. جو اهم رڪن ڪمال

اسلم اظهر کي چيو ته ڪراچيءَ ۾ بارش کان پوءِ مون کي زڪام ۽ کنگهه ٿي پئي آهي ۽ مان سانده ڳالهائي نٿو سگهان. جنهن تي هن چيو ته توهن ڳالهائين يا خاموش رهين، هر صورت ۾ توهنجي موجودگي ضروري آهي. مون کي اِهو سوچي کل آئي ته ڪيئن نه ترقي پسند هر ماڻهوءَ کان ڪم وٺي ڇاڏن ٿا! ۱۹۷۰ع ۾ سارتر (Sartre) ۽ سيمان دي بيو (Simone de Beauvoir) فرانس جي سياست ۾ ڪائي مرڪزي حيثيت نه رکندا هئا، پوءِ به نه رڳو هو ڪابيءَ ڏر جي اخبار (La Cause de People ("عوام جو مقدمو") جا مدير بڻايا ويا هئا، پر اُن جا پرچا پيرس جي چوَنڪ چوَنڪ تي وڪڻڻ لاءِ به آماده ڪيا ويا هئا، ۽ اهڙا پرچا ورهائيندي هنن جا فوٽوگراف ڪڍيا ويا هئا، جي نه رڳو اخبارن ۾ ڇاپيا ويا هئا پر نوجوانن ۾ اُتساهه پيدا ڪرڻ لاءِ اُنهن ۾ ورهايا به ويا هئا. مون به اُهي فوٽوگراف ڪنهن ڪتاب ۾ ڏٺا آهن، جن ۾ توتريل ۽ ڪرڙوڊي سيمان کي اخبارون هٿن ۾ آهن ۽ ڏيرو ۽ پوڙهو سارتر هن جي پيرسان بيٺو آهي! فوٽو ڏسي، مون کي کل به آئي هئي ۽ هنن لاءِ بي‌انتها عزت به پيدا ٿي هئي. پيريءَ ۾ جوانيءَ سان ساٿ ڏيڻ جو اهو بهترين طريقو آهي. نوجوانن جي سڏ تي، زندگيءَ کي بدلائڻ لاءِ پيرسن دانشورن جو اهو ساٿ، هُنن لاءِ دل ۾ عزت ئي پيدا ڪري سگهي ٿو. مان به جيتوڻيڪ وهيءَ جي هن موڙ تي سارتر ۽ سيمان وانگر پنهنجو زياده تر وقت لکڻ پڙهڻ کي ڏيڻ ٿو چاهيان، ڇو ته اهوئي مون لاءِ دنيا کي بدلائڻ جو بهترين وسيلو آهي ۽ مان اِن ريت ئي پنهنجي ڳالهه وڌيڪ اثرائتي طور پيش ڪري سگهان ٿو، پر مان نوجوانن سان پنهنجو طبعي ساٿ صفا توڙڻ به نه ٿو چاهيان، ۽ ڪڏهن ڪڏهن اُنهن جي صحبت ۾ رهي، دنيا کي هُنن جي اکين سان ڏسي، پنهنجي ديده و دل کي تروتازه ڪرڻ چاهيان ٿو.

اڄ ۲۸ تاريخ صبح کان وٺي، مينهن جون اوڙڪون وسي رهيون هيون ۽ رستن تي پاڻي ريلا ڪري ٿي وهيو. هوري نوراني

مان اٽڪل ٩ بجي رات جو موٽي آيو آهيان. لڳاتار برسات جون اوڙڪون وسي رهيون آهن. چاهيان ٿو ته آندري ييڊ (Andre Gide) وانگر روزنامچا (Journals) لکان، پر پهريون ٢٥ جون کان (جڏهن کان مان ڪراچي آيو آهيان) اڄ تائين سربستو احوال لکان. هاڻي ڪجهه ويسر ٿي پئي آهي، ۽ وقت پوي ٿو ته گهڻو ڪجهه وسري ٿو وڃي

اظفر، اسمي جهانگير؛ اعتزاز احسن؛ افتخار جيلاني؛ اسلم اظهر؛ نسرين اظهر؛ ۽ زهرا دائودي. سڀني شريعت آرڊيننس وغيره جي ۽ جنرل ضياءُالحق جي خلاف نهايت شدت سان ڳالهايو. انهن نه رڳو پاڪستان ۾ هندو، مسلم، سک، عيسائي، پارسي وغيره جي هڪجهڙن حقن تي زور ڏنو، پر ڪن ته اهو به چيو ته جي فرض ڪجي ته شريعت ۾ آهي قانون هئا، تڏهن به ڪين آهي قبول نه هئا، ڇو ته آهي اقوام متحده جي تسليم شده حقن جي خلاف هئا. اهو به بار بار دهرايو ويو ته ”زالون هر ڳالهه ۾ مردن جي برابر آهن ۽ ڪوئي به صحيح دماغ ماڻهو ان موضوع تي مُلن جا ويچار قبولڻ لاءِ تيار نه آهي.“ برسات جي باوجود، پنڊال ۾ هزار ڪن زالون ۽ مرد ڪٺا ٿيا هئا. جلسي ۾ ڪيترائي اشتهار ورهايا ويا، جن مان هڪ ويجهيءَ چڪ ۾ گلگت ۽ بلتستان ۾ ظلمن جي باري ۾ هو، جي اُتان جي عوام تي افغان مجاهدن ڪيا هئا. افغان مجاهدن ڪوشش ڪئي هئي ته افغانستان جي پرسان اهڙي جاءِ حاصل ڪري ويهن جتان هو افغانستان جي اندر وڃي حملا ڪري سگهن، پر چاڪاڻ جو گلگت ۽ بلتستان جي مقامي ماڻهن سندن مخالفت ڪئي هئي، گلگت ۽ بلتستان ۾ رتوڇاڻ ڪئي وئي هئي، جنهن تي پاڪستان جي حڪومت چشم پوشي ڪئي هئي. اُن ڏس ۾ ”گلگت ۽ بلتستان جمهوري محاذ“ جو رسالو ”جمهور“ به ورهايو ويو. ”بلوچ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن“ به هڪ اشتهار

“On Shariat and Hudood Ordinance and politico-Constitutional Dilemmas of Pakistan.”

ورهايو، جنهن ۾ جنرل ضياءُالحق جي غير جمهوري حڪومت، ملٽري بيوروڪريسيءَ ۽ مُلاشاهي گٺ-جوڙ ۽ ملڪ جي گهڻ-قومي، گهڻ-ثقافتي ۽ گهڻ-مذهبي ڪردارڪان انحراف تي نهايت سخت تنقيد ٿيل هئي. ”بلوچ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن“ جو رسالو ”سنهب“ به ورهايو ويو، جنهن ۾ هوچي منهه ۽ قومي جمهوري آزاديءَ تي چگيرڙا مضمون هئا.

هئي، جا ٽن سالن جي آهي ۽ هن جي ماءُ هن کي پيار مان ”بيٺو“ چوندي آهي. سليم ٢٥ جون تي اچڻو هو. ان ڪري مان ۽ زرينه سکر مان شاليمار ايڪسپريس ۾ ٢٥ تاريخ تي رزرويشن ڪرائي، پر چاڪاڻ جو لبنا روئي روئي بيحال ٿي پئي هئي، مون سليم کي ويانا فون ڪيو ته هو اسان لاءِ نه ترسي ۽ لبنا کي پيءُ ماءُ وٽ سڌو لاهور وٺي وڃي. مون اهڙو اطلاع هن جي سهري کي لاهور فون تي ڏيئي ڇڏيو، جو اُتي ڪامرس ڪاليج جو پرنسپال آهي.

شاليمار ۾ اسان سان منهنجي ڌيءَ ياسمين، ۽ هن جون ڌيئر به گڏ هيون، جي حيدرآباد موٽي رهيون هيون. ياسمين، محمد ابراهيم جويي جي فرزند سان پرڻيل آهي، ۽ هن جي وڏي ڌيءَ روماسا، منهنجي اثر هيٺ رهي آهي ۽ ڏاڍي ذهين آهي. ان ڪري اسان معمول وانگر بوئنگ ۾ رزرويشن نه ڪرائي هئي ۽ هن پيري ڌيءَ ۽ ڏوهٽين سان گڏ شاليمار ايڪسپريس ۾ وياسين. روماسا تي اهو نالو به مون رکيو آهي. هوءَ ٻارهن ورهن جي آهي ۽ لکڻ پڙهڻ جو ڏاڍو شوق اٿس. حيدرآباد اسٽيشن تي منهنجو نياڻو مظفر جويو، جو انجنير آهي، ياسمين ۽ پنهنجين ڌيئن کي وٺي ويو. مان حيدرآباد کان ڪراچيءَ تائين زرينه سان ڳالهائيندو ويس. هوءَ ڪجهه اگهي هئي ۽ هن کي دل جو ڌڪو ٿي پيو هو. مون هن کي چيو ته هينئر لهندي سج جا پويان پاڇاوان آهن، پر انهن کي به پنهنجي خوبصورتي آهي. سرءُ جي منڊ ڪنهن وقت ته بسنت کان به پياري لڳندي آهي. هن زندگيءَ جو پل پل غنيمت آهي ۽ بهتر آهي ته اُن لاءِ اُنهيءَ قوت جو احسانمند رهجي، جا اسان کي هلائي رهي آهي. هينئر ته پٽ ڌيئر، پوٽا پوٽيون، ڏوهٽا ڏوهٽيون آهن، جن جون زندگيون اسان کان پوءِ به هلنديون ۽ جڏهن پاڻ نه هونداسين تڏهن به ڇڻ اُنهن ۾ هونداسين. زندگيءَ جو سلسلو ايئن هلي ٿو ۽ بالاخر فتح زندگيءَ کي موت تي آهي ۽ نه موت کي زندگيءَ تي. مون هن کي چيو ته منهنجي پوئين ڪتاب ”ٻڙ جي ڇانو اڳي کان گهاٽي“ جي هڪ باب ۾ موت جو ذڪر ڪجهه زياده آهي، پر

٢٩ جولاءِ ١٩٨٨ع

مان هونءَ ڪراچيءَ هر سال ١ جولاءِ تي يا اُن کان هڪ ٻه ڏينهن پوءِ ايندو آهيان، ڇو ته ١ جولاءِ کان ٦/٧ آگسٽ تائين نه رڳو هاءِ ڪورٽ بند هوندي آهي، پر سيشن ڪورٽ کي به وئڪيشن هوندي آهي. هيل ٢٢ جون تي منهنجي پٽ سليم ويانا مان فون ڪيو ته هو ۽ هن جي زال لُبنا ٢٥ تاريخ تي موٽي رهيا هئا ڇو ته لبنا جو ڀاءُ سهيل لاهور ۾ ڪار جي حادثي ۾ فوت ٿي ويو هو. سليم گذريل سال ”پوسٽ گرئجوئيٽ تعليم“ لاءِ ويانا ويو هو ۽ هُن کي غالباً پهرينءَ جون تي ڊپلوما مليل هئي. ان ڪري هن لبنا کي سير تفريح لاءِ گهرائي ورتو هو. لبنا جو سوٽ، شوڪت خواجه، بان (جرمني) ۾ وڻج واپار ڪندو آهي، ۽ سندس ماءُ، محمود پرويز، ناروي ۾ پنهنجي مستقل رهائش اختيار ڪئي آهي. شوڪت جي ته زال به جرمن آهي. لبنا جو ڀاءُ، سهيل، جو لاهور ۾ ڪنهن خانگي فرم ۾ ملازم هو، جون جي ٻئي هفتي ۾ ڪار جي حادثي ۾ گذاري ويو، جڏهن لبنا سليم سان گڏ بان ۾ هئي. سهيل ڇئن ڀينرن جو هڪ ئي ڀاءُ هو ۽ ان ڪري مصلحتاً لبنا جي ڀيءُ لبنا کي فون تي اُهو اطلاع نه ڏنو هو— اهو سوچي ته متان لبنا کي بيحد صدمو پهچي ۽ هوءَ پرديس ۾ دلگير ٿي پوي. مون کي سليم وڌيڪ فون تي ٻڌايو ته لبنا جي ڀيڻ، نيينا، جا مڙس سان گڏ قطر ۾ رهندي آهي، تنهن پنهنجي ماءُ کي ناروي ۾ اهڙو اطلاع فون ذريعي ڏنو هو ۽ هُن جي ماءُ جڏهن اهڙو اطلاع شوڪت خواجه کي فون تي ڏنو ته هُن کي خبر نه هئي ته سليم ۽ لبنا شوڪت وٽ رهيل هئا. هو ٻئي اڃان رڳو ويانا، بان، ڪلون، سئزرلئنڊ، زوريچ، جنيوا ۽ ميونخ گهمي سگهيا هئا، ته هُنن کي اطلاع مليل ئي ٢٥ تاريخ واپس ورڻو پيو (سليم روس کان سواءِ سارو يورپ اڳ ئي ڏسي چڪو هو). سليم سان منهنجي ننڍڙي پوٽي، تَبين تارا، به گڏ

ويندا هئي. هڪ ڀيري اسين اسلام آباد ۾ راول ڊئم تي ڪشتيءَ ۾ وينا هئاسين. هُن مون کان روس جي سفر جي باري ۾ ٿي پڇيو، ته مون هُن کي ڳالهيون ڪندي ٻڌايو ته روس جون عورتون ايئن آزاد هيون جيئن هوا ۾ پکي هوندا آهن. هڪ ڀيري اسان سمرقند کان تاشقند وڃي رهيا هئاسين ته ڏٺوسين ته تاجڪ مزدور عورتون هڪ ٽرڪ ۾ ڳائينديون نچنديون ٿي ويون. قدسيه بانوءَ هُن کي هٿ ڏيکاري ٽرڪ بيهاري، ۽ اسان جي ٽئين همسفر، خاطر غزنويءَ، هُن کي پارسيءَ ۾ چيو ته ”مهرباني ڪري اسان کي ٽرڪ مان لهي نچي ڏيکاريو!“ اُن تي هو ٽرڪ مان لهي، زمين تي نچڻ لڳيون هيون! مان ڄامشوريءَ ۾ ائين پکي گدامڙيءَ جي وڻ تي نچندا ڏٺا هئا- اجهل، بي‌پرواهه، بي‌فڪر ۽ آزاد! ان کان پوءِ مون هُن کي پنهنجي روسي گائيڊ، آرينا، جي باري ۾ ٻڌايو. هوءَ ”ٿارين ٻولين جي اداري“ (Institute of Foreign Languages) جي گريجوئيٽ هئي ۽ ڪجهه وقت فرانس ۾ روسي سفارتخاني ۾ رهي هئي ۽ پاسترناڪ جو ناول ”ڊاڪٽر زواگو“ فرانسيسي ترجمي ۾ پڙهيو هيائين. مون جڏهن هُن سان پاسترناڪ جي ناول ۽ شاعريءَ تي ڳالهايو، ته هوءَ وائڙي ٿي وئي ۽ حيران ٿي چيائين: ”تو سنڌ ۾ رهي پاسترناڪ جو ايترو گهرو مطالعو ڪيئن ڪيو آهي!“ پوءِ اسان روسي شاعريءَ تي وڏيڪ گفتگو ڪئي ۽ آندريئي ووزنيسينسڪي، رسول حمزاتوف، اِيوگيني يُوتُوشينڪو وغيره جي شاعريءَ تي ڳالهائي، مون هن کي ٻڌايو ته آننا اخماتووا تي لينن گراڊ جي گهيراوَ ۾ ڇا گذريو هو ۽ شاعر مينڊلسٽام کي ڇو اسٽالن ماريو هو. اهو ٻڌي هوءَ مون سان ڪافي گهري ٿي وئي ۽ اسان تاشقند هوٽل جي ڪمري ۾ روسي شئمپين به پيئندا رهياسين ۽ شاعرن، سرگيئي يسينن ۽ ولاديمير ماياڪوفسڪيءَ ۽ آلڪساندر بلوڪ، جي دؤر، اُن جي افراتفريءَ ۽ نئين ماحول ۾ ڪُپڻ جي نهايت ڏکيءَ ڪوشش تي اڌ رات تائين ڳالهائيندا رهياسين. شئمپين جي ٽين بوتل آرينا جي ڇهري تي موتئي جي گلن وانگر ٽڙي پئي هئي ۽ روسيءَ ۾ ڪجهه

اُن ۾ به مون اِنهيءَ سلسلي جو ذڪر ڪيو آهي جو مون ڪان پوءِ به جاري ساري رهندو. ماهتاب محبوب اُهو ڪتاب پڙهي مون کي فون تي چيو هو ته هن کي هيٺيون نظم پڙهي، اکين ۾ لڙڪ اچي ويا هئا:

ڪڏهن هوا دروازو کولي،
منهنجي گهر ۾ پيهي ايندي،
۽ مون کي ڪرسيءَ تي ڳولي،
مايوسيءَ سان موٽي ويندي؛
منهنجيءَ ميز مٿان سوَ ڪاغذ
پکڙيل هوندا، آنءُ نه هوندس!
گيت اڌورا، آنءُ نه هوندس!
۽ بيو چاچا، آنءُ نه هوندس!

مان پانيان ٿو ته جڏهن هوءَ به چار مهينا اڳ منهنجي گهر سڪر آئي هئي، تڏهن هن منهنجي ڪاڏي جي ميز تي ڪيئي ڪتاب، نوٽ بوڪ ۽ پنا ڏٺا هئا. مان اُنهيءَ ميز تي لکندو به آهيان ۽ ماڻيءَ وقت ڪتاب سوري پوري، پلنگ تي رکندو آهيان (اِها عادت مون ۾ حشوڪيولراماڻيءَ سان پئي هئي. هُن جي فلئٽ ۾ چوڌاري ڪتاب، رسالا، اخبارون، جنديءَ ۽ ڪاشيءَ جون شيون، جهونا سِڪا وغيره پيا هوندا هئا ۽ هُو آهي سوري سڀهِ لاءِ جاءِ ڏاهيندو هو. اُها لاآبالي زندگي -Bohemian life- مون کي اڄ تائين وڻندي آهي). پر اُهو زندگيءَ جي لازمي خاتمي جي پوڙڻ، جنهن جو ذڪر مون مٿئين نظم ۾ ڪيو آهي، مون ۾ ٿورو وقت هلندو آهي ۽ ڪنهن صوفيءَ وانگر فنا جو تصور منهنجي زندگيءَ تي هميشه لاءِ ڇانئجي نه ويندو آهي. مون شاليمار ايڪسپريس ۾ ڪجهه پنجابي ڇوڪريون ڏٺيون، جي اسان جي پرسان ويٺيون هيون. جوانيءَ کي ڪيتري نه ڪشش آهي! هڪڙي ته رقيه عتيق وانگر هئي، جا مون کي منهنجي دوست، احمد سليم، واقف ڪرائي هئي. هُن کي شفتالوءَ جهڙا ڳل هئا ۽ هُن جي اکين ۾ ڪتڪليءَ جي

ساهه نه اچي! رشيد پٽي مري ويو- هن جي چاليهي تي رسول بخش پليجي جي رفيق، عالم شاهه، مون کي چيو ته ”روئڻ اجايو آهي. هن موت کي قوت ۾ بدلايو وڃي!“ مون دل ۾ چيو، ”تون هن جي موت کي قوت ۾ پلي بدلاءِ. خود رشيد پٽي به ائين چاهي ها. هو سمجهندو هو ته زندگي پنهنجي ليکي بي معنيٰ آهي ۽ اُن ۾ انسان کي معنيٰ پاڻ پيدا ڪرڻي آهي، ۽ تون سمجهين ٿو ته موت پنهنجي ليکي بي‌معنيٰ آهي ۽ ان ۾ معنيٰ پيدا ڪرڻي آهي. پر مون لاءِ ٻي ڳالهه زياده اهم آهي. رشيد پٽي مري ويو. ڪيڏانهن ويو، وري موٽي به ايندو يا نه!“

اِهي ئي خيال هئا، جي ماهتاب محبوب کي ”ٻڙ جي ڇانوَ اڳي ڪان ڳهاٽي“ جي ڪجهه نظمن ۾ نظر آيا هئا. پر اِهو سوداءُ مون ۾ ٿوري وقت لاءِ رهندو آهي ۽ وري زندگيءَ جو سفر شاليمار ايڪسپريس وانگر تيز هلندو آهي. اڃان تائين منهنجي فرائڊ (Freud) ۾ اڳي وانگر دلچسپي آهي. آئڊلر (Adler) ۽ انسان جي‌نفسيات ۾ اختيار جي هوس ۾ منهنجي دلچسپي رڳو ايتري آهي ته جي ٻه صاحبِ اختيار آهن انهن جون منشائون ۽ مقصد سمجهي سگهان. باقي جُنگ (Jung) جي نفسيات ۾ منهنجي دلچسپي وڌي وئي آهي ۽ هن جي زندگيءَ جي آخري گهڙين تي هن جو لکيل ڪتاب مون ڏاڍي ڌيان سان پڙهيو آهي ۽ جي واقعا هن جي زندگيءَ ۾ آيا هئا پر حل طلب آهن، اُنهن تي سوچيندو رهيو آهيان. ڇا، حالات جو اڳ ۾ علم (Pre-Cognition of events) هڪ حقيقت آهي؟ ماديت جو فلسفو ته اِن کان بنهه انڪاري آهي، ڇو ته حالات جو اڳ ۾ علم تي سگهي ٿو، ته پوءِ ماضي، حال، مستقبل سا ڳئي وقت موجود آهن، ۽ اسين وڃي تصوف جي ڪنهن اوڙاهه ۾ ڪرون ٿا. پر جُنگ (Jung) وانگر ڪيتريون ئي ڳالهيون منهنجي زندگيءَ ۾ آيون آهن، جي حل طلب آهن. مثال طور روشن منهنجي گهري دوست هئي. ايئن چئجي ته هوءَ منهنجو پهريون پيار هئي. هن جي شادي ڪراچيءَ ۾ ٿي چڪي هئي، جتي هوءَ رهندي هئي ۽ سال

ڳالهائيندي هن منهنجي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وڌيون هيون. اهو ٻڌي، رقيه عتيق* مون کي ٿورو رڪائيءَ سان چيو هو: ”مون کي معلوم نه هو ته تو ۾ ايتري (Male Chavinism) آهي“. ۽ مان اهو ٻڌي لڄي ٿي ويو هوس. شاليمار ايڪسپريس ۾ مون اُن وقت، سوچيو ته پڪي جڏهن هم عمر خوبصورت ڇوڪرين کي ڏسندا هوندا ته اُهي هُنن کي هڪجهڙيون لڳنديون هونديون جيئن اسان کي رنگين جهرڪيون (Canaries) هڪجهڙيون لڳنديون آهن، پر جي اُنهن کي ويجهو وڃي ڏسبو ته انهن جون طبيعتون ڪيتريون نه مختلف لڳنديون! ڪيئن نه راحت مون کي هڪ ڀيري ٻڌايو هو: ”تون ڇاتو سمجهين، مون وسڪي نه پيتي آهي يا ڪنهن غير مرد سان وقت نه گذاريو آهي؟ مان پيڻ ڏي ساڏوٿ آفريڪا پاڏيءَ جي جهاز ۾ وڃي رهي هيس ۽ هڪ انگريز سان اڌ رات تائين هن سان ڪئبن ۾ وسڪي پيتي هيم.“ اِهو چئي، هُن مُرڪي، پنهنجي ڇوٽي منهنجي مُنهن سان گسائي هئي. هوءَ چڱي مصور هئي، مان هن جي بيحد عزت ڪندو هوس پر چئ ته هُن کان اهو ٻڌڻ لاءِ تيار نه هيم ته هُن اڪيلو اڌ رات تائين ڪنهن غير مرد سان جهاز جي ڪئبن ۾ وسڪي پيتي هئي- مان جنهن پاڻ اُهو گناهه ڪيئي ڀيرا ڪيو هو! اُن وقت مون اهو محسوس ڪيو هو ته هوءَ ساري منهنجي نه هئي ۽ پنهنجو ڪجهه حصو ٻئي ڪنهن وٽ ڇڏي آئي هئي. زندگي ڪيتري نه تيزيءَ سان گذري ٿي وڃي! شاليمار ايڪسپريس جي رفتار ته ڪجهه به نه آهي! ايڊگر ايلن پو جو نظم ”Never More“ منهنجي ڪنن ۾ گونجڻ لڳو. فقط يادگيريون ويهي رهن ٿيون ۽ اُهي من ۾ ايئن رهن ٿيون جيئن ٻانديون ٻار ۾ لُڙهنديون وينديون آهن ۽ نيٺ ڪنهن ڪُن ۾ ڦيراٽيون کائي غرق ٿي وينديون آهن. مون سوچيو ته ڇا اهڙو به ڪوئي انقلاب آهي جنهن جي اچڻ کان پوءِ ڪڏهن به انسان جي چپن تي ڏدو

* نوٽ: مون پاڪستاني نالا ٿورو ڦيرايا آهن.

چاهين؟" مان شڪي ٿي، هن جي گاڏي کان هٿي ويس.
انهيءَ کان پوءِ روشن کي سنڌ سرڪار سريلنڪا موڪليو هو، جتان موٽي، هوءَ پنهنجي آتم ڪهاڻي لکي رهي هئي. منهنجو دوست ڪهاڻيڪار، شيخ حفيظ، روشن سان اڪثر ملندو رهندو هو. ٽن چئن مهينن کان پوءِ مان هاءِ ڪورٽ ۾ ڪوئي ڪيس هلائڻ ڪراچيءَ ويس، جتي شيخ حفيظ مون کي ٻڌايو ته روشن تمام تيزيءَ سان پنهنجي آتم ڪهاڻي پوري ڪري رهي آهي، جنهن تي مون هن کي چيو: "اڇا ته حياتي پٺي اٿس، ايڏي تڪڙ ڇالاءِ؟" پوءِ مون هن کي روشن لاءِ نياپو ڏنو. ٻئي ڏينهن تي حفيظ چيو ته هُن کي سخت بخار هو، ان ڪري هُن ڪيس نياپو نه ڏنو هو. مان ٽئين ڏينهن تي سکر موٽي وڃڻ وارو هوس. سامان ٽئڪسيءَ ۾ رکائي، مون حفيظ کي چيو ته "هل ته ڪاري در روشن جي گهر هلون!" جڏهن ٽئڪسي ڪاري در وٽ پهتي تڏهن حفيظ چيو ته "تون اتي ٽئڪسيءَ ۾ ترس. مان هن کان پڇان ته تو کي مٿي وٺي اچان يا هوءَ پاڻ توسان گهر جي پٺئين دروازي کان ملندي." ٿوريءَ دير ۾ هو موٽي آيو ۽ چيائين: "هن کي ته هوش ئي ڪونه آهي ۽ هوءَ بخار ۾ وڦلي ٿي. مون کي مناسب نٿو لڳي ته تون مٿي هلين." مون روشن جي گهر کي ايئن ڏٺو ڄڻ ان کي آخري پيرو ڏسي رهيو هوس. ريل ۾ مون کي ساري رات ننڊ نه آئي هئي. سکر ۾ ٻئي ۽ ٽئين ڏينهن مان صبح شام پيئندو رهيو هوس. ٽئين ڏينهن شام جو مون وٽ رشيد ڀٽي ۽ مقبول صديقي آيا ۽ چيائون ته "رات ڪراچيءَ تا وچون ڪو ڪم هجيئي ته ٻڌاءِ." مون هنن کي چيو ته "مون کي سوداءُ ٿي پيو آهي ته روشن مري ويندي. ڄڻ ته مون کي ان ڳالهه جو علم سابقه * آهي. اوهين پهچڻ شرط شيخ حفيظ کي چئجو ته هو مون کي هن جي صحت جي باري ۾ تار ڪري." ٻئي ڏينهن تي مان پنهنجي آفيس ۾ ويٺو هوس ته شام جو حفيظ جي تار پهتي:

* علم سابقه، اڳيات پريرڻا (Pre-cognition of events)

ڏيڍ ۾ هڪ ڀيرو ماءُ وٽ شڪارپور ايندي هئي. هڪ ڀيري مان سکر کان جيڪب آباد ڪنهن قتل جي مقدمي هلائڻ لاءِ ويو هوس. جڏهن جيڪب آباد کان موٽندي سکر- شڪارپور جي چؤڏگيءَ وٽ پهتس ته مون ڊرائيور کي چيو ته هو شڪارپور روشن جي گهر ڏانهن هلي. جيتوڻيڪ اِيئن سمجهڻ لاءِ ڪوبه سبب نه هو پر مون کي پڪ هئي ته هوءَ شڪارپور آئي هئي. هوءَ ويجهو آمريڪا مان موٽي هئي ۽ مون کي ڪجهه تحفا به موڪليا هئائين، ان ڪري مون ڀانيو هو ته هن جو غصو مون تي گهٽجي ويو هوندو، جو هن کي منهنجي بيوفائيءَ تي هو. مان هن جي گهر ويس ته هوءَ موجود هئي پر هن کي اڃان تائين مون تي غصو هو ۽ مون سان رخ ڏيئي نه ڳالهايائين. روشن مون لاءِ چڻ شڪارپور هئي. آهي باغ جن ۾ ڪيئي ڪرنهي جا وڻ هوندا هئا جن ۾ تيز خوشبو هوندي هئي، آهي کوهن تي نار ۽ اُنهن جي پرسان توت ۽ شهتوت جي وڻن تي طوطن ۽ هيڙهن جون اُڏارون، مينهن جي واڙن ۾ تازي کير جا گُوها ۽ اُنهن جي هيٺان رکيل ٺامي جون ٻاٽليون، ۽ آهي رابيل جون ڪنڊيون جي هر شام مان هن لاءِ وٺي ويندو هوس جڏهن هوءَ مون سان گڏ پڙهندي هئي. روشن وٽان موٽڻ وقت ۽ ان جي ٻئي ۽ ٽئين ڏينهن تي، مون کي هن جو سوداءُ هو ۽ ان تي ڏک به هو ته مان هن سان دل کولي ڳالهائي نه سگهيو هوس. اِن ڳالهه جي چوٿين ڏينهن منهنجي هڪ دوست جي سکر مان ڪراچيءَ بدلي ٿي. اسان اُن رات گڏجي ماني کاڌي ۽ مان هن کي پنهنجي ڪار ۾ روهڙي ريلوي اسٽيشن تي ڇڏڻ ويس. مان اڃا پليٽ فارم تي بيٺو هوس ته مون روشن کي ويٽنگ روم مان ايندي ڏٺو. هوءَ ڪراچيءَ واپس وڃي رهي هئي. جڏهن گاڏيءَ ۾ وڃي ويٺي ته مان هن جي ڪِڙ ويس ۽ گاڏي جي در ۾ هٿ وجهي هن کي سڏ ڪيم: ”روشن!“ هوءَ مون کي ڏسي لهي آئي ۽ مون کي چيائين: ”تون بيٺل آهين. هتي ريلوي اسٽيشن تي تماشو وجهندين ڇا؟ دراصل مون کي اڃا توتي ڪاوڙ آهي. هاڻي مان شادي شده آهيان، مون مان ڇا ٿو

۽ هوءَ سچ پچ منهنجي زندگيءَ ۾ موتين ۽ مُنگرن جون جهوليون ڀري آئي هئي، جن جي هڳاءَ ۾ مان اڃا تائين ويڙهيل آهيان. صبح جو هلڪي بارش پئجي رهي هئي، جڏهن مون سان راحت جي پهرين ملاقات ٿي هئي. مون کي ائين محسوس ٿيو هو ته اِهو تقدير ۾ اڳي طئي ٿيل هو ته اسين ملون. جڏهن مون هن کي ڏٺو، تڏهن مون ڄاتيو ته اِها هيءَ ئي آهي، جنهن کي مان ڪيتري وقت کان ڳولي رهيو آهيان. هن کي ڏسي ڄڻ منهنجو تن من جرڪي اٿيو هو. هوءَ سانده چار سال منهنجي ڪُنڊيءَ ۾ ڦٽڪندي رهي هئي ۽ پوءِ آها ڪُنڊي اوچتو ڪٽجي وئي ۽ هوءَ درياه جي لهرين ۾ ترندي دور هلي وئي هئي. پر مون هن جو قرض چُڪايو آهي ۽ هن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ امر بڻائي ڇڏيو آهي. مون "رڻ تي رم جهم" ۾ هن تي اسي ڇهه-ستا لکيا آهن، پر اڃا تائين هن جو قرض مون تي آهي ۽ مان سوچيان ٿو اهو قرض ڪيئن لاهيان؟ ڪنهن وقت مان سوچيندو آهيان ته مان حجاب لاهي ڇو نه ٿو لکان؟ محبوبائن جا ڪڏهن نالا ڇو ٿو ڦيرايان؟ روسو کي صديون گذري ويون آهن، پر مون ۾ هن جيتري جرات به پيدا نه ٿي آهي! ڇا، مان هن سماج جا پرخچا اڏائي نٿو سگهان؟ ڇا مان جاگيرداري دوُر مان اڃان نه نڪتو آهيان؟ پنهنجي عشق کي ويڙهي سيڙهي، مان عورت کي پرده نشين ڪري ڇو ٿو پيش ڪريان؟ ڇا، مان هنن جي امانت ۾ خيانت ڪرڻ کان گهٻرايان ٿو؟ ڇا سچو سچ لکڻ خيانت آهي؟ نه معلوم مون ۾ سرمد وانگر برهنگيءَ جي جرات ڪڏهن پيدا ٿيندي؟ گاڏي جهٽڪ ڏئي، جهپر وٺي بيٺي. سامهون اڄ جي حقيقت ويٺي هئي. ان سان مون ساري زندگي گذاري هئي ۽ هن کي اڇا پئجي ويا هئا! منهنجي پٽ انيس جڏهن دبئي ۾ ماءُ جي تصوير ڪلاپرڪاش کي ڏيکاري هئي ته هوءَ ڪيس ڏاڍي وڻي هئي. زرينه پيريءَ تائين هڪ خوبصورت عورت رهي آهي. هن کي ڪاريون ڳهريون هڪ مصور جي خواب وانگر اکيون آهن. اسان جي گهر جڏهن سندري ۽ آتم آيا هئا ته سندريءَ کي زرينه

”گل مرجهائجي چڪو آهي. ڏاڍي دير ٿي وئي آهي.“
روشن ڦوهہ جوانيءَ ۾ مري چڪي هئي. اُن وقت تہ مون لاءِ ڄڻ ڪائنات جو انت ٿي چڪو هو. پر ڇا، هڪ ڀورڙي ڇوڪري ڪائنات جو انت ٿي سگهي ٿي؟ رابيل جا گل اُن ڪان سواءِ بہ رات جو ٽڙي ٿي پيا ۽ پرهہ جو پوپٽ ساڳيءَ ريت آڏري رهيا هئا!
مون ٿڌو ساهہ ڀري سعديءَ جي غزل مان هيٺيون سٽون جهونگاريون:

’اے ساربـاں آهستہ راں ڪارامِ جانم مي رود
وان دل ڪہ باخود داشتم، با دلستانم مي رود
من مانــدہ ام مهجور ازو بيچارہ و رنجور ازو
گوئي ڪہ نيشي دور ازو در استخوانم مي رود.‘

(اي اوٺـار، آهستي هل، جـو منهنجي جان جو آرام وڃي ٿو./ جيڪا دل مون وٽ هئي، اُها دل جي لٽيندڙ سان گڏ وڃي ٿي./ مان هن ڪان نـہ رڳو وڇوڙيل رهيو آهيان، پر ويچارو ۽ ڏکارو بہ رهيون آهيان؛/ ڄڻ تہ هن ڪان پري رهي پيڙا منهنجي هڏن جي ميـک تائين پهتي آهي.)
ريل گاڏي ’مستفعلن مستفعلن‘ ڪندي، جنگشاهي ٽپي چڪي هئي. هڪ ٻي تصوير اکين اڳيان اڀري آئي. بارش پئجي رهي هئي. اسان گل مهر جي وڻ هيٺان بيٺا هئاسين، تہ راحت مون کي چيو هو: ”سچ ٻڌاءِ، تون مون ۾ روشن تلاش ڪري رهيو آهين. تون مون سان محبت ٿو ڪرين يا روشن جي اولڙي سان ٿو ڪرين!“
”ڇـري! روشن کي مئي ڪيئي سال ٿيا. هـوءَ مون ڪان وسري چڪي آهي. تـون پنهنجي ليکي حقيقت آهين، تنهنجو روشن سان ڇا؟“ راحت مون سان ڪيڏو وقت گڏ گذاريو هو! مون کي اڄ بہ اها رات ياد آهي، جڏهن ڀٽ شاهہ تي هـوءَ مون سان ويٺي هئي ۽ علڻ فقير منهنجي وائي ڳائي هئي:

عشق اسان وٽ آرائينءَ جئن آيـو جهول ڀري!
ڪوئي ڪيئن ڪري!!

بيچ لگزري هوٽل ۾ گذاريندو هوس، جو سمنڊ جي ڪناري تي آهي.) مون ٿامس آئنڊ ٿامس تان ڏهه ٻارهن ڪتاب ورتا. انهن ۾ چيڪو-سلوواڪيا جي شاعر، جئرو سلوف سيفرٽ (Jaroslov Seifert) جي چوند نظمن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو به هو، جنهن تي هن کي ١٩٨٤ع ۾ نوبيل انعام مليو هو. ٻين ڪتابن ۾ فلسطين جي جلاوطن شاعر، محمود درويش، جي منتخب نظمن جو انگريزي ترجمو؛ روسي اديب، اوان بيونن (Ivan Bunin)، جون ڪهاڻيون؛ ۽ شوا نيپال ۽ نين تارا سهگل جا ڪجهه ڪتاب هئا.

مون سيفرٽ ۽ محمود درويش کي نه پڙهيو هو. محمود درويش جي ڪتاب جي سرورق جي پٺئين پاسي هيٺيون نظم هو، جنهن منهنجي حال جي ترجماني ٿي ڪئي:

'ٻه پريمي
پنهنجو دڳ ڳولي لهن ٿا
هو هڪ ٻئي کي نئين ڳولي لهن ٿا
۽ هڪٻئي کي چون ٿا
واريءَ جي ڍڪيل ڪيتري نه ٿوري آهي!'

اوچتو مون کي هوءَ ياد آئي، جنهن جو سرير سمنڊ جي تازي ڏوتل بجڪي وانگر ٿي لڳو، جنهن ۾ درياهه جي ٿڌاڻ هئي ۽ جنهن سان مان دل کولي ڳالهائي به نه سگهيو هوس ۽ جا اڄ به مون کي ائين ويجهي آهي، جيئن منهنجو مستقبل جو تصور مون کي ويجهو آهي.

اندر ڪتاب ۾ مون کي محمود درويش جي شاعري ڪافي وڻي. دراصل شاعري جيترو ڪنهن پيڙا جو پڙلاءُ ٿئي ٿي، اوترو ئي اها اوچائيءَ تي پهچي ٿي ۽ ان ۾ مهانتا اچي ٿي. محمود درويش ١٩٤٣ع ۾ فلسطين ۾ ڄائو هو، ۽ جڏهن هو ڇهن ورهين جو هو ته اسرائيلي فوج هن جي ڳوٺ، آلبروا، کي تباهه ڪيو هو. هو، جو پنهنجي ديس ۾ پرديسي هو، گئليليءَ ۾ اچي رهيو هو ۽ لکڻ لڳو هو. هن حيفا ۾ صحافي ٿي ڪم ڪيو هو، پر جيئن جيئن هن

تي ڏاڍو پيار آيو هو ۽ چڙ تنبيهه لاءِ هن مون کي بمبئيءَ مان هڪ ڪتاب Tolstoy's Wife پوسٽ ذريعي موڪليو هو جنهن ۾ ڏيکاريل هو ته ٽالسٽاءِ جينيس (Genius) ته هو پر هن سان هن جي زال جو گذارو ڪيترو نه ڏکيو هو!

ڪيڏا ماڻهو منهنجي زندگيءَ ۾ آيا آهن؟ ڪيڏا چهرا؟ ڪيڏيون هٿ جون ريکائون؟ هرڪنهن جو پنهنجو دڳ آهي، هرڪنهن جو پنهنجو ماڳ آهي. هيءَ زرينه، جا اينجلز جي ڪتاب "Origin of Family" کي ثابت ڪري رهي آهي، اڄان مون سان ساٿ آهي. رڳو، زندگيءَ جي آخري اسٽيشن تي ڪوئي ڪنهن جو ساٿ نه ٿو ڏئي. هرڪو پنهنجي دڳ هليو ٿو وڃي. ڪيڏانهن؟ ڪيڏانهن؟ اهو جواب ڏسجي ته روس جا سائنسدان Perestroika کان پوءِ ڪهڙو ٿا ڏين!

انيس ڪراچي اسٽيشن تي يارهين بجي رات جو بيٺو هو. هن جا پٽ شيراڻي (شهريار) ۽ سني به هن سان گڏ بيٺا هئا. ڪار ۾ هن جي گهر پهتاسين. هن جي زال حنا کي ڪيڪر ڪري، مان ٻئي وسائي سمهي رهيس.

مان ٻئي ڏينهن تي Thomas and Thomas واري ڪتاب گهر تي ويس، جنهن جو مالڪ سفارتڪار صمد شاهين جو پٽ ۽ اردوءَ جي مشهور افسانه نويس ممتاز شيرين جو پٽڙيو آهي. (جوانيءَ ۾ صمد شاهين ۽ ممتاز شيرين سان منهنجي پهرين ۽ آخري ملاقات بيچ لگزري هوٽل ۾ ٿي هئي، جتي اسان برصغير جي ادب تي تفصيلي گفتگو ڪئي هئي، جنهن جي باري ۾ مان ڪنهن ٻئي پيري لکندس. اُن وقت مان ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪندو هوس ۽ اڪثر شامون

جيتوڻيڪ فقط ڏهه ميلين آهن، تڏهن به چيڪوسلوواڪيا ۾ شعر جا ڪتاب آمريڪا کان گهڻو وڌيڪ ڇپبا آهن، توڙي آمريڪا ۾ ويهه ڀيرا وڌيڪ ماڻهو رهندا آهن. آمريڪين کان پنجاهه ڀيرا وڌيڪ چيڪ ماڻهو شاعريءَ جا ڪتاب خريد ڪندا آهن. جڏهن سيفرٽ ڏاڍو بيمار هو ته ڪيئي هجوم هن جي گهر جي ٻاهران ڪٺا ٿي ويا هئا. چيڪ شاعر نه رڳو محبت، فطرت ۽ موت جي باري ۾ نظم لکندا آهن پر انهن مسئلن ۽ تنازعن تي به لکندا آهن، جن ۾ عوام جي دلچسپي هوندي آهي. سيفرٽ جي شاعريءَ پنيان چيڪ ادب جي لنبي تاريخ آهي— وچولو دؤر (ازمنهء وسطيٰ - Middle Ages)، سترهين صدي، رومانوي دؤر، ۽ اڻويهين صديءَ جو پوئيون حصو. جديد چيڪ شاعريءَ ۾ تصور ۽ جذبات جو اظهار پنهنجي ڪمال تي آهي. پهرين جنگ عظيم (١٩١٤-١٨) اڃان پوري نه ٿي هئي ۽ چيڪوسلوواڪيا اڃان آسٽريا-هنگريءَ جو هڪ صوبو هو ته ١٤/٣ ورهين جي عمر ۾ سيفرٽ پنهنجا پهريان نظم لکيا هئا، جن ۾ پرولتاريت سان همدرديءَ جو اظهار هو ۽ جي نراجووادي (anarchistic) هئا. جڏهن چيڪوسلوواڪيا ١٩١٨ع ۾ خودمختيار ٿيو، تڏهن هو سوشل ڊيموڪريٽڪ پارٽيءَ ۾ پوءِ ١٩٢١ع ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ميمبر ٿيو. سيفرٽ جي نظمن جو پهريون مجموعو ”لڙڪ لاڙيندڙ شهر“ پهريون پرولتاري مجموعو هو ۽ هو هر سياستدان کان وڌيڪ چيڪ عوام تي اثرانداز ٿي رهيو هو. هن جي شاعريءَ ۾ محبت کي انقلاب کان به وڌيڪ اهميت هئي جنهن تي ترقي‌پسند هن جي نظمن تي اعتراض ڪندا هئا. مثال‌طور هيڏا نظم:

’محبت وڏي شيءِ آهي
اوهين ڏسندا
ته جڏهن ساريءَ وسيع دنيا ۾ انقلاب اچي ويندو
تڏهن به سائي گاهه تي
پيار ۾ جوڙا هڪٻئي جا هٿ جهلي
۽ هڪٻئي تي ڳاٽ رکي ويٺا هوندا.‘

جي شاعري مقبول عام ٿيندي وئي تيئن تيئن اسرائيلي فوج هن سان اُچائي ڪئي. اُن ڪري ۱۹۷۰ع ۾ محمود درويش کي ديس ڇڏڻو پيو ۽ بيروت ۾ ڪنهن رسالي جي ايڊيٽري ڪيائين. ۱۹۸۲ع ۾ لبنان تي اسرائيلي حملي کان پوءِ هُن کي بيروت به ڇڏڻو پيو. هاڻي هو جلاوطنيءَ ۾ يورپ ۾ رهندو آهي، ۽ ”الڪارمل“ رسالو ڪيندو آهي. محمود درويش هن وقت عربيءَ جو نهايت باا‌ثر شاعر آهي. نظمن جا ٻارهن ڪتاب ۽ نثر جا پنج ڪتاب تخليق ڪيا اٿائين. هن کي لينن انعام سوڌا ٻيا بين الاقوامي انعام مليا آهن. مون کي ٿئين مجموعي ۾ هڪ نظم جو هيٺيون بند ڏاڍو وڻيو:

’دنيا
ڪنهن سنهڙيءَ چيلهه مان
تلوار جي ڌار وچڻ کان به
وڌيڪ نندي آهي
۽ هڪ پيغمبر جي خيمي کان به
وڌيڪ ڪشادي آهي.
مان پنهنجي پنيان به ڪنهن کي نه ٿو ڏسان،
پنهنجي اڳيان به ڪنهن کي نه ٿو ڏسان،
مان ميڙ ۾ اڪيلائي ٿو محسوس ڪيان،
منهنجو ديس منهنجو پويون لکيل نظم آهي.‘

جڻ ته هن منهنجي ساري ڪتاب ”ٻڙ جي ڇانو اڳي کان گهاٽي“ کي هڪ سٽ ۾ سمايو آهي— ”منهنجو ديس منهنجو پويون لکيل نظم آهي.“

۱۹۸٦ع ۾ چيڪوسلوواڪيا جي شاعر، سيفرٽ، جو انگريزي ترجمو اڃان ڇپجي رهيو هو، ته هو نمونيا ۾ مري ويو. ۱۹۸۴ع ۾ جڏهن هن کي نوبل پرائيز مليو ته چيڪوسلوواڪيا کان ٻاهر ماڻهو هن جي نالي کان به واقف ڪونه ها. هو چيڪوسلوواڪيا جو قومي شاعر هو ۽ اُتان جو عوام يورپ جي ٻين قومن کان وڌيڪ شاعريءَ سان محبت ڪندو آهي. چيڪ قوم جا ماڻهو

١٩٣٧ع ۾ هن جي شعر جو ڪتاب ”اڻ ڏينهن“ چيڪو سلوواڪيا جي پهرئين پريزيڊنٽ ٿامس مسارڪ (ThomasMasaryk) (جو راج نيتيءَ جو ڄاڻو ۽ فيلسوف هو ۽ چيڪوسلوواڪيا جي جمهوري آزاديءَ جي علامت به هو) جي موت تي غم جو اظهار هو. جڏهن ١٩٣٨ع ۾ نازي جرمنيءَ چيڪوسلوواڪيا کي قبضي هيٺ آندو، ته هن جو مجموعو ”بتيون وسائي ڇڏيو“ ڇپيو. ٻي جنگ عظيم هلندي، سيفرت شاعريءَ جا ٽي جلد ڇپايا ۽ قوم جي پهه کي وڌيڪ پڪو ڪيو ته ”جيئڻو آهي، ته خودداريءَ سان جيئڻو آهي!“ ١٩٣٩ - ١٩٤٥ع واري دؤر ۾ هو قومي شاعر سمجهڻ ۾ آيو. اُن وقت هن، جا خطرناڪ زندگي گذاري هئي، اُها هن جي ”سرگذشت“ ۾ ڏنل آهي. ١٩٥٦ع ۾ جڏهن اسٽالن جي موت کان پوءِ سوويت يونين ۾ تحرير جي وڌيڪ آزادي ڏني وَئي تڏهن هن چيڪوسلوواڪيا جي اديبن جي يونين جي ڪانگريس* ۾ چيو: ”اسين پنهنجي عوام جو ضمير هوندا هئاسين. پر مون تي ويساهه ڪيو، اسان ڪجهه وقت اُهو ضمير ٿي نه گذاريو آهي؛ اسان عوام جو ضمير ٿي نه گذاريو آهي— لڪن ماڻهن جو ضمير؛ اسين پنهنجو ضمير به ٿي نه سگهيا آهيون. جيڪڏهن ڀيو ڪوئي سچ جي باري ۾ خاموش رهي ته اُها هن جي حڪمت عملي (Tacticalmanoeuvre) ٿي سگهي ٿي؛ پر اديب لاءِ سچ تي ماٺ ڪوڙ جي برابر آهي.“

سيفرت گهڻو ڪئي ته اسٽالن جي دؤر جي زيادتين کي ننديو وڃي، جي به بي‌انصافيءَ جو بڪ ٿيا هئا انهن کي عيوضو ڏنو وڃي.

* مون رسول بخش پليجي کي ڪجهه مهينا اڳ پنهنجي گهر چيو هو: ”تون سياستدان آهين. تون ڪو به اِفاديت پسند سمجهوتو (Pragmatic Compromise) ڪرين ته توتي ميار ناهي. مان شاعر ۽ اديب آهيان. مون کي سچو سچ چوڻو آهي. مان ڪنهن به سمجهوتي لاءِ تيار نه آهيان.“ هو وڏو ڏاهو آهي ۽ هُن اِها ڳالهه بنا هڪ جي قبول ڪئي هئي.

هن جي شاعريءَ ۾ محبت سان گڏ نفرت جو اظهار به هو- نفرت، جا هن کي موجوده ماحول سان هئي، ۽ محبت، جا آخر ۾ انسان کي انسان سان ڪرڻي آهي. انقلاب هن جي نظر ۾ مستقبل جي خوشيءَ جو سرچشمو هو: ڇا نه نظم آهي!-

'مون کي هڪ ڪڙڪي آهي
جنهن مان بسنت ائين ترندو ايندو آهي
جيئن ڪائي ٻيڙي ڳاڙهيءَ جهنڊيءَ سان
درياهه ۾ ترندي آئي هجي،
مون کي هڪ ڪُتڙو آهي
جنهن کي انسان جهڙيون اکيون آهن،
مون کي هڪ نيرو نوٽ بُڪ آهي
۽ اُن ۾ آهن
تيتيهه خوبصورت ڇوڪرين جا نالا-
.... . .
پر مون ڪان اهو نه وسرندو
ته مون وٽ بوٽ پالش جي هڪ خالي دٻي به آهي،
۽ هڪ اُداس، سڪل گُلن جي ڪونڊي به
منهنجيءَ دريءَ جي چوڪٺ وٽ رکي آهي
۽ منهنجي ڪوٽ جي ڪاج ۾ هڪ گُل به آهي
۽ منهنجي دل ۾ لڙڪ آهن'-

هُن آرٽ کي زندگي ۽ زندگيءَ کي آرٽ بڻائڻ چاهيو. ١٩٢٩ع ۾ هن جو چيڪ ڪميونسٽ پارٽيءَ سان ثقافت جي اظهار تي اختلاف ٿي پيو ۽ هن کي پارٽيءَ مان ڪڍيو ويو. پوءِ هن جا شاعريءَ جا ڪيترا ڪتاب ۽ الڪساندر بلوڪ، اپالي نيئر، پال ورلين،* نرودا * وغيره جا ڪيل ترجما ڇپيا.

---

* پال ورلين ۽ اپالي نيئر - فرانس جا مشهور شاعر
* نرودا، پبلو نرودا - چليءَ جو شاعر

موت منهنجي دروازي کي لت سان کولي
اندر هليو ايندو
ان وقت پٽوڙ کان
مان ساهه منجهائي ان کي ڏسندس
۽ مون کان اهو وسري ويندو
ته مون کي پيهر به ساهه کڻڻو آهي.

هن شاعر جي زندگي منهنجي زندگيءَ سان ڪيترو نه ملي ٿي! دنيا ۾ مون کي ڪيترا نه پيار ۽ پينرون، آهن! مان ڪهڙو نه خوشنصيب انسان آهيان!

مان انيس جي پٽن شيريءَ ۽ سنيءَ سان دل وندرائي رهيو هوس ته تاجل بيوس جو فون آيو ۽ هن چيو ته مان هن کي ڪجهه وقت ڏيان. هن مون کي پنهنجي شعر جي ڪتاب ”سنڌ منهنجي امان“ جو مسودو سکر پوسٽ ڪري خط لکيو هو ته مان اُن تي مهاڳ لکان. پر مون کي اڳ ئي مشتاق باگانيءَ، ادل سومري ۽ اياز گل جي شعري مجموعن تي مهاڳ لکڻا هئا، جي به مان پنهنجين بي انتها مصروفيتن ڪري اڃان تائين لکي نه سگهيو هوس. پر هن سان منهنجي دوستي هئي ۽ هن اڳ به پنهنجي ڪتاب ”جڏهن پونءِ بٽي“ جي مهورت لاءِ مون کي ڪراچيءَ اچڻ جي دعوت ڏني هئي پر مصروفيتن سبب مون اها قبولڻ کان مجبوري ڏيکاري هئي، سو مون هن کي چيو ته هو پلي هليو اچي. هو پنهنجي ڪتاب جو مسودو به کڻي آيو ۽ تحفي طور قرأة العين حيدر جو نئون ناول ”گردشِ رنگ چمن“ به آندائين، جو پاڪستان ۾ مڪتبۂ دانيال وارن نهايت خوبصورت گيٽ اپ سان ڇپايو آهي ۽ جنهن تي تبصرو مون بي-بي-سي تي ٻڌو هو ۽ جنهن کي پڙهڻ جو مون کي ايترو اشتياق هو، جو مون ”سڳند ڪتاب گهر“ جي مالڪ، زيب سنڌيءَ کي چيو هو ته هو جڏهن ڪراچيءَ وڃي ته اهو ڪتاب مون لاءِ وٺي اچي. مون زندگيءَ ۾ فقط هڪ ئي ناول به پيرا پڙهيو آهي ۽ اهو آهي قرةالعين حيدر جو ”آگ کا دريا“- مون اهو ڪتاب

نه رڳو سيفرت جي بيباڪ تقرير جو پر هن جي ذاتي موجودگيءَ جو به ٻڌندڙن تي اثر ٿيو. اُن وقت هو ٿورو ڏکيائيءَ سان گهمي رهيو هو ۽ لڪڻ تي ٽيڪ ڏئي رهيو هو. جڏهن هو ويهي رهيو ته هو هڪ پهاڙ وانگر نظر آيو — اڏول، اٽل، پختو ۽ پائدار. اُتي موجود اديبن محسوس ڪيو ته هنن سان هڪ شاعر گڏ هو، جنهن جو پيغام ڦهلجي چڪو هو، جو هڪ قوم جي جينيس جي جيئري جاڳندي ثابتي هو ۽ هيٺن ماڻهن جي سڳهه ۽ وڏائي هو.

اڻ وسرندڙ سٽون آهن هن جون:

'اڃا بُرائي اُيري رهي آهي
انسان ذات جي هڏن جي ميڪ تائين،
۽ هڪ داندان ساز جي ڏاکڻ تي
لهوءَ ۾ لويل ٽُڪ وانگر ٽُوڪجي رهي آهي.'

ڏهاڪو سالن جي بيماريءَ کان پوءِ سيفرت وري هڪ نئون ڪتاب لکي پڙهندڙن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو. آگسٽ ١٩٦٨ع ۾ جڏهن چيڪوسلوواڪيا ۾ روسي فوج دست اندازي ڪئي ته سيفرت پنهنجي بيماريءَ مان اٿي نڪسي ڪئي ۽ اديبن جي يونين ۾ ويو جتي اديبن گڏجي هن کي آزاد اديبن جي يونين جو پريزيڊنٽ چونڊيو. پوءِ هو پراگ ۾ پنهنجي گهر ۾ رهندو هو ۽ پنهنجي آتم ڪهاڻي لکندو هو. هن جي آتم ڪهاڻي چڻ پراگ جي ثقافتي زندگيءَ جي انسائيڪلوپيڊيا * آهي. وقت گذرڻ سان سيفرت جا ڪتاب چيڪوسلوواڪيا ۾ ٻيهر ڇپيا آهن. هاڻي ته پيرسترائڪا * (Perestroika) جو دؤر آهي ۽ دنيا بدلجي وئي آهي. موت جي باري ۾ مون کي هن جو هڪ نظم پڙهي، اهو سوچي ڪل آئي ته ڪڏهن ڪڏهن شاعر ڪيئن نه هڪٻئي وانگر سوچن ٿا:

* انسائيڪلوپيڊيا - وڏي لغت، وشوڪوش، ڄاڻپٽي.
* پيرسترائڪا — روسي لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي نئين تشڪيل.

بيوروڪريٽ اعتراض ورتو ۽ چيو ته اِها هندوانه تهذيب جي عڪاسي آهي. جنهن تي قرأةالعين هن کي جواب ڏنو ته ”جي ڪرشن جيءَ کي تهمد پڌنداسين ته رانجهو ٿي پوندو ۽ ڊاڪيومينٽري اسلامي تهذيب جي عڪاسي ڪندي نظر ايندي.“

منهنجو دوست ايوب ڪرماني، جو لاهور ۾ فيض صاحب سان گڏ روزانه ”امروز“ جو ايڊيٽر هو، گورمانيءَ جي گورنريءَ واري زماني ۾ ڊئريڪٽر انفرميشن ٿيو هو. هو منهنجي دوست اشرف (ڪامريڊ شرف جي ڀاءُ) جو گهرو دوست هو ۽ ٻئي گڏ کائيندا پيئندا هئا. هڪ رات سکر ۾ هو مون وٽ مهمان ٿي آيو هو ۽ ڏاڍو پيتو هئائين. ڪجهه دير کان پوءِ هو سکر جي مشهور طوائف، دُرِي بوزدار، کي پنهنجيءَ نئين واڪسال ڪار ۾ وٺي آيو. ايوب ڪرماني ۽ دُري بوزدار ڪار ۾ اڳيان ويٺا ۽ مون کي ۽ منهنجي هڪ دوست کي پٺيان ويهاري، رات جو ٻين وڳي سکر بئراج جي ڪاٻي پاسي آيو ۽ اُتي سٺ ميلن جي رفتار تي ڪار هلائڻ شروع ڪيائين. هلندي ڪار ۾ هُن دريءَ سان جاءِ بدلائي ۽ اسٽيئرنگ ويل هن کي ڏنائين ۽ وٺي ايڪسيليٽر دٻايائين، ڪار پنجاسي/نوي ميلن جي رفتار تي هلڻ لڳي. مون کي پڪ ٿيو ته جي ڪوئي گدڙ يا ٻي ڪا شيءِ ڪار جي اڏو آئي ۽ ايوب بريڪ هنيو ته ڪار ڪلٽيون کائيندي، وڃي درياهه ۾ پوندي. مون رڙ ڪري چيو: ”ايوب تو کي خودڪشي ڪرڻي آهي، ته اسان کي ڇو ٿو مارين؟“ اوچتو هن هڪ جنوني ٽهڪ ڏنو ۽ ڪار کي بريڪ هنيو ۽ ڪار ڪيهه ڪندي ڪجهه پنڌ تي وڃي بيٺي، ۽ پوءِ ايوب ڪار جي شيشي سان مٿو ٽڪرائي چوڻ لڳو: ”عيني! عيني!“ عيني، قرأةالعين کي چوندا هئا. مهيني ٻن کان پوءِ هن ڪراچيءَ جي ڪنهن فليٽ مان ٻيءَ يا ٽينءَ منزل تان ٽپو ڏئي خودڪشي ڪئي ۽ ٽپي ڏيڻ مهل ”بچاءِ! بچاءِ!“ جون رڙيون ڪيون، جنهنڪري فليٽ ۾ رهندڙ هن جو دوست مصيبت ۾ اچي ويو، ڇو ته پوليس ان واقعي کي خودڪشي نه پر قتل سمجهڻ

تہ ڏهن پڙهيو هو، جڏهن ان تي زبردست مباحثو ۽ واويلا هلي رهي هئي ۽ پاڪستان جا رجعت پرست حلقا قرۃالعين تي پاڪستان دشمنيءَ سبب ڪاروائي ڪرڻ جو مطالبو ڪري رهيا هئا ۽ صدر ايوب جو سيڪريٽري ۽ رائيٽرس گلڊ جو سيڪريٽري جنرل، قدرت الله شهاب ۽ جميل الدين عالي، وغيره قرۃالعين جا حمايتي هئا، ۽ نيٺ نفرت وچان قرۃالعين پاڪستان ڇڏي هندستان هلي وئي هئي، جتي هن جو وڏو آڌر ڀاءُ ڪيو ويو هو، ۽ جتي هن ڪيترا ڪتاب لکيا آهن. مون اهو ڪتاب ٻيهر ۱۹۷۰ع ۾ سکر جيل ۾ پڙهيو هو، جڏهن گهران ٻين ڪتابن سان گڏ مون ڪي اهو ڪتاب بہ موڪليو ويو هو. مون ڪي هن جو ٻيو ناول ”آخر شب کے همسفر“ بہ وڻيو آهي. باقي هن جا ٻيا ناول ”ميرے بھی صنم خانے“ ۽ ”سفينۂ غمِ دل“ ۽ آتم ڪهاڻي ”ڪارِ جهاں دراز ہے“ جا بہ جلد بور ڪندڙ هئا. هن جا ٻہ سفرناما ”ڪوه دماوند“ ۽ ”گلگشت“ بہ مون پڙهيا آهن ۽ اهي اڪثر سنڌي سفرنامن وانگر (ماهتاب محبوب جي سفرنامي کان سواءِ) ٿڪائيندڙ آهن. ڪيئي سال اڳي مان هينري جيمس جي مشهور ناول ”پورٽريٽ آف اي ليڊي“ جو اردو ترجمو پڙهيو هو، جو قرأۃالعين ڪيو هو ۽ جو مون کي وڻيو هو. ان کان پوءِ هن ٻيا بہ ترجما ڪيا آهن، جي نهايت چڱا آهن، خاص ڪري ميخائيل شولوخوف جي ”ماڻهوءَ جو مقدر“ (Fate of Man) جو ترجمو. قرأۃ العين جي مون سان ڀرپور واقفيت سکر ۾ ٿي هئي. هوءَ ايوب ڪرماني ۽ علي احمد بروهيءَ سان گڏجي آئي هئي ۽ شيخ رشيد ايگزيڪيوٽو انجنير جي جاءِ تي لٿل هئي. ايوب ڪرماني تنهن وقت سنڌ جو ڊئريڪٽر انفرميشن هو ۽ علي احمد بروهي خيرپور ۾ انفرميشن آفيسر هو. قرأۃالعين خود مون سان ملڻ ٿي چاهيو، ڇو تہ هن ٻڌو هو تہ مون شاهہ لطيف جو منظوم ترجمو اردوءَ ۾ ڪيو آهي. ڳالهيون ڪندي هن ٻڌايو تہ ويجهڙائيءَ ۾ هوءَ ڊاڪيومينٽري فلم ناهڻ لاءِ ڍاڪا وئي هئي. آتي هن راس ليلا جي فلم ٺي ڪيڏي تہ ڪنهن پنجابي

خبرون وغيره، اخبارن جي تراشن ۾ هن وٽ محفوظ هيون ۽ هن پاڻ وٽ انهن تراشن جا فائيل ٺاهي رکيا هئا. جرمنيءَ جي شڪست کان پوءِ هن جو دماغ ٿڙڪي پيو هو ۽ ڪنهن ڪنهن وقت هو ٻهڪي ويندو هو. هڪ ڀيري هو ۽ مونس منهنجي بيٺڪ ۾ ڪنياڪ (Cognac) جي پوري بوتل پي ڪري، اوچتو ٻاهر نڪري ويا. ٿوريءَ دير کان پوءِ مون کي ڪنهن اچي ٻڌايو ته قاضي گلو ڪئينس روڊ تي پريڊ ڪري رهيو آهي ۽ جي ٻه ماڻهو روڊ تان لنگهي رهيا آهن، انهن کي ٻيهاري سئليوٽ ٺو ڪري ۽ ”هيل هٽلر!“ (Heil Hitler) ٿو چوي. مان انهن جي ڪيڏ ويس ته ڏٺم ته قاضي گلو مونس کي چئي رهيو هو: ”غدار! مون کي پهرين انگريزن کي ختم ڪرڻو هو ۽ پوءِ توکي! مون تڏهن ته پولينڊ خلاف توسان روسو- جرمن پئڪٽ ڪيو هو!“

جڏهن مان هنن وٽ پهتس ته قاضيءَ مون کي سئليوٽ ڪري ”هيل هٽلر!“ چيو، ۽ وڏيڪ چيائين: ”وڪيل صاحب! ڪيس تيار ڪيو اٿئي نه؟ سپاڻي ايس-ايس ٽروپس * (S-S. Troops) وٺي، سول جج جي ڪورٽ تي حملو ڪنداسين.“

قاضي گلو چرس چڪي چڪي مري ويو ۽ مونس پان ۾ تماڪ جا ڇپتا وجهي کائيندو هو، ۽ لاهور ۾، نشي ۾ ڏاڪڻ تان لهي رهيو هو ته دل جو دورو پيس ۽ ڪري مري ويو. ٿڙڪي مان ٻه پوان ها، پر شعر و ادب سان بيحد لڳاءُ، پنهنجي ديس سان بيحد محبت ۽ آزاديءَ جي اڻمٽ جذبي مون کي بچائي ورتو ۽ ڪجهه سال فرار کان پوءِ وري حقيقت جي دنيا ۾ موٽي آيس ۽ پنهنجن آدرشن جي ڪيڏ ڀرپور زندگي گذارڻ لڳس. جڏهن مان واٽيس چانسيلر هوس ته سنڌي شاعر مانيٽي اوٺي سنڌوءَ ۾ پل تان ٽپو ڏئي خودڪشي ڪئي هئي ڇو ته ڪنهن ڇوڪريءَ جي محبت ۾ هو ناڪام ٿيو هو. عبدالقادر جوڻيجو، جو پنهنجن ٽي. وي.

* ايس. ايس. ٽروپس — نازي جرمنيءَ جا محافظ دستا.

لڳي هئي. دراصل ايوب کرمانيءَ وانگر ڪيئي ڪامريڊ ورهاڱي کان پوءِ پنهنجو توازن وڃائي ويٺا هئا. منهنجو دوست مُونس به انهن مان هڪ هو. هونءَ ته هو نهايت ذهين هو، ايل.ايل.بي پاس ڪئي هئائين، ۽ جي وڪالت ڪري ها ته ڏاڍو چڱو وڪيل ٿئي ها. مون هن جو ذڪر "ساهيوال جيل جي ڊائريءَ" ۾ ڪيو آهي. جڏهن هو ١٩٥٠ع واري ڏهاڪي ۾ مون وٽ رهندو هو، تڏهن هن کي ننڊ بلڪل نه ايندي هئي ۽ يا ته هو ساري ساري رات دوستووسڪيءَ وغيره جو ڪوئي ناول پڙهي پورو ڪندو هو، يا ايترو پيئندو هو جو بيهوش ٿي ويندو هو، يا ڪلاڪن جا ڪلاڪ پنهنجيءَ سوٽ کي فون ڪندو هو، جنا ڪراچيءَ ۾ ايئرهوسٽيس هئي، جنهن هن کي صاف جواب ڏئي ٻئي ڪنهن سان شادي ڪئي هئي. هونءَ جڏهن هوش ۾ هوندو هو تڏهن مُونس پاڪستان، هندستان ۽ دنيا ڀر جي سياست ۽ ادب تي ڳالهائي سگهندو هو. خاص ڪري ڪميونسٽ انقلاب جي تاريخ ۽ هندستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي حڪمت عمليءَ ۽ پاڪستان ۾ ڪميونسٽ تحريڪ ۽ اردوءَ ۾ ترقي پسند ادب جي ناڪاميابيءَ جي سببن تي ڪيئي ڪلاڪ لڳاتار ڳالهائي سگهندو هو، ۽ جي ڇُڪي به موجود هوندي هئي ته رنگ ۾ اچي ويندو هو. مون وٽ هن سان شڪارپور واري مرحوم قاضي گُلاب جي واقفيت ٿي، جو مون وٽ ڪنهن ڪيس جي سلسلي ۾ آيو هو. قاضي گُلو پڪو فاشسٽ هو، "مين ڪئمف" (Mein Kampf) پڙهيو هئائين. يهودين تي ٿيل هٽلر جي ظلمن جون ساريون خبرون، جرمنيءَ جي بدنام ڪئمپن * ميڊانڪ ۽ آوشوتس ** جن ۾ يهودين کي ڀٺين ۾ جيئري جلايو ويو هو، انهن جي باري ۾ خبرون، گوئبلز جي زال گولڊا جي باري ۾ ۽ اٽليءَ جي فوج جي سپهه سالار، فيلڊ مارشل ڪيسرلنگ، جي باري ۾

* ميڊانڪ (Maidanek)

** اوشوتس (Auschwitz)

جي مون پنهنجي ڊائريءَ ۾ نوٽ ڪري ڇڏيا آهن:
”ڇا، اديبن جو اهو فرض نه آهي ته هو ڪجهه سيکارين؟ ڇا ايئن ئي هميشه نه سوچيو ويو آهي؟ ۽ ڪنهن ملڪ ۾ هڪ وڏي ليکڪ جو هئڻ - چرڪي نه وجو مان سَس پَس ۾ ٿو چوان- هڪ ٻيءَ سرڪار جي هئڻ برابر آهي. انڪري ئي حڪومتون وڏن ليکڪن سان نه، فقط ننڍن ليکڪن سان پيار ڪنديون آهن.“

جمالستان پرسان هڪ ٻيو ڪتاب گهر آهي، جتان مون بئپسي سڌوا (Bapsi Sidhwa) جو ناول **Ice Candy Man** خريد ڪيو جنهن جي باري ۾ مون پاڪستان ٽي.وي. تي بئپسيءَ جو انٽرويو ٻڌو هو. مون هن جو **Crow Eaters** اڳيئي پڙهيو هو. بئپسي ڪراچيءَ ۾ ڄائي هئي ۽ لاهور نپني هئي. ڪتاب ۾ طنز مزاح به آهي ۽ ورهاڱي کان پوءِ جو ڏک به هن پنهنجي حساب سان ڏنو آهي. دراصل مان ڪي غيرمعروف اديب ڪن خاص سبن ڪري به پڙهندو آهيان.

تاجل ۽ فقيرمحمد لاشاري گڏجي آيا. فقيرمحمد ”هلال پاڪستان“جو هفتيوار ادبي نمبر آندو جنهن ۾ ڪنهن ”آزاديءَ“ جي فرضي نالي سان مون لاءِ لکيو هو ته مون پنجويهه سال اڳ روسي بيوروڪريسيءَ تي تنقيد ڪئي هئي جا اڄ صحيح تسليم ڪئي وئي آهي. دراصل منهنجي نظر ۾ گورباچوف، لينن کان پوءِ روس جو وڏي ۾ وڏو ليڊر آهي ۽ اڳتي هلي مان هن جي دوُر تي لکندس. في الحال مون فقير محمد کي چيو ته مون ڪيترائي ڪتاب روس ۾ گهمڻ ٻوساٽ تي پڙهيا هئا ۽ آهي سڀ ته. ڪوڙا نه ٿيا

ڊرامن ڪري ساري پاڪستان ۾ مشهور آهي، مانيٽي اوني سان گڏ سنڌالاجيءَ ۾ ملازمت ڪيائين ٿي، مانيٽي اوني جـي خودڪشيءَ کان پوءِ هو مون وٽ آيو ۽ مون کي ٻڌائين ته ”هڪ ڏينهن اڳ مون مانيٽي اوني کي پسرائيندي چيو ته ”مانيٽي ۾ ٻه ’ن‘ نڪر ته اوني ۾ ٻه ’ن‘ نڪر. تون ڇا عاشقي ڪري سگهندين؟“ ان تي مون عبدالقادر کي چيو هو ته ”انسان ۾ اِها ’ن‘ نڪر ئي ته آهي جا هن کي خودڪشي ڪرائي ٿي. هو پار وڃي نٿو سگهي ۽ ڪجهي گهڙي وانگر وچ ۾ ٽُٽي ٿو پوي.“ پيو ته ٿيو پر مون هيمنگوي ۽ مايا ڪوفسڪيءَ جي خودڪشيءَ کي به چڱيءَ نظر سان نـه ڏٺو آهي.

تاجل منجهند جي ماني مون وٽ کاڌي. شام جـو گڏجي ڪلفٽن ۾ جمالستان ڪتاب گهر تـي وياسين، جتي ڪتاب سستي اگهه تي ملي رهيا هئا. مـون سولزينٽسن تـي ڊئوڊ برگ/جارج فيفر جو لکيل ڪتاب ورتو، جو ١٩٧٢ع ۾ ڇپيو هو. دراصل اهو ڪتاب ڪافي پراڻو هو ۽ مون سولزينٽسن تي ڪافي تازا ڪتاب پڙهيا هئا. مون کي سولزينٽسن جي حالات ۽ زندگيءَ جو بهترين تجزيو طارق عليءَ جي اسٽالن تـي لکيل ڪتاب "The Stalin Legacy" ۾ مليو. هن ڪتاب جي آخر ۾ صفحي ٥١٧ کان ٥٤٧ تائين سولزينٽسن تي Solzhenitsyn, the Witness and the Prophet جـي سري سان لکيو آهـي. مون کي اڃا تائين اُنهيءَ ڪتاب ۾ سولزينٽسن جون هي دهرايل سٽون ياد آهن:

”نه، نه! ماضيءَ کي نه کوٽ! ماضيءَ جي باري ۾ سوچيندين ته تنهنجي هڪ اکـ هلي ويندي. پـر پهاڪو اڃان ڪجهه وڌيڪ چئجي ٿو. ماضيءَ کي وساريندين ته تنهنجون ٻئي اکيون هلي وينديون.“

نه ڄاڻان مون سولزينٽسن جا هيتيان لفظ ڪٿي پڙهيا هئا،

ياد هئا. صدارت ادبي سنگت جي سيڪريٽري جنرل، غلام حسين رنگريز، ٿي ڪئي، جنهن جي مشهور ڪتاب جو سرو ”سرمد چا ٿو سوچي“ منهنجي هڪ نظم تان ورتل آهي ۽ جنهن ۾ هن ’سرمد چا ٿو سوچي‘ وارو سارو نظم شامل ڪيو آهي. ورڪشاپ ۾ تاجل بيوس ۽ فقير محمد لاشاريءَ به حصو ورتو. ڪتاب تي خاص اعتراض اهو هو ته ناول ۾ آيل واقعا عام زندگيءَ ۾ نه ٿيندا آهن ۽ بعيد از قياس آهن. مون سراج کي چيو ته ”سماج ۾ بعيد از قياس واقعا به ٿيندا آهن ۽ ماڻهو ڪنهن وقت اچرج ۾ ايندو آهي ته اهي ڪيئن ٿيا!“ ڪنهن ٿي چاتو ته سکر جيل تي ٻاهران حملو ٿيندو ۽ ڪجهه سپاهي زخمي ڪري ۽ ماري ايڏي اوچي جيل جي ڀت ٽپي سٺ قيدي، جن ۾ ڪيترا ڦاسي گهاٽ ۾ هئا، ڀڄي ويندا جيئن ويجهڙائيءَ ۾ ٿيو هو، جڏهن غوث علي شاهه سنڌ جو چيف منسٽر هو! انهن قيدين مان هڪڙو وري گرفتار ٿيو هو جنهن جي ڦاسيءَ جي سزا جي خلاف مون هاءِ ڪورٽ ۾ رٽ-پٽيشن اگهيئي داخل ڪئي هئي، جا اڃا تائين هلندڙ آهي. جڏهن مون جيل مان فرار جي تفصيلي حقيقت معلوم ڪئي، تڏهن مون کي شڪاگو جي جيل ۽ آمريڪا جي ٻين جيلن مان قيدين جي ڀڄڻ تي ٺهيل فلمون ياد اچي ويون، جي به ايترو ئي بعيد از قياس لڳنديون آهن جيترو سراج جي ناول ۾ آيل واقعا. ميٽنگ کان پوءِ سراج مون کي ۽ تاجل بيوس کي پنهنجي بنگلي تي وٺي هليو، جو ڪلفٽن ۾ هڪ پُرفضا جاءِ تي آهي. بنگلي ۾ خوبصورت لان آهي پر بارش جي ڪري اسين اندر ويٺاسين. مون سراج کي چيو ته ”اهو اسان جو وڏ نه آهي ته وڪالت ڪندي سري وڃون. اسان اِن ڪان بهتر ڪم لاءِ پيدا ٿيا آهيون. ايئن نه ٿئي ته موت اوچتو مٿان اچي ٻيهي ۽ دل جي دل ۾ رهجي وڃي. اڃان اسان کي گهڻو ڪجهه لکڻو آهي. دراصل مان پنهنجو نئون ڪتاب ٻيهر نه پڙهندو آهيان؛ جيستائين اهو ڇپبو نه آهي، مون کي هُرکُر هوندي آهي ته اهو ڪڏهن ٿو ڇپجي، پر هڪ ڀيرو ڇپجي ويندو آهي ته مان اُن کي اک کڻي به نه ڏسندو آهيان،

ي سگهيا! مون کي روس جي اقتصادي ترقيءَ ۽ روسي عوام جي اقتصادي خوشحاليءَ جي باري ۾ ته ڪوئي شڪ شبهو ڪونه هو. مون پاڻ روس ۾ عوام جي خوشحالي اکين سان ڏٺي آهي. روسي بئي ڪنهن جي رت تي نه ٿا پلجن ۽ پيداوار جا ذريعا هنن جا پنهنجا آهن. مون کي رڳو اهو اعتراض هو ته اتي فن ۽ فڪر جي پوري آزادي نه آهي ۽ خاص ڪري اسٽالن جي دؤر ۾ ته اها بلڪل کسي ويئي هئي. هينئر گورباچوف ايترو فرق آندو آهي، جو منهنجو ڪميونزم سان ڪوئي اختلاف نه رهيو آهي ۽ اوهين مون کي ڪامريڊ چئي سگهو ٿا. مان ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ميمبر ته نه ٿيندس، ڇو ته مان پاڻ تي ڪابه پابندي رکڻ نه ٿو چاهيان، پر مان اُن جو همسفر ضرور آهيان. دراصل مون کي فهميده رياض جي ڪتاب جو نالو ”هم رڪاب“ ڏاڍو وڻيو هو ۽ ڪميونسٽ مون کي پاڻ سان هم رڪاب سمجهي سگهن ٿا. فقير محمد لاشاريءَ چيو ته بئي پيري هو مون سان روس ۾ تبديليءَ تي تفصيلي گفتگو ڪندو چو ته هاڻي هو ۽ تاجل ادبي سنگت جي ميڙ ۾ وچي رهيا آهن، جتي سراج جي ناول ”مرڻ مون سين آءُ“ (جو هن جي پهرئين ناول ”پڙاڏو سوئي سڏ“ جو پيو پاڱو آهي) تي ورڪشاپ آهي. هن مون کان پڇيو ته چا مان هنن سان هلڻ چاهيندس! مون ٿورو سوچي هن کي چيو ته ”ادبي سنگت به منهنجي آهي، سراج به منهنجو. هلڻ چو نه چاهيندس!“ پوءِ اسان گڏجي تاجل جي ڪار ۾ رمپا پلازا پهتاسين، جتي هڪ ڪمري ۾ اڳ ئي ورڪشاپ هلي رهيو هو. نقاش اسٽيج تي ڪمپيئرنگ ڪري رهيو هو ۽ مون کي ڏسي ڪجهه حيرت ۾ اچي ويو ۽ پوءِ خوشيءَ جو اظهار ڪندي سڀني کي چيائين ته ”اياز صاحب آيو آهي“ ۽ منهنجا ڪجهه شعر پڙهيائين. هو ڪافي ذهين ٿي لڳو ۽ هر تقرير ڪندڙ کي سڏڻ کان اڳ منهنجو ڪوئي شعر ٿي پڙهيائين. ڏسڻ ۾ ائين ٿي آيو ته هن منهنجي شاعريءَ جو ۽ خاص ڪري ”ڪپر ٿو ڪُن ڪري“ جو ڪافي گهرو مطالعو ڪيو هو ۽ منهنجا ڪيئي بيت هن کي برزبان

لکيا آهن جن مان ڪنهن بـــ شعر يا نظم جو ترجمو نـــ ٿيو آهي. سراج سان مون پنهنجي نثري نظمن تي گفتگو ٿي ڪئي تـــ مون هن کي ٻڌايو تـ ٽئگور بہ آخري دؤر ۾ پنهنجن ڪتابن ”پرانتڪ“، ”سنجوتي“ ۽ ”آڪاش پرديپ“* ۾ نثري نظم (Prose Poems) لکيا هئا، پـــر تن کان پوءِ هو منظوم وري شاعريءَ ڏانهن موٽي آيـــو هو. نثري نظم ۾ هـُو اُهي بلنديون تہ نہ ڇُهي سگهيو هو، جن جي هن کي تمنا هئي، پر پوءِ بہ اُنهن کي پنهنجي مهانتا هئي ۽ ڪوبہ نہ چوندو تہ اُهي اجايا هئا. پر توڙي هن پاڻ نثري نظم لکڻ ڇڏي ڏنا، پر پوري ڀارت جي شاعريءَ ۾ نثري نظمن جي روايت قائم ٿي وئي. ڪي نثري نظم نہ رڳو منفرد هئس پر هن جي منظوم شاعريءَ کان بہ زياده متاثر ڪندڙ هئا ۽ نئين ٿهيءَ کي تہ موهي ڇڏيو هئائون. مون بہ ائين ئي ۱۹۷۷ع کان ۱۹۸۰ع تائين شاعري نہ ڪئي چو تہ ان دؤر ۾ مان وائيس چانسلر هوس ۽ شاعريءَ ۾ مون اڌ سچ نہ ٿي چوڻ چاهيو. مون اِهو رڪارڊ نـــ ٿي رکڻ چاهيو تہ مون شعر ۾ هڪ سٽ بہ اهڙي لکي آهي، جنهن ۾ مان پنهنجو پاڻ نہ آهيان، جنهن ۾ منهنجي نظريءَ حيات جو ڀـرپور اظهار نـــ آهي، جا سچو سچ چئي نـــ ٿي سگهي ۽ منهنجي سياسي، سماجي ۽ فلسفيانہ تاڃي پيٽي ۾ ڪُپي نہ ٿي اچي. جڏهن منهنجي نوڪري ختم ٿي وئي تہ مون ان کي ڪنگهيو بہ نہ ۽ وري اسلام آباد جو مُنهن نـــ ڏٺو، نہ صاحبِ اقتدار اڳيان هٿ ڦهلايو. پر نوڪريءَ واري عرصي منهنجي طبيعت جي اُها رواني ختم ڪري ڇڏي هئي، جا منظوم شاعريءَ جي تخليق لاءِ ضروري آهي. (”لڙيو سج لڪن ۾“ شايع ٿيل اڪثر وايون پـُٺي واري دؤر ۾ تخليق ڪيون ويون هيون.) ان ڪري نوڪريءَ

---

* پرانتڪ ـ بنگاليءَ جو لفظ پرانتڪ سنسڪرت جي ’پرانتڪ‘ مان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: Lasting to the end of life
سنجوتي ـ سنجها جو ڏيئو.
آڪاش پرديپ ـ آڀ جو اُهاءُ.

۽ ائين سوچيندو آهيان ته مون کي اڃان لکڻ جي شروعات ڪرڻي آهي، اڃان ٻيو ڪجهه به لکڻو آهي، جو اڳتي ڪان وڌيڪ پايدار هوندو، جو آن کي ڏسي مان حافظ وانگر چئي سگهندس:

ثبت است برجريدهٔ عالم دوام ما.

ٻيو ته اسين ٻنهيءَ پڙهڻ لاءِ ته نه ٿا وڙهون، جيئڻ جي حق لاءِ ٿا وڙهون، ۽ بهتر ٿيندو ته سارو ڌيان آن ويڙهه تي ڏيون. آخر سونُ به ته هڪ بورجوا ڌاتو ئي آهي!"

ٻه ٽي ڏينهن پوءِ مون کي ڪنهن چيو ته سراج سنجيدگيءَ سان سوچي رهيو آهي ته هو وڪالت ڇڏي، سارو وقت لکڻ پڙهڻ تي توجه ڏئي. هو منهنجي ذهين ترين دوستن مان آهي. اڳتي مون سان عوامي ليگ ۾ گڏ هو ۽ مون سان گڏجي سنڌ عوامي ليگ لاءِ مئنيفيسٽو لکيو هئائين ۽ هينئر سرونٽس آف سنڌ سوسائٽي (Servants of Sind Society) جو، محمد ابراهيم جويي سان گڏ، سرگرم ڪارڪن آهي، جنهن جو چيئرمن سنڌ يونيورسٽيءَ جو اڳوڻو وائيس چانسلر سيد غلام مصطفيٰ شاهه آهي. ڳالهيون ڪندي، سراج چيو ته هو شاهه لطيف ۽ منهنجي شعر کي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ ٿو چاهي ۽ ترجمي ۾ مدد لاءِ هن آمريڪن ٻُڪ اسٽور تان Thesaurus * به ورتو آهي، جو هن کي ترجمي ۾ مدد ڏئي سگهندو. مون هن کي ٻڌايو ته مون کي روسيءَ ۾ ترجمو ڪري رهيا آهن پر هنن وٽ سنڌيءَ جا ماهر اهڙا نه آهن، جي منهنجي اصل جو ڪامياب ترجمو ڪري سگهن ۽ آن ڪري مون هنن کي ٻه سؤ صفحا اردوءَ ۾ پنهنجي شاعريءَ جو منظوم ترجمو موڪليو آهي، ۽ فهميده رياض جي منهنجي چونڊ شاعريءَ جو ڪيل ترجمو "حلقه ميري زنجير ڪا" به موڪليو آهي، پر جي تون جلدي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري هنن کي ڏين ته بهتر ٿيندو، ڇو ته "حلقه ميري زنجير ڪا" جي اشاعت ڪان پوءِ مون ڪيترائي شعر جا ڪتاب تيزيءَ سان

* Thesaurus – هڪ قسم جي لغت، لفظن جو خزانو.

سنگهه ۽ چندر شيکر آزاد ته خوني هئا. دهشت گرديءَ سان دنيا کي ڦيرائي ته نه سگهبو آهي. سارا ترقي پسند ائين چون ٿا.“ مون هن کي جواب ڏنو هو ته ”جي ڀڳت سنگهه ۽ چندر شيکر خوني هئا ته ڇا جليانوالا باغ ۾ ڪوس ڪرائيندڙ چڱا مڙس هئا؟ ڇا لالا لجپت راءِ کي ماريندڙ معصوم هئا؟ جي ڀڳت سنگهه وارا اسيمبليءَ کي بم سان اُڏائڻ جهڙي نه ڪن ها، ته آزاديءَ جي تحريڪ پنهنجي ليڪي آڏي سگهي ها؟ ڇا، انهيءَ سانت ۾ تاڪوڙو وجهڻ ضروري نه هو، جا ديس تي ڇانئجي وئي هئي؟ جنهن وقت ماڏونٽ بيٽن ارادو ڪيو ته انگريز هندستان ڇڏين، ته اُن وقت به بمن جا آهي ڌماڪا هن جي ڪنن ۾ گونجندا هوندا. موت جي ڀؤ کان سواءِ ظالم ڪجهه به سگهندا آهن ڇا؟ انسان بنيادي طرح جانور آهي. شينهن پنهنجو حصو زوريءَ کڻي ٿو، جيستائين ٿري ناٽ ٿري جي گولي هن جي دؤن ۾ نه ٿي لڳي. آدم خور شينهن کي ته هيرائڻ جو خيال ئي عبث آهي. هن کي آدميءَ جي رت جي چوس پئجي وڃي ٿي ۽ هو تيستائين آدميءَ جو رت پيئندو رهي ٿو، جيستائين هن کي ساهه ۾ ساهه آهي.“

اٽڪل هڪ بجي رات جو مان ۽ تاجل، سراج جي گهران ڪار ۾ گڏ نڪتاسين. جاءِ ته منهنجي به ڪلفٽن جي ايراضيءَ ۾ هئي پر چوڏاري روشنيون ڏسي تاجل مُنجهي پيو ۽ ڪار هڪ جو ٻئي پاسي ڪاهي ويو. سامهون رستو ڪيرڏارا وانگر وڃي رهيو هو ۽ اسين چڪر ڪاٽيندا ٿي رهياسين ۽ ڦري ڦري ساڳيءَ جاءِ تي موٽي ٿي آياسين. نيٺ تاجل راهگيرن کان رستو پُڇي پُڇي مون کي اڍائي وڳي گهر پهچايو.——

در تي گهنٽي وڳي، حينا اُٿي دروازو کوليو. ڏينهن جا ٻارنهن وڳا هئا ۽ مان پلنگ تي ليٽيو پيو هوس ته سليم اوچتو هليو آيو ۽

مان آجي ٿيڻ کان پوءِ مون نثري نظم لکيا. اُنهن کي به پنهنجي رواني آهي، پر آها رواني جا منظوم شاعريءَ لاءِ ضروري هئي، مون کان ڪسڪي ٿي ويئي. مون جويي صاحب کي ٻڌايو هو ته. اُنهن نثري نظمن ۾ ڪٿي ڪٿي منهنجي مطالعي جو شعوري يا غيرشعوري دخل به آهي. جڏهن ڪان شاعريءَ لاءِ ضروري رواني موٽي آئي آهي، ته منظوم شاعري مون تي ميهن وانگر وسي آهي ۽ نظم ائين ڪاغذ تي لکيا ويا آهن جيئن ننگر پارڪر وٽان نديون ارڙاٽ ڪري وهنديون آهن.

جڏهن ٽئگور جي شاعريءَ جي ڳالهه نڪتي ته مون سراج کي چيو: ”ٽئگور کي نه پتنجلي * جي چوٽين تي پر ڪي سگهجي ٿو، ۽ نه مارڪسي جدليات يا فرائڊ جي نظريي جي روشنيءَ ۾ انهن ڳالهين جو تجزيو ڪري سگهجي ٿو، جن هُن جي شاعريءَ کي اُتساهيو هو. ٽئگور انقلابي ته هو، پر هن قلب و نظر جي انقلاب جو پرچار ٿي ڪيو ۽ نه تشدد سان ڪنهن حڪومت جي تختي اونڌي ڪرڻ جو. طبقاتي جدوجهد سان هن جو نراجوادي سمجهوتو * به نه هو. مون کي فخر آهي ته مون وٽ انقلاب جو ڀرپور نظريو آهي ۽ فقط جوش مليح آبادي ۽ احمد فراز وانگر انقلاب جو کوکلو نعرو نه آهي. ائين آهي ته مون لاءِ طبقاتي جدوجهد به ثانوي حيثيت رکي ٿي: قلب و نظر جي انقلاب کي اولين حيثيت آهي ۽ مان اعتماد سان چئي سگهان ٿو ته برصغير ۾ قلب و نظر جي انقلاب جو اهڙو ڀرپور تصور، اپتري جرئت منديءَ سان اهڙيءَ واڪي ٻوليءَ ۾ ٻئي ڪنهن به شاعر اڄ تائين نه ڏنو آهي.“

جڏهن مون پنهنجي آپيرا ”ڀڳت سنگهه کي ڦاسي“ ڪجهه دوستن کي پڙهي ٻڌائي هئي ته اُنهن مان هڪ چيو هو: ”ڀڳت

---

* پتنجلي — مهاڀاشيه جو مشهور مصنف.

* نراجوادي سمجهوتو — Anarchic Alliance اهي لفظ مون شايد ڪرسٽافر ڪاڊويل جي ڪتاب Poetry & reality ۾ پڙهيا هئا.

شادباش اي عشق خوش سودائي ما
اي طبيب جمله علت هائي ما

سليم ترجمو پڙهي ٿورو کلِيو ۽ پوءِ چيائين: ”بابا مان اوهان جو ۽ اميءَ جو ايڪو ڪارڊيو گرام (Echo Cardiogram) ضرور ڪندس. اڄ رڳو ڪارڊيو گرام ڪا شيءِ نہ آهي. اُميد تہ اوهان ٻنهي کي ڪجهہ بہ نہ هوندو پر وهم مٽائڻ ضروري آهي.“
ٻئي ڏينهن تي مان ۽ زرينہ وڃي سليم وٽ ڪلفٽن تي رهياسون.

پنجابي شاعريءَ ۾ منهنجي شاعريءَ جو مترجم، احمد سليم، رشيد ڀٽيءَ جي چاليهي تي سکر آيو هو ۽ چاليهي کان پوءِ منهنجي گهر آيو: ويجهڙائيءَ ۾ هن انگريزيءَ ۾ امرتا شير گل* تي ۽ اردوءَ ۾ ڀڳت سنگهہ تي ڪتاب لکيا هئا، جي هُن مون کي ڏنا. هن جا اهي ڪتاب گوهر سلطانہ اعظميءَ ڇپايا آهن، جا خود بہ ڪائي ڊراما نويس ٿي ڏسجي ڇو تہ ڪجهہ ڏينهن پوءِ مون هن جو هڪ ڊرامو پاڪستان ٽي. وي. تي ڏٺو هو. احمد سليم مون کي چيو تہ مان هن کي پنهنجو اردوءَ جو مجموعہ ڪلام ’نيل ڪنٺهہ اور نيم کي پتي‘ ڏيان، جو هُوءَ خوشيءَ سان ڇپيندي. احمد سليم جي وڃڻ کان ڪجهہ وقت پوءِ گوهر سلطانہ اعظميءَ بہ اهڙو خط مون کي لکيو. ٻئي يا ٽئين ڏينهن تي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو سرگرم ڪارڪن ۽ ڪميونسٽ اڳواڻ ’جام ساقيءَ‘ جو جيل جو ساٿي امرلال مون وٽ آيو ۽ چيائين تہ ”اسلم اظهر چاهي ٿو تہ منهنجي شاعريءَ جو روسيءَ ۾ ترجمو ڪيو وڃي ۽ ان ڪري جيڪڏهن منهنجن نظمن جو انگريزيءَ ۽ اردوءَ ۾ ترجمو موجود هجي تہ هن ڏانهن موڪليان.“

* امرتا شير گل – سِک مصوره، جا جوانيءَ ۾ مري وئي هئي.

اچي مون کي پاڪر پاتائين. ڏهه مهينا ٿيا ته هو يورپ ۾ هو ۽ اسان ٽيليفون تي هڪٻئي جو آواز سٽلائيٽ ذريعي ٻڌندا هئاسين. هو آئرلينڊ ۽ انگلنڊ ته اڳي گهمي آيو هو، هيل روس ۽ ڪجهه ملڪن کان سواءِ ٻيو ڪيترو ئي يورپ به گهمي آيو. آسٽريا ۾ ويانا، سالن برگ ۽ انس بروڪ (ns druck)، بيلجيم ۾ انٽورپ ۽ بروسيلز، هالنڊ ۾ ائمسٽرڊئم، راٽن ڊئم ۽ هالن ڊئم، فرانس ۾ پئرس، هنگريءَ ۾ بڊاپيسٽ ۽ پراگ، ۽ سئٽزرلنڊ ۾ زورچ ۽ جنيوا گهمي چڪو هو. ڪجهه ملڪ لبنا جي وچڻ کان پوءِ هن سان گڏ ٻيهر ڏٺا هئائين، جن جو ذڪر مان مٿي ڪري آيو آهيان. مون هن کان پڇيو ته باقي يورپ به گهمي اچين ها، پر هن پريل آواز سان چيو: ”بابا، لبنا جي ڪري سفر اڌورو رهجي ويو.“ مون هن کان لبنا لاءِ پڇيو ته هن چيو: ”لاهور رهي پئي آهي ۽ پاءُ جي چاليهي کان پوءِ ايندي.“

ٿوريءَ دير کان پوءِ سليم چيو ته ”فليٽ صاف ڪرائي وٺان ته هلي ڪلفٽن تي رهون. هتي گرميءَ ۾ ڪيترو وقت رهنداسين؟ اوهان کي ته ايئرڪنڊيشنر * به هلائڻو نه آهي.“ پوءِ ته ماءُ سان وڃي ويٺو ۽ شام تائين هن کي احوال ڏيندو رهيو، جيستائين انيس به آفيس مان موٽي آيو. رات جو ڪنهن چيناڻي هوٽل ۾ گڏجي ماني کاڌيسين. سليم کي منهنجي صحت جو گهڻو اونو هو. هن ڪارڊيالاجيءَ ۾ خاص تربيت ورتي هئي. مون کي ڪجهه سال اڳ دل جي تڪليف ٿي پئي هئي، پر مون هن کي چيو ته شاعري منهنجو بهترين علاج آهي ۽ مون کي دل جي تڪليف تڏهن ٿي هئي جڏهن مون شاعري ڇڏي ڏني هئي. هاڻي ته مون ايتري شاعري ڪئي آهي، جو مون کي وري انهيءَ تڪليف ٿيڻ جو ڪوئي امڪان نه آهي. مون هن کي روميءَ جو هينيون شعر ترجمو ڪري ٻڌايو:

---

* اڳئين سال مون کي ڪراچيءَ ۾ فالج ٿي پيو هو، ان ڪري ايئرڪنڊيشنر نه هلائيندو آهيان.

اردوءَ جي مشهور شاعره فهميده رياض به موجود هئي. اسان جي واقفيت جڏهن ڪافي گهري ٿي وئي تڏهن هڪ ڀيري (غالباً ١٩٧٤ع ۾) سبطِ حسن مون کي خط لکيو هو ته، هو امير خسروءَ جي پنج سؤ ساله ورسي تي 'پاڪستاني ادب' جو نمبر ڪڍي رهيو هو ۽ مان هن کي ان نمبر لاءِ امير خسروءَ تي ڪوئي نظم موڪليان. مان جڏهن ١٩٦٣ع ۾ هندستان ويو هوس ته مون دهليءَ ۾ امير خسروءَ جي مزار تي حاضري ڏني هئي. گيتا، راج ۽ رشيد ڀٽي به مون سان هئا ۽ اسان خُسروءَ جي مزار تي شمعون ٻاري فوٽو ڪڍايو هو، جو غالباً 'نئين زندگي' رسالي ۾ ڇپيو هو. اتفاق سان مزار جي ٻاهران قوال، خسروءَ جي قوالي 'ڪافرِ عشقم، مسلماني مرا درڪار نيست' ڳائي رهيا هئا. موٽي اچي مون خُسروءَ تي چار نظم لکيا هئا. جن ۾ هڪ نظم 'امير خسرو پاٽياريءَ ڪي' ۽ امير خسروءَ جي طرز تي جديد دؤر جي پس منظر سان ڳجهارتون به هيون، جن کي اردوءَ ۾ 'ڪهه مُڪرنيون' چئبو آهي. اهي نظم منهنجي شعر جي مجموعي 'وڄون وسڻ آئيون' ۾ ڇپيا هئا. (امير خسروءَ جي اهميت مون هن جي پنج سؤ ساله ورسيءَ کان، جا دهليءَ، ڪراچيءَ ۽ تاشقند ۾ ملهائي وئي هئي، ڏهاڪو سال اڳ محسوس ڪئي هئي. اڄان تائين صبح جو چانهه جي وقت مان ڪڏهن ڪڏهن اميرخسروءَ جي دوهن ۽ گيتن جي ڪيسٽ ٻڌندو آهيان.) مون 'تنهنجو نالو؟ ڪانٽي' وارو نظم اردوءَ ۾ منظوم ترجمو ڪري سبط حسن ڏانهن موڪليو. اهو نظم هن کي اينترو وڻيو، جو هن مون کي لکيو ته جي مان هن کي اهڙا ٻيا چار نظم موڪليان ته هو مون کي ٻئي ڪنهن اردو شاعر سان شريڪ ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي ڇو ته آنهن ۾ منهنجي دؤر جو شعور ڪونه آهي ۽ هو اميرخسروءَ تي فقط قصيدا ٿا لکن. مون سبطحسن کي ٻيا به چار نظم اردوءَ ۾ لکي موڪليا جي سڀ هن 'پاڪستاني ادب' جي اميرخسرو نمبر ۾ شامل ڪيا ۽ ڪنهن به اردوءَ جي شاعر کي ان ۾ شايع نه ڪيو. ان کان پوءِ جڏهن منهنجي سبط حسن سان ڪراچيءَ ۾ ملاقات ٿي ته هن مون کي چيو: "افسوس، جو اسان

سليم سولنگيءَ، جيڪو دادوءَ ۾ انگريزيءَ جو پروفيسر آهي، منهنجي شاعريءَ جا سؤ کن صفحا ترجمو ڪيا هئا، پر هُن انهن جي انگريزي ترجمي ۾ به قافيا رديف ساڳيءَ طرح لکيا هئا، جيئن اصل سنڌيءَ ۾ آهن ۽ انهيءَ جدت طرازيءَ ترجمي کي مبهم بڻائي ڇڏيو هو، پر چاڪاڻ جو مون وٽ اُهوئي انگريزيءَ ۾ ترجمو موجود هو، مون ڪيس ڏياري موڪليو. ساڳئي وقت مون پنهنجي اردو شاعريءَ جي ڪتاب ”نيل ڪنٺه اور نيم ڪے پتے“ جي مسودي جي فوٽوڪاپي به هن کي ڏني، جنهن ۾ مون پنهنجا ڪيئي سنڌي نظم اردوءَ ۾ ترجمو ڪري به شامل ڪيا هئا: ان ۾ ”ميرے ديده ورو ميرے دانشورو!“ جهڙا اصلي نظم به هئا، جنهن کي ڳائي ”انجمن ترقي پسند مصنفين“ جي گولڊن جوبليءَ جو ڪراچيءَ ۾ افتتاح ڪيو ويو هو. ”نيل ڪنٺه اور نيم ڪے پتے“ ۱۹۴۷ع کان وٺي ۱۹۵۱ع تائين منهنجي اردو شاعريءَ جو مجموعو هو، جو مون ”بوئے گل، نالهء دل“ جي نالي سان ۱۹۵۲ع ۾ ڇپايو هو، پر اُهو مارڪيٽ ۾ نه ڏنو هو ۽ دوستن ۾ ورهائي ڇڏيو هو، ڇو ته ان جي ڇپائي ۽ جلدسازي شايان شان نه هئي. اردوءَ ۾ اُها شاعري مون تڏهن ڪئي هئي جڏهن ورهاڱي کان پوءِ سنڌي اديب ۽ شاعر ٽڙ پکڙ ٿي ويا هئا ۽ سنڌ ۾ مون لاءِ سوبي گيانچندانيءَ ۽ ابراهيم جويي کان سواءِ ڪوئي اهڙو اديب نه رهيو هو، جنهن سان مان ڳالهائي ڇاهيان ها. ”نيل ڪنٺه اور نيم ڪے پتے“ جو ٻيو حصو ۷۸-۱۹۷۳ع تائين لکيو ويو، جڏهن مرحوم سبط حسن سان منهنجي دوستي ٿي هئي. ان وقت نبي بخش کوسو ڪراچيءَ ۾ ڪنهن اداري جو ڊئريڪٽر هو ۽ هن عوامي ادبي انجمن جي سهاري هيٺ انتظام ڪيو هو ته مان پنهنجو اوپيرا ”ڀڳت سنگهه کي ڦاسي“ اُتي ڪني ڪيل ميز اڳيان پڙهان. تقريب ۾ مرحوم سبط حسن ۽ سعيده گذدر به آيا هئا. سعيده گذدر سبط حسن سان گڏ اردو ماهوار ”پاڪستاني ادب“ ڪڍندي هئي، ۽ ڪافي افسانا ۽ نثري نظم لکيا اٿائين. پوءِ مان سبط حسن ۽ سعيده سان گڏجي سبط حسن جي گهر ويو هوس، جتي اسان چانهه پيتي هئي. اُتي

ڪان پوءِ مڪتبہ دانيال هلائي رهي آهي، مون کي سڪر ۾ پيغام موڪليو هو ته مان هن جي پيءُ سان ڪيل پنهنجو واعدو پاڙيان، ان ڪري مان ’نيل ڪنٹھ اور نيم کے پتے‘ جي هڪ فوٽو ڪاپي هن لاءِ کڻي آيو هوس. اتفاق سان هوري به ڪلفٽن تي ساگي پرنس ڪامپليڪس ۾ رهندي آهي ۽ سليم جي فليٽ جو نمبر اي-۲۸ آهي ته هوريءَ جي فليٽ جو بي-۲۸ آهي. مون هوريءَ کي فون ڪيو ته هوءَ هلي آئي. منهنجي هن سان پهرين ملاقات اسلم اظهر جي جاءِ تي ٿي هئي. مون هن کي ڪتاب جو مسودو ڏنو، جو هوءَ ڇپي رهي آهي ۽ چاليهارو صفحن جو پروف مون کي ڏيکاري چڪي آهي. هُن مون لاءِ ڪجهه انگريزيءَ ۾ ڪتاب به آندا هئا، جي ماسڪو ۾ ويجهي چڪ ۾ ڇپيا ويا هئا. ان ۾ Land of Soviets, Its Verse and Prose جا ٻه جلد، اليڪساندر تواردوفسڪيءَ جا منتخب نظم ۽ ڪجهه جديد روسي ناول هئا. روسي ڪتابن جي بها مغربي ڪتابن کان گهڻي گهٽ آهي ۽ اهي آرٽ پيپر تي ڇپيل آهن پر ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته روسي ادب جا اهي انگريزي ترجما اهڙا چڱا نه آهن جهڙا انگلنڊ يا آمريڪا ۾ ڪيا وڃن ٿا. مئڪس هيورڊ (Max Hayward) جا ڪيل بورِيس پاسترناڪ (Boris Pasternak) جي ناول ڊاڪٽر زواگو ۽ شاعر مينڊلسٽام جي سوانح حيات جا ترجما يا روسي شاعره آنااخمتووا يا اندرئي وزنيسينسڪيءَ جا ترجما ايترا ته چڱا آهن، جو پڙهندي پتوئي نه ٿو پوي ته اهي ڪي ترجما آهن.

اسلم اظهر کي مون فون ڪري چيو ته روسين کي منهنجا سڀئي سنڌيءَ جا ڪتاب، ’نيل ڪنٹھ اور نيم کے پتے‘ جو مسودو ۽ فهميده رياض جو ’حلقہ مري زنجير کا‘ پهچائي ته جيئن هو انتخاب ڪري سگهن. مون هن کي ٻڌايو ته پُنّي صاحب منهنجي منتخب شاعريءَ جي پنجابيءَ ۽ اردو ترجمي لاءِ سنڌالاجيءَ کي ٻه لک روپيا ڏئي مون کي چيو هو: ”اياز، مان تو کي ڪوئي چڱو آمريڪي مترجم وني ڏيندس. مون کي تو کي دنيا ۾ ڦهلائڻو آهي.“ پر نه پتو

ايترو وقت ڪراچيءَ ۾ رهي سنڌي نہ سکيا آهيون. تہ ڪي ٻنهي ولين تي عبور آهي ۽ جي تون پنهنجي شاعري پاڻ اردوءَ ۾ ترجمو ڪرين تہ ڏاڍو چڱو ٿيندو.“ سبط حسن اردوءَ جو چوٽيءَ جو اديب ۽ دانشور هو ۽ هندستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ هن کي ۽ سجاد ظهير کي پاڪستان ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ کي منظم ڪرڻ لاءِ موڪليو هو. هو سجاد ظهير ۽ فيض جو گهرو دوست هو ۽ اردوءَ جا اڪثر اديب هن جي صحبت، کي وڏي غنيمت سمجهندا هئا. هن جا سڀ ڪتاب، ’شهر نگاران‘، ’ماضي کي مزار‘، ’پاڪستان ۾ تهذيب کا ارتقا‘، ’انقلاب ايران‘، ’موسيٰ سي مارڪس تڪ‘، ’نويد فڪر‘ ۽ ’ڪارل مارڪس‘ مون پڙهيا آهن. ڪٿي ڪٿي مون کي هن سان اتفاق نہ آهي پر ان ۾ شڪ نہ آهي تہ سبط حسن وڏي پايي جو اردو اديب ۽ سياسي مفڪر هو. شاهہ جي رسالي جي منظوم ترجمي ڪان پوءِ، جنهن کي سال گذري چُڪا هئا، مون وري اردوءَ ۾ نہ لکيو هو. سبط حسن جي اصرار تي مون ڪيترن سنڌي نظمن جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو ۽ ڪجهہ اصلي نظم بہ لکيا ۽ پوءِ اهو سارو اردو مجموعو سبط حسن ڏانهن موڪليو، جنهن چيو تہ اهو ڇپجڻ گهرجي. هُن، ان لاءِ پنهنجي پبلشر ۽ دوست، مڪتبہ دانيال جي مالڪ ملڪ نوراني سان ڳالهہ ڪئي هئي. غالباً ۱۹۷۵ع ۾ مان ۽ سوڀو گيانچندائي، مزدور ليڊر ۽ ڪنهن وقت سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبر قاضي مجتبيٰ جي گهر ويا هئاسين جتي ملڪ نوراني بہ آيو هو ۽ چيو هئائين تہ سبط حسن هن سان منهنجي اردو مجموعي جو ذڪر ڪيو هو، جو هُو ڇپائڻ لاءِ تيار هو. ۱۹۷۶ع ۾ ڀٽي صاحب مون کي سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر مقرر ڪيو ۽ مون مصلحت نہ سمجهي تہ ’نيل ڪنٹهہ اور نيم کي پتي‘ پنهنجي ملازمت جي دؤران شايع ڪرايان. ڪجهہ سال اڳ ملڪ نورانيءَ کي گلي جي ڪئنسر ٿي پئي ۽ آمريڪا ۾ علاج جي باوجود، شفاياب نہ ٿيو ۽ گذاري ويو. هن جي ڌيءَ، هوري نوراني، جا روس ۾ ڇهہ سال تعليم وٺي، روسيءَ ۾ ڊاڪٽوريٽ ڪري آئي آهي ۽ نوراني صاحب

دور ۾ هو به ڪونه. انهيءَ ڪمزوريءَ جي باوجود ناٽڪ نهايت دلچسپ آهي ۽ روح کي ڪافي ڇڪي ٿو. دستڪ وارن ’گاليلو جي زندگي‘ هن دور ۾ اسٽيج تي آندو آهي جڏهن رجعت پرستي پنهنجي انتها تي پهچي چڪي آهي ۽ جنرل ضيا ٿيوڪريسي (Theocracy) لاءِ مُلا ۽ مشائخ ڪٺا ڪري رهيو آهي ۽ اسلام جي نالي ۾ نه رڳو پنهنجي اقتدار کي ڇهٽو پيو آهي پر هر ڪوڙ کي سچ ۽ سچ کي ڪوڙ ڇئي رهيو آهي. اها ڳالهه نه رڳو ’دستڪ گروپ‘ جي مڙسي آهي پر اها هنن جي سياسي شعور جي گهرائيءَ جو ثبوت به ڏئي ٿي. هڪ نئون دور اچي رهيو آهي، انسان جون اکيون ان جي تصور سان چمڪي اٿن ٿيون. اهو دؤر دنيا کي بدلائي ڇڏيندو ۽ انهيءَ توهم پرستيءَ کي جڙ کان پٽي ڦٽي ڪندو، جنهن هن وقت تائين زندگي زهر ڪري ڏني آهي. ماڻهو ٽيٽيءَ اڻ ٽيٽيءَ تي سوچين ٿا. اُنهيءَ امڪان ڏانهن نهارين ٿا، جنهن جوهيل تائين ڪنهن خواب به نه لڌو آهي. نئون دؤر اچي رهيو آهي، هو سوچين ٿا: هن وقت تائين اسان تي راج ڪيو ويو آهي، اڳتي اسين راج ڪنداسين. شاندار آهي اهو احساس ته اسان انهيءَ دور جي ابتدا ڪري رهيا آهيون، هڪ نئين سماج جو بنياد رکي رهيا آهيون جو اڳئين دؤر جي غلاميءَ مان آزاد هوندو. رجعت پرست، پنهنجي دل ۾ غصي ۽ هراس جا جذبا سانيي، انهن ماڻهن کي ڏسي ۽ سوچي رهيا آهن ته هي پاڳل سڀڪجهه ڊانوا ڊول ڪرڻ چاهين ٿا، اُنهيءَ ساري تاجي پيٽي کي چيرڻ ڦاڙڻ چاهين ٿا جنهن جي اسان صدين کان اُٽت ڪئي آهي. هي اسان جي وجود لاءِ خطرو آهن، ديوانا آهن، اُنهن کي مٿايو وڃي. پوءِ هو زبردست حملوڪن ٿا. ان ساري هنگامي جي بانيءَ کي پڪڙين ٿا، جو پنهنجيءَ شهادت کي بي معنيٰ سمجهي پنهنجا لفظ موٽائي ٿو ۽ پنهنجا ڪتاب ملڪ کان باهر ڏياري ٿو موڪلي، جتي آهي ايترو شديد اثر پيدا ڪن ٿا جو دنيا بدلجي ٿي وڃي. گاليلو جي پهرئين نسخي ۾ هيئيون لطيفو آهي، جو پوءِ اُتان ڪڍي بريخت ٻئي ڪنهن ڊرامي ۾ ڏنو آهي. گاليلو

صاحب رهيو، نه منهنجي تخليقن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيو.

اسلم اظهر سان منهنجي ملاقات ٻه سال اڳ بيدل مسرور بدويءَ جي معرفت ٿي هئي. هن بيدل مسرور ۽ پنهنجي زال نسرين کي منهنجي گهر، مون کي ڪار تي ڪٺي اچڻ لاءِ موڪليو هو. برٽالٽ برڪيٽ جي ڊراما (اردو) ۾ 'گاليلو' هيرو جو ڪردار خود اسلم اظهر ڪيو آهي، سيمونيوار سارتي جو ڪردار نسرين اظهر ۽ گاليلو جي ڌيءَ ورجينيا جو نصرت اعظم خان ۽ دربار جي جوان خاتون جو ڪردار هوري نورانيءَ ڪيو آهي.

برٽالٽ برڪيٽ ۱۹۳۳ع ۾ جرمني ڇڏي هئي، جڏهن هٽلر اقتدار ۾ آيو هو، ۽ ۱۹۳۹ع ۾ آمريڪا پهتو هو، جتي هو ۱۹۴۷ع تائين رهيو هو. انهيءَ دور ۾ هن پنهنجو شاهڪار 'گاليلو جي زندگي' تخليق ڪيو هو. ان کان پوءِ هو يورپ موٽي ويو هو جتي هو پنهنجي موت تائين ناٽڪ لکندو رهيو هو. برڪيٽ جي اڪثر ناٽڪن وانگر 'گاليلو جي زندگيءَ' ۾ هن جا معاشي نظريا ڪونه آهن. ناٽڪ جي پندرهن ڏيکن ۾ ته گاليلو جا غير جذباتي، غير ڊرامائي پورهئي جا ٽيهه سال ڏيکاريا ويا آهن. جڏهن ناٽڪ پنهنجي چوٽ تي پهچي ٿو ته اسٽيج کان پرتي (Off Stage) ڏيکاريو وڃي ٿو ته گاليلو پنهنجا لفظ واپس وٺي ٿو. برڪيٽ نهايت سمجهداريءَ کان ڪم ورتو آهي، جو پنهنجي مرڪزي ڪردار کي پڌايو نه آهي. هن جو گاليلو عقل پرست، شڪي مزاج ۽ غيرجذباتي آهي ۽ اختياريءَ وارن سان سمجهوتو ڪندڙ آهي. هو پاڻ مڃي ٿو ته، هن جسماني عذاب جي ڀوءَ کان لفظ واپس ورتا هئا. پوءِ هو هڪ ڏيرج واري پوڙهي ۾ بدلجي وڃي ٿو، جو تن آسانيءَ تي هريل آهي. هن جو هڪ شاگرد هن جي رسالي (Treatise) جو نقل، ديني عدالت (Inquisition) جي پهچ کان پري، چوريءَ، سرحد پار ڪڍي وڃي ٿو. آتي ڳلين ۾ ڳائيندڙ گرهن جي چرپر جي باري ۾ ڳائين ٿا ۽ آن جي مارڪسي تاويل ڪن ٿا ۽ گاليلو پنهنجي آخري تقرير ۾ سائنس جي ترقيءَ کي معاشي انقلاب سان ڳنڍي ٿو، جو هن جي

ٻڌايان، پـر مون کي ڪوئي نـالو سـُجهي نـه آيو. پوءِ اسلم اظهر مون کي چلي‌ءَ جي راڳي شاعر 'وڪٽر هارا' جي گيتن جو انگريزي ترجمو، مرتضيٰ سولنگيءَ هٿ موڪليو، جو اسٽيل مل ڪراچيءَ ۾ ملازم آهي ۽ هو روسي ٽيڪنيشن وانگر پاڻ کي ورڪر سڏائيندو آهي. ٻئي ڀيري اسلم اظهر مرتضيٰ سولنگيءَ جي معرفت اُتپل دت جي ڪتاب Towards a Revolutionary Theatre جي فوٽوڪاپي مون ڏانهن ڏياري موڪلي هئـي. مون ڪان جـڏهن اسلم اظهر ان ڪتاب جي باري ۾ رايو پڇيو ته مون چيو ته ان ۾ جرمن ٻوليءَ ۾ ڪيترا ڏکر ڏنل هئا پر انهن جو ترجمو ڏنـل ڪونه هو، ان ڪري مون کي ڪتاب ڪجهه ڀاري لڳو. پر بريخت جي باري ۾ هن جي هيٺئين قول تي هن، جا تنقيد ڪئي آها مون کي وڻي:

"Tragedy is based on bourgeois virtues, draws its strength from them and will perish along with them."

الاجي ڇو بريخت تائين، تـرقي پسند اديبن ۾ ٿوري گهڻي dogmatism آهي!

'Dialectics of theatre' تي هڪ باب لکي، هـُن ٻـاقي ٻه باب Political theatre ۽ In Search of form تــي لکيا آهن. مون کي هونءَ ڪتاب ڪافي وڻيو. هڪ هنڌ لکيو اٿائين:

India still wallows in feudal backwardness. It's bourgeoisie are illiterate, superstitious thieves, who prostrate themselves before the Monkey-god, before going out to rob workers. The petty bourgeoisie thus inherits a million superstitions from its masters and has strange faith in black magic stored away in its mind. The revolutionary theatre therefore must be violently atheistic towards its practitioners.

This of course does not mean that a revolutionary theatre must directly attack the audience's

هڪ ڪريٽ جي فلاسافر جي ڳالهه ٻڌائي ٿو جنهن هڪ جابر جي حڪومت جو ايجنٽ ٿي ڪم ٿي ڪيو، پر جڏهن حڪومت جي ڪارپردازن هن کان پڇيو ٿي ته "تون اسان لاءِ ڪم ڪندين؟" تڏهن هن ڪوئي به جواب نه ٿي ڏنو. جڏهن ستن سالن کان پوءِ اهو فلاسافر مري ويو ته هن جي لاش تي واس ڏوپ ڪيو ويو ۽ پهريون ڀيرو مٽي هنن کي جواب ڏنو: "نه، مان توهان لاءِ ڪم نه ڪندس."

گاليلو ناٽڪ ١٩٣٨-٣٩ع ۾ لکيو ويو هو، جنهن وقت جرمنيءَ ۾ نازي زور هئا. 'اونداهو دور'- بريخت جي شاعريءَ جو هڪ اهم محاورو آهي. هڪ هنڌ هن چيو آهي:

اونداهي دور ۾
ڇا هو به ڳائيندا؟
ها، هو به ڳائيندا
اونداهي دور جي باري ۾-

Ptolemaic Cosmology ۾ تالميءَ ڌرتيءَ کي ڪائنات جو مرڪز ٿي سمجهيو ۽ هن جي علم ڪائنات کي غلط چوڻ، ڇڻ ته ڪليسا جي منهن تي چماٽ ۽ سائنس جي معاملات تي ان جو اختيار ختم ڪرڻ جي ڪوشش هئي، ۽ آها ڇڻ اڻ سڌيءَ طرح ان اونداهي دؤر جي مخالفت هئي، جنهن ۾ بريخت پنهنجي وطن جرمنيءَ کي ڇڏي ويو هو. گاليلو اٽڪل ٽي سؤ سال اڳ پيدا ٿيو هو. بريخت، ناٽڪ ۾ تاريخي سچائيءَ جو ايترو خيال نه رکيو آهي جيترو ان جي پيغام جو، جو هُن جي دور جي باري ۾ آهي.

ڳالهين ڪندي، اسلم اظهر، بيدل کي چيو، جديد جرمن موسيقيءَ ۽ بيٿوون ۽ باخ جي موسيقيءَ ۾ زمين آسمان جو فرق آهي، ايئن شيخ اياز جي انقلابي شاعريءَ کي ڳائڻ جو انداز شاهه لطيف جي شاعريءَ کي ڳائڻ کان بلڪل مختلف ٿيڻ گهرجي. بيدل، اسلم اظهر جي صلاح سان 'وائسز گروپ'، پنجاب جي ترقي پسند ٿيٽر 'اجوڪا گروپ' جي نموني تي ناهيو آهي. پنهي مون کان پڇيو ته وائسز گروپ لاءِ بہ مان هنن کي ڪوئي سنڌيءَ ۾ نالو

جو آڌرڀاءُ ڪن ٿا، موت جو هر ڏيئي کي وسائي ٿو ڇڏي ۽ انسان کي ڪنهن ڪاري ڪارونڀار ۾ ڏڪي ٿو ڇڏي! ڇا، ان ڪارونڀار جو ڪوئي ساحل آهي؟ ڇا آهي شهيد پنهنجي شهادت کان اڳ ۾ ان ساحل جو شعوري احساس رکن ٿا يا ڀڳت سنگهه وانگر هو فقط تاريخ ۾ زنده رهڻ چاهين ٿا، تاريخ، جا هن پوريءَ ڌرتيءَ يا ڌرتيءَ جي ڪنهن نه ڪنهن حصي جي آهي — ڌرتي جا هن ڪائنات ۾ هڪ ٽبڪي برابر به نه آهي! انسان ڪيئن خوشيءَ سان جيئڻ ڏانءَ آسرو پلي وڃن ٿا، درختن جي ڇانوَ تان، گلن جي سڳند تان، پکين جي آڌار تان ۽ نينگرين جي انهن ڀرپور ڇاتين تان، جي انگين ۾ جهنگلي سهن وانگر ڦٿڪنديون آهن!

هو اهو ڇو نه ٿا سوچين ته جڏهن گهٽيءَ ۾ شهنايون وڄنديون، گيت گونجندا، ٺهڪڙا ايندا، تڏهن هو نه هوندا، هنن جو لاش قبر ۾ پيو هوندو. ڇا، اسان هميشه لاءِ مرون ٿا يا موت کان پوءِ به زندگي آهي؟ ڇا، اهو جواب مون کي فقط موت جي آغوش ۾ وڃي ملي سگهندو؟ ڇا زندگيءَ ۾ مان ان حقيقت کي سمجهي نه ٿو سگهان، جا ڪن ڪن انسانن پنهنجي شهادت کان اڳ سمجهي آهي ۽ شاهه عنايت وانگر چئي سر ڏنو اٿائون:

سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد
اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد.

مان ان تي اڃان سوچي رهيو آهيان، اڃان سوچي رهيو آهيان ... ۽ منهنجا وار اڇي اڇا ٿيا آهن، منهنجي ديد ڪمزور ٿي رهي آهي، ۽ مان، جو پاڻ ۾ رستم دستان جي سگهه محسوس ڪندو هوس، ٿورو لڪي ڏڪجي ٿو پوان!

سارتر وانگر مان هن زندگيءَ ۾ ڪائي اندروني معنيٰ ڳولي نه سگهيو آهيان، پر ادب جي مسلسل تخليق سان ان کي ڀرپور معنيٰ

religious beliefs. That would be wasteful, because the object of theatre is to rouse class hatred, to make people angry, to make them want to fight, and religion is by no means a hindrance to this struggle. Deeply religious men can be in the vanguard of the struggle.

”هندستان ۾ اڃان جاگيرداري ڪاهليءَ ۾ ليٽڙيون پائي رهيو آهي. ان جا بورجوازي جاهل، وهمي چور آهن، جي لنگور-ديوتا اڳيان ڏنڊوت ڪري، پوءِ پورهيتن کي وڇي ڦرين ٿا. ان طرح پيٽي بورجوازيءَ کي پنهنجن ڏٿين کان لڪين وهر ورثي ۾ ملن ٿا ۽ اهي انهيءَ ڪاري جادوءَ ۾ عجب جهڙو ويساهه رکن ٿا، جو هُنن پنهنجي من ۾ سانڍي رکيو آهي. انقلابي ٿيٽر کي تنهنڪري اُن جي مشق ڪندڙن خلاف الحاد جو اعلان ڪرڻ گهرجي.

”پر ان جي معني اها نه آهي ته انقلابي ٿيٽر کي سامعين جي مذهبي اعتقاد تي سڌو وار ڪرڻ گهرجي. اهو اجايو ٿيندو، ڇاڪاڻ جو ٿيٽر جو مقصد طبقاتي نفرت پيدا ڪرڻ آهي، ماڻهن کي غصو ڏيارڻ آهي، اُنهن کي ويڙهه لاءِ اُتساهڻ آهي ۽ مذهب انهيءَ جدوجهد ۾ رڪاوٽ نه آهي. مذهبي ماڻهو به جدوجهد جا سرڪردا ٿي سگهن ٿا.“

مون کي پاڪستان جي حالتن ۾ ان پوئين فقري سان اتفاق نه آهي، پر مان اهو مڃان ٿو ته تصوف اسان جي تاريخ ۾ هڪ انقلابي حقيقت ٿي رهيو آهي. ان ڪري مون به سال اڳ اسلم اظهر سان واعدو ڪيو هو ته مان جهوڪ واري شاهه عنايت جي شهادت تي ڊرامو لکندس. ان لاءِ مون پير حسام الدين راشدي جا ان موضوع تي ’نئين زندگيءَ‘ ۾ آيل مضمون ۽ تاريخ مان ٻيو مواد به سهيڙيو آهي پر اڃان ڊرامو لکي نه سگهيو آهيان. مان اڃان سوچيندو رهيو آهيان ته اهڙا انسان جڏهن گهريءَ ڪنڊ ۾ گهوري ڏسن ٿا تڏهن انهن کي ڇا ٿو نظر اچي؟ هو موت کي ڇا ٿا سمجهن ۽ ڇو اُن

پروڙ جيئن هُن وٽ آهي، اهڙي ٻيو عظيم دانشور رسول بخش پليجو ڪري ته ڪري، باقي ٻئي جي وس جي ڳالهه نه آهي. پليجي کي جڏهن مون شاهه جي بيتن جي تشريح ڪندي ٻُڌو آهي، تڏهن مون کي ائين لڳو آهي ته شاهه جا بيت مان پهريون ڀيرو پڙهي رهيو آهيان ۽ آهي اڳي کان وڌيڪ وڏيڪ خوبصورت ٿا لڳن. دراصل تنقيد خود هڪ تخليقي عمل آهي. پهريون ڀيرو غالب جي عظمت جو صحيح اندازو غالب تي حاليءَ ۽ عبدالرحمان بجنوريءَ جي تنقيدن پڙهڻ سان ٿيو. ٻيا سنڌ جا محقق ۽ ادب جا نقاد رڳو ’ٻهه مڇي ۽ لوڙهه سمي ويندا سوڪڙي‘ ۽ ’ارَهه ٻَرهه ڪنڪره‘ ڪندا وتندا آهن، جو صدين ۾ سنڌ جو ڪُلي سرمايو آهي.

اَجُ جويي جو خط پهتو آهي جنهن ۾ هن لکيو آهي ته هن ’آڪن نيرا ڦُليا‘ پڙهيو — ”نهايت خوبصورت بيت آهن.“ اُن خط سان گڏ جويي هندستان جي سنڌي اخبارن جا ڪجهه تراشا موڪليا آهن، جن ۾ اُتان جي اديبن ۾ هلندڙ واد ووادا به آهي ۽ اُتم جي ’ڀڳت سنگهه کي ڦاسي‘ ۽ ’راج گهاٽ تي چنڊ‘ جي ساراهه به آهي. ’ڪونج‘ رسالي جو ايڊيٽر، هري موٽواڻي، مون وٽ سکر آيو هو ۽ هندستان ۾ سنڌي اديبن ۾ رساڪشيءَ جو ذڪر ڪيو هئائين. مون کي پوري پس منظر جي خبر نه هئي ۽ اُن ڪري مون هن کي ڪوئي جواب نه ڏنو هو ۽ رڳو ايترو چيو هو ته ””نئين دنيا‘ جيڪو سنڌي ادب ۾ ڪردار ادا ڪيو آهي، اُن جو مثال ڪونهي. ذيابيطس سان طيش لازمي ٿيندو آهي ۽ مون ٻُڌو آهي ته اُتم کي ذيابيطس آهي، اُن ڪري هن جي طيش تي ايترو غصو نه ڪرڻ گهرجي.“

تاريخ هڪ جلاد وانگر پنجويهن سالن کان مون تي تلوار اُڀي رکي آهي نه ته دل ڪيترو نه چاهيندي آهي ته مان وري سُندريءَ ۽ اُتم سان ملان! سالها سال اُتم ’نئين دنيا‘ ڇڻ منهنجي شاعريءَ جي ڦهلاءَ لاءِ رکي هئي! مان هن جو ٿورو ڪيئن لاهي سگهندس؟ نه ڄاڻان سنڌي ادب تي هن جا احسان ڪيئن وساري ڇڏيا اٿائون، جو هن جا اڳيان دوست به هن سان وڙهن ٿا! ڇا، پيريءَ ۾ انسان

ڏئي سگهيو آهيان ۽ پنهنجي جيئڻ لاءِ جواز پيدا ڪري رهيو آهيان. مان ڀانيان ٿو ته مان جيستائين دلچسپيءَ سان لکي سگهندس، مان نه مرندس، پر جنهن وقت اها دلچسپي ختم ٿي ويئي، يا دلچسپيءَ جي باوجود، مون ۾ لکڻ جي سگهه ختم ٿي ويئي، ان وقت عزرائيل جا گهوڙا هڻڪارون ڪندا ايندا ۽ مون کي اُن جي رٿ تي کڻي کڻي ويندا. هن سال مئي جي مهيني ۾ مان ٤ بجي صبح کان ٦ بجي صبح تائين ساڍا هڪ مهينو شعر لکندو رهيس ۽ پنهنجا نثر جا ٻه ڪتاب 'آتم ڪهاڻيءَ' جو حصو ۽ 'روس جو سفرنامو' وچ ۾ روڪي ڇڏيم، ڇو ته شاعري سمنڊ جي وير وانگر ڪڏهن ڪڏهن چڙهندي آهي ۽ جڏهن لهي ويندي آهي ته مون کي منهوڙي جي ٿوٽ ڀهاڙين وانگر ڇڏي ويندي آهي. مون نه رڳو ڪيترائي نظم لکيا پر ٿر جي پس منظر سان پنج ڇهه سوَ بيت لکيا، جن ۾ مون انسان جي گوناگون جذبات کي سمايو. انهن بيتن ۾ ٿرنائيءَ جي لوڪ ڪهاڻين جو ڪوئي پس منظر نه آهي ۽ انهن ۾ ورلي ڪوئي اهڙو اهم لفظ ڪم آندل آهي، جو ٿرنائيءَ يا ٻئي ڪنهن شاعر اڳ ڪم آندو آهي. مون سوچيو آهي ته ائين سنڌ جي سمنڊ، ڪوهستان، لاڙ، وچولي، اُتر جي پس منظر سان ٻيا بيت لکان، جن ۾ هن ڌرتيءَ سان 'من تو شُدم تو من شُدي' واري ڪيفيت پيدا ڪيان. مون ڪتاب جو نالو 'آڪن نيرا ڦُليا' رکيو ۽ اُن جي هڪ ڪاپي ياسمين کي ڏني هئي ته حيدرآباد پهچي سان جويي صاحب کي ڏئي. ابراهيم جويو، سنڌي شاعريءَ جو وڏو پارکو آهي. مان جڏهن به نئون شعر لکندو آهيان ته چاهيندو آهيان ته اُن تي ڀرپور نظر سنڌ جي هن عظيم دانشور جي پوي، ۽ اهو شعر ابراهيم کي پسند ايندو آهي ته مون کي ان جي امرتا جي پڪ ٿي ويندي آهي. منهنجي اڳئين ڪتاب 'ٻڙ جي ڇانوَ اڳي کان گهاٽي' ۾ شامل هڪ نظم 'چانڊني راتين ۾ ڪنهن رابيل جي پوتي جيان— تون هُئينءَ' جي شرح جنهن خوبصورتيءَ سان هُن ڪئي آهي، اهڙي ورلي ڪوئي ڪري سگهندو ۽ اُن ۾ آندل لفظن، "ماڳ" ۽ "ڏڳ" جي پرک

فيض صاحب ۽ منهنجو فوٽو ڏنل هو ۽ پاسي ۾ نغمن جا سڀرا ڏنل هئا، جي اُن ڪئسيٽ ۾ شامل هئا. اُن ۾ منهنجا نظم 'سچ وڏو ڏوهاري آهي'، 'مان ڏوهي هان'، 'ڏيئا ڏيئا ڳاٽ اسان'، 'هڙڪ هلو هو، ڊيمان هلو هو'، 'همرچو'، 'جيت لڪ لڳي جت آڪ تپن' ۽ 'وچو ڪنويليو وچو' ۽ منهنجا اردو نظم 'آج يہ کهدے' ۽ 'ميرے ديده ورو ميرے دانشورو' شامل هئا. فيض صاحب جا 'بول ڪہ لب آزاد هين تيرے'، 'دربار وطن مين جب اک دن'، پٺائيءَ جي وائي 'رات بہ مينهڙا آنا' ۽ ڪنهن نوجوان شاعر جو گيت: 'جنڊ جڙي مال چڙي' به شامل هئا.

اسٽيج تي مائڪروفون جي اڳيان فيض صاحب جي تصوير لڳل هئي، جنهن ڪان چڙ تہ صدارت ڪرائي وئي هئي. اسٽيج تي مون سان گڏ رسول بخش پليجو، سوڀو گيانچنداڻي، اسلم اظهر ۽ بيدل مسرور ويٺا هئا، جن موسيقيءَ تي ۽ فيض صاحب ۽ منهنجي شاعريءَ تي تقريرون ڪيون. رسول بخش پليجو جيترو چڱو لکندو آهي، اُن ڪان بہ وڌيڪ چڱو ڳالهائيندو آهي. هن کي سنڌي، پنجابي، اُردو ۽ انگريزيءَ تي عبور آهي ۽ چئني ٻولين ۾ هن جي هڪجهڙي فصاحت ڏسي ٻڌندڙ دنگ رهجي ويندا آهن. مون سنڌيءَ ۾ بہ شخص ڏٺا آهن جي ڏاڍو چڱو ڳالهائيندا آهن ۽ اُنهن کي ٻڌندي ائين لڳندو آهي تہ درياهہ پلئجي پيو آهي ۽ آهي آهن: رسول بخش پليجو ۽ عبدالواحد آريسر. پر پليجي جو بين الاقوامي سياست، حالتن ۽ نظرين جو مشاهدو ۽ مطالعو وسيع آهي ۽ نهايت چڱو ڳالهائي سگهندو آهي. هونءَ بہ هائي هو چوٽيءَ جي ليڊرن مان آهي. هُن جي سڏ تي اندرون سنڌ مان سوا لک سنڌي ڪراچيءَ آيا هئا، جن مان ڏهاڪو هزار تہ عورتون هيون. هن کي ٻڌي مون کي ائين لڳندو آهي تہ هو جدليات هيگل مان نہ سکيو آهي پر اها جيئي سنڌ تحريڪ جا بند پچي هن تائين پهتي آهي. منهنجي نظر ۾ هو مارڪسٽ آهي پر جڏهن ڪان چين ۾ مائوءَ جي ثقافتي انقلاب (Cultural Revolution) جا پرخچا اُڏائي ڇڏيا آهن، هو ڪنهن بہ 'ازم' جي

ڏاڍا سخت دل ٿي وڃن ٿا ۽ اڳيان لڳ لاڳاپا وساري ڇڏين ٿا؟ مون ته ڪنهن به دوست لاءِ هڪ لفظ به نه چيو آهي، توڙي انهن مان ڪن ته مون سان ويل وهايا آهن!

رات جو مان سراج ۽ تاجل کي ’آڪن نيرا ڦُليا‘ جا سياسي پس منظر وارا بيت ڏهين بجي رات تائين پڙهي ٻُڌايا ڇو ته سراج جي اُنهن ۾ گهڻي دلچسپي هئي. ٻنهي جو رايو هو ته بيت بيمثال آهن ۽ اڳ ۾ اهڙا نه لکيا ويا آهن. هڪ بيت تي سراج ڇرڪ ڀري ’ٻه واهه‘ ڪئي ۽ آهو هو:

> هت ٻـه اسرائيل جئن، رهندو نـه رڻ پٽ
> جڏهن لاٿـو گَـٽ، سيڪجهه هوندو سـُترو.

تـاجل خود بيت ۽ وائيءَ جو شاعر آهي ۽ هن جهڙيون وايون ۽ بيت هن جي ڪنهن به هم عمر يا هن کان گهٽ عمر شاعر نه لکيا آهن. هو نهايت لگن سان لکندو رهي ٿو ۽ اُنهن شاعرن وانگر نـه آهي، جي ويهه پنجويهه سال اڳ ايڪڙ ٻيڪڙ سٽ لکي، اُن جي آڙ ۾ ڏڳندا ٿا وتـن. ابراهيم، سراج ۽ تاجل جو ’آڪن نيرا ڦُليا‘ جي باري ۾ رايو ڪافي هو ۽ مون فيروز کي خط لکيو هو ته آهو ڪتاب مون کان ڇاپڻ لاءِ وٺي وڃي.

ڇهرين جولاءِ ٿي آرٽس ڪائونسل ۾ ڪنسيٽ جو مهورت هو، جو وائسز گروپ (Voices Group) پيش ڪيو هو. وائسز گروپ جو روح روان بيدل مسرور آهي، جو شڪارپور جو آهي ۽ مشهور شاعر فقير غلام علي مسرور جو فـرزند آهي. هن کي قدرت هڪ خوبصورت چهرو ۽ دلڪش شخصيت ڏني آهي. وائسز گروپ ۾ ٽي نوجوان عورتون ۽ پنج ڇهه نوجوان مرد آهن. ڪنسيٽ تي ٻاهران

هڪ عالمانہ تقرير ڪئي، جا گهريءَ سوچ ۾ وجهندڙ هئي. هن جو تقرير ڪرڻ جو انداز هڪ ني. وي. اداڪار جو هو، جو برو بہ نہ ٿي لڳو. سوڀو تقرير لاءِ نہ پر منهنجي ڪري آيو هو، پر پوءِ بہ هن جي تقرير ۾ جي ماضيءَ جون جهلڪون هيون، تن هن جي تقرير کي دلفريب بڻايو. مون لکيل تقرير پڙهي جا 'هلال پاڪستان' ۽ 'برسات' ۾ ڇپي آهي. آن ۾ مون سامعين کي ٻڌايو تہ شاعري منهنجي صليب بہ رهي آهي تہ تلوار بہ رهي آهي. تقرير جي آخر ۾ مون فيض صاحب سان پنهنجي محبت جو اظهار ڪيو، جو منهنجي نظر ۾ ناظم حڪمت ۽ پبلو نرودا جي پايي جو شاعر آهي ۽ اُردوءَ جي لاءِ مون چيو تہ "روسي زار جي ٻولي بہ هئي، پشڪن جي ٻولي بہ هئي. زارن کي تاريخ مليا ميٽ ڪري ڇڏيو، پشڪن اڃا تائين روس جو عظيم شاعر آهي." مون سامعين کي پنهنجن ڪتابن 'راڄ گهاٽ تي چنڊ' ۽ 'ٻڙ جي ڇانوَ اُڀي ڪان گهاٽيون' مان ڪيترائي نظم بہ ٻڌايا. مان نظم ٻڌائي چڪس تہ موسيقيءَ جو دؤر شروع ٿيو. اسين اسٽيج تان لهي هيٺ اچي ويٺاسين. منهنجي هڪ پاسي پليجو ۽ ٻئي پاسي سراج ۽ سوڀو ويٺا هئا. ٿورڙو پري اسلم اظهر ويٺو هو. مون پليجي کان پڇيو:

"سيد سان وقت ڪيئن ٿو گذري؟"

"ڏکيو ٿو گذري"، پليجي جواب ڏنو.

"هُون" چئي، مون خاموشي اختيار ڪئي.

مون سوچيو تہ سنڌ جو ماڳ ڪيترو دور آهي؟ آن ماڳ جي دڳ تي ڪير آهي؟ هو اُتي پاڻ پهچي سگهندو بہ يا نہ؟ مستقبل جي ڪُک ۾ ڇا آهي؟ انهن سوالن جا جواب منهنجي شاعريءَ ۾ تہ آهن پر ڪيترا نہ مبهم آهن! ڇا، مان ولادمير مايا ڪوفسڪيءَ وانگر ڪجهہ ڏونڪي جي چوٽ تي چئي سگهان ٿو؟

ايتري ۾ منهنجو پٽ مونس اچي مون سان مليو. هو مون کي پيءُ زال، اقبال، مان آهي، جنهن سان منهنجي علحدگيءَ کي اٽڪل ٢٣ سال ٿيا آهن. مونس خيرپور يونيورسٽيءَ ۾ بين الاقوامي

ڳالهه نہ ڪندو آهي ۽ پنهنجي ترقي‌پسند نظريي کي پنهنجيءَ نهايت مؤثر ۽ منفرد ٻوليءَ ۾ پيش ڪندو آهي. هو لڪن ماڻهن جي ميڙ ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڳالهائي سگهندو آهي ۽ هن کي ٻڌي ماڻهو پنهنجي سڌ ٻڌ ڀلجي ويندا آهن. پٽني صاحب کان پوءِ پليجو پاڪستان جي هڪ گوناگون شخصيت آهي ۽ هن جو دشمن بہ هن جي بي‌انتها ذهانت، تجزيي جي انفراديت، گهرائيءَ ۽ دوراندیشيءَ کان انڪار نہ ڪري سگهندو آهي. ان ۾ ڪوئي شڪ نہ آهي تہ هن پٽني پيل صوبي ۾ عوام جي نفسيات تي هن کي حيرت انگيز عبور آهي. عبدالواحد آريسر کي بہ جيئي سنڌ تحريڪ جو هڪ حصو ذري گهٽ پوڄيندو آهي. مولانا آزاد جو وڏو مداح آهي. پر مولانا نہ رڳو اردو، فارسيءَ ۽ عربيءَ جو وڏو ماهر هو، پر هن کي انگريزيءَ تي بہ چڱي دسترس هئي، جا آريسر کي نہ آهي. مون ٻڌو آهي تہ آريسر جڏهن سائين جي. ايم. سيد جي محفل ۾ ايندو آهي تہ سائين هن سان اٿي ملندو آهي — اهو شرف سائين تمام ٿورن ماڻهن کي بخشيندو آهي. جيئي سنڌ تحريڪ ۾ جيڪي سچا ماڻهو رهيا آهن، آءٌ اُنهن مان آريسر کي وڌيڪ اهميت ٿو ڏيان. هڪ ڀيري هو پنهنجي سنڌيءَ سان گڏجي منهنجي گهر آيو هو ۽ منهنجي پيرن تي هٿ رکي مون سان مليو هو. ٻئي ڀيري سنڌ جي مسئلن تي جا هن بين الاقوامي ٽربيونل ويهارڻ چاهي هئي، اُن تي منهنجو نالو بہ ڏنو هئائين. اها محبت بہ طرفي آهي. پليجو ۽ آريسر پاڻ ۾ نہ نهندا آهن، پر مون کي اُميد آهي تہ ڪنهن موڙ تي هو ڪٺا هوندا. اي ڪاش! سنڌ ۾ دانشور ائين ڪٺا ٿي سگهن، جيئن ٺڪريءَ جي ڏار ۾ ڪنهن وڻ جون ڳنڍيل جڙون هونديون آهن! في‌الحال ٻئي سنڌ نئشنل الائنس ۾ آهن، جنهن جو چيئرمن جي. ايم. سيد آهي ۽ ان ڪري هڪٻئي تي هلان نہ ٿا ڪن. فقير محمد لاشاريءَ، بدر ابڙي (جو مشهور ڪهاڻيڪار، جمال ابڙي، جو فرزند آهي ۽ ٻيءَ تي ويو آهي) بہ تقريرون ڪيون. اسٽيج ڏانهن جيستائين نگاهہ ٿي وئي، تيستائين عورتون ۽ مرد موجود هئا. ڪي ويٺا هئا تہ ڪي بيٺا هئا. اسلم‌اظهر

آهي باشعور آواز، اهي هڪٻئي سان هم آهنگ آواز، جن ۾ ڌرتيءَ جي بي پناهه قوت هئي، منهنجو، پليجي، سراج ۽ سوڀي جو من موهي ويا. ايئن پئي محسوس ٿيو تہ هن ڌرتيءَ تي ڪجهہ نئون ڳائجي رهيو آهي، جنهن ۾ ڀٽ شاهہ تي ڳاتل ڪلام وانگر رودن نہ آهي پر شعلا آهن جي ڌرتيءَ تي ٻري رهيا آهن، اجالو ڪري رهيا آهن، وات ڏيکاري رهيا آهن.

اٽڪل سادي يارهين بجي رات جو تقريب پوري ٿي. مون نڪري تاجل کي گوڙ ۾ ڳوليو پر هو نظر نہ آيو. ٿوريءَ دير کان پوءِ مون ڏٺو تہ هو ٻن ڇوڪرين سان گڏجي ڪار طرف اچي رهيو هو. انهن مان هڪ ڇوڪريءَ کي مون گذريل ادبي سنگت جي ميڙ ۾ ڏٺو هو. هوءَ عطيہ دائود هئي. ڪار جي ويجهو اچي عطيہ چيو "سائين! هيءَ منهنجي ڀائٽي (نالو وسري ويو آهي) آهي. دير ٿي وئي آهي ۽ هن وقت اسان جي گهر ڏانهن ڪائي بس بہ نہ ٿي وڃي. جي اوهان کي اعتراض نہ هجي تہ اسين بہ ڪار ۾ هلون." مون ڪنڌ ڌوڻي هائو ڪئي تہ هو ڪار ۾ پٺينءَ سيٽ تي ويهي رهيون ۽ مان ۽ تاجل ڪار جي اڳينءَ سيٽ تي ويٺاسين. جڏهن حسن اسڪوائر وٽ پهتاسين تہ تاجل مون کي چيو: "بک لڳي آهي. هلو تہ آئيس ڪريم کائون." پوءِ اسين سادي ٻارهين بجي تائين هوٽل ۾ ويٺا هئاسين ۽ ڪچهري ڪري رهيا هئاسين. عطيہ اسٽينو گرافر آهي ۽ سنڌيءَ جي اديب بہ آهي. هوءَ خودمختيار آهي ۽ پاڻ کي ۽ پنهنجي ماءُ کي پاليندي آهي ۽ عورتازاد (Women's Lib Movement) تحريڪ ۾ هن جي ڪافي دلچسپي آهي. (جڏهن پرمانند ميوارام 'انگريزيءَ کان سنڌي' لغت لکي هئي تڏهن برصغير ۾ Feminist Movement ڪانہ هئي ۽ ان ڪري هن جي لغت ۾ Feminist لفظ جو ترجمو نہ آهي. عورتازاد لفظ ابراهيم جويي ناهيو آهي). تازو عطيہ ٽي ويءَ جي مشهور ڊرامانگار نورالهديٰ شاهہ جو انٽرويو ورتو هو جو هاڻي ماهوار رسالي "سنڌ سڄاڳ" ۾ شايع ٿيو آهي، جو فقير محمد لاشاريءَ جي نظرداريءَ

تعلقات جي شعبي ۾ اسسٽنٽ پروفيسر آهي. هو ڪافي ذهين آهي ۽ ڪيئي ترقي پسند نوجوان هُن جا دوست آهن. هن منهنجا ڪجهه نظم انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري 'View Point' هفتيوار ڪي لاهور موڪليا هئا، جي ڏاڍي شان مانَ سان شايع ڪيا ويا هئا. هن کي ڏاڍو شوق آهي ته هو روس وڃي وڌيڪ تعليم حاصل ڪري پر اڃان هن کي موقعو نه مليو آهي. هن جي پيٽ، وينگس، به ذري گهٽ ايم. بي.بي.ايس ڪئي آهي ۽ هن جو ننڍو ڀاءُ سرمد بئنڪ ۾ ملازمت ڪندو آهي. مان انهن ٽنهي ڀارن تـي خاص توجهه نه ڏئي سگهيو آهيان. زندگي بـه هڪ طوفان وانگر آهـي. ڪيڏا ڏار ٽوڙي ٽـي وڃهي! وري بـه اها ڳالهه تسڪين ڏيندي آهي ته مونس منهنجيءَ شاعريءَ کي ڏاڍي اهميت ڏيندو آهي، ۽ اِن تي فخر ڪندو آهي ته هو منهنجو پٽ آهي.

زرينه به انيس، سليم ۽ حنا سان ماني کائي اٽڪل ساڍي ٨ بجي آئي هئي پر هوءَ مون کي انبوهه ۾ نظر نه آئي ۽ علالت سبب ڪلاڪ کن ۾ گهر موٽي وئي.

بيدل اسٽيج تي ڳائي رهيو هو:

اڄ به وري هو فاشي ڪُتا
مون کي قابو ڪن ٿا ..

۽ پـوءِ واري واري سـان 'فاشي ڪتا' 'فاشي ڪتا' دهـرايائين ٿي ته ڄڻ گويا فاشزم لاءِ ساري ڌرتيءَ جي نفرت هن جي آواز ۾ سمائجي ٿي وئي.

هو پنهنجون ٻئـي ڪرايون ايئن ڪنيون ڪري ڏيکاري رهيو هو ڄڻ آهي زنجيرن ۾ هيون. شاهد ڳائي رهيو هو:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن
جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

اِهو شاهد تـه هو جنهن ڪان گذريل فسادن ۾ سندس گـِٽار ڪسي سندس مٿي تي ڀڃي هئائون! پر پوءِ بـه هن جو انسان مان ايمان نه ويو هو.

ٿڌي هوا ڏاڍيءَ تيزيءَ سان گهُلي رهي هئي. سامهون رستي تي موٽرون اچان قطار اندر قطار ٿي آيون. ڦڪي چانڊوڪي چوڌاري ڦهليل هئي. گولائيءَ تي چنڊ نيري آسمان ۾ هڪ ٺاهوڪي آرهه وانگر لڳي رهيو هو. پريان سمنڊ ۾ بيٺل جهازن جا ڪوها نظر اچي رهيا هئا. مون ڪر موڙي سوچيو: ”ڇا، مان پوڙهو ٿي چڪو آهيان؟ اڃا ته منهنجو من انهيءَ پيليءَ لالٽين وانگر نه، ٿو لُڏي جنهن جي روشنيءَ ۾ ڦاٽڪ وارا ريل گاڏيءَ جا پٽا ڏسندا آهن، جا ڪنهن اجنبي اسٽيشن ڏانهن ويندي آهي.“

٢ جولاءِ تي اُردوءَ جي مشهور شاعره فهميده رياض فون ڪيو ۽ چيائين ته مون کي فرصت هجي ته هوءَ مون وٽ هلي اچي. هوءَ هندستان مان، پاڻ تي مسلط ڪيل جلاوطنيءَ کان پوءِ جڏهن کان واپس آئي آهي تڏهن مون سان نه ملي آهي. شايد هن منهنجي اچڻ جي باري ۾ صبح واري روزانيءَ ’ڊان‘ ۾ پڙهيو هو. ڊان منهنجي باري ۾ ڪافي وڏي خبر ڏني هئي، جنهن ۾ اهو به لکيو ويو هو ته ڪالهوڪيءَ تقرير ۾ مون چيو هو ته ”غلطيءَ سبب ڪئسيٽ ۾ اهو ڏيکاريو ويو آهي ته ’آج تو کهدے، آج تو کهدے‘ وارو نظم منهنجو لکيل آهي. دراصل مون اهو نظم سنڌيءَ ۾ لکيو آهي جنهن جو اردوءَ ۾ منظوم ترجمو اردوءَ جي مشهور شاعره فهميده رياض ڪيو آهي جو ’حلقہ ميري زنجير کا‘ ۾ شامل آهي.“ ’حلقہ مري زنجير کا‘ جي پاڪستان ۾ اهميت ان ڪري گهڻي وڌي هئي ڇو ته ان جي اشاعت کان ڪجهه وقت پوءِ فهميده ڀارت ۾ جلاوطني اختيار ڪئي. هڪ ڀيري جڏهن مان وائيس چانسلر هوس، هن جي گهر ويو هوس. رسول بخش پليجو، جو هن جي مڙس آچڻ

هيٺ نڪري رهيو آهي. هن جي گفتگوءَ ۾ ڪا هٻڪ ڪانه هئي، نه وري ڪنهن اجائيءَ لڄ هن جي اظهار ۾ گهٻراهٽ ٿي آندي. هـن سارو وقت مـون سان نهايت آزاديءَ سان بحث ڪيو ۽ مون کي ايئن محسوس ٿيو ته پنجاب جي پڙهيل لکيل عورت وانگر سنڌ جي پڙهيل لکيل عورت به جاگيرداري اخلاق جي زنجيرن مان آزاد ٿي چڪي آهي. مون 'سنڌياڻي تحريڪ' ۾ به سوين ڇوڪريون ڏٺيون آهن جي سياسي طور باشعور آهـن، مردن سان برابريءَ جي دعوي ڪن ٿيون ۽ مردن سان ڪلهوڪلهي سان ملڪي آزاديءَ جي جدوجهد ۾ حصو وٺن ٿيون. رشيد ڀٽيءَ جي وفات کان مهينو کن اڳي هن جي پاڙي ۾ ساريءَ سنڌ جي سنڌياڻي تحريڪ جـو جلسو ٿيو هو، جنهن جي صدارت مون ڪئي هئي ۽ جنهن ۾ مرحوم رشيد ڀٽي مهمان خصوصي هو. مان سنڌ جي نئين نسل جي عورت ۾ تبديلي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو هوس. حيرت جي ڳالهه تـه اها هئي ته انهن ۾ ڪيتريون ٻهراڙيءَ جون عورتون بـه شامل هيون، جي ڪيرپياڪ پار ڪچن تي ڪٽي آيون هيون. سنڌي عورت جي آزادي سنڌ جي اينڊڙ آزاديءَ جي علامت آهـي. ان ۾ پليجي جي ماتيلي ڌيءَ اختر بلوچ (مشهور گلوڪـاره زرينه بلوچ جـي ڌيءَ، جنهن منهنجا ڪيئي گيت، نظم، وايون ڳاتيون آهن، جن جي هڪ ڪئسيٽ ته سنڌالاجيءَ وارن پيري هئي ۽ ڪافي وڪاڻي هئي) جو وڏو هٿ آهي. هونءَ ته ان ڳالهه لاءِ به ڪيرون پليجي لهڻيون جنهن جو ذهن ان تحريڪ جي پٺيان آهي (هن جي وڏي ڳالهه اها آهي ته هن نه رڳو پنهنجو پـر پنهنجن ڌيئن، پيڻن، ڀائرن، زال، ساري خاندان جو سنڌ لاءِ بـڪ ڏنو آهي، جنهن جو مثال سنڌ ته ٺهيو پر پوري برصغير ۾ ورلي آهي. هن سان ماڻهو اختلاف ته رکي سگهن ٿا، پر هن جي يگانگت کان انڪار فقط هن سان ضد جي علامت آهي).

ساڍي ٻارهين بجي رات تاجل مون کي گهر ڇڏيو. گهنٽيءَ تي سليم دروازو کوليو. مـون اندر وڃي بالڪنيءَ اڳيان شيشي جو در کوليو ۽ ڪرسي ڇڪي ٻاهر بالڪنيءَ ۾ ويهي رهيس. گهميل

اٿليءَ ۽ جپان جي عوام جي ذهنيت ۾ ڦيرو ڪيئن ۽ ڪڏهن آيو هو؟ منهنجو في الحال تنهنجي عوام ۾ اعتبار نہ آهي. انهن ۾ ڦيرو ايندو پر ڏاڍو دير سان. في الحال تہ هو اسلامي مداريءَ جي ڊبڪيءَ تي نچي رهيا آهن. ڀٽو ڦاهيءَ چاڙهيو ويندو ۽ اهي عوام مٺايون ورهائيندا. تون بہ اتي مان بہ اتي.“

ان تي پليجي چيو، ”اياز! تون موت کان ايترو ڊڄين ڇو ٿو.“

مون جواب ڏنو ”موت کان نہ ڊڄان تہ ڇا کان ڊڄان؟ موت هر شيءِ کي بي معنيٰ بڻائي ڇڏي ٿو. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ ماڻهو ذلت جي زندگيءَ تي موت کي ترجيح ڏئي.“

پر فهميده رياض کي پڪ هئي تہ عوام جي رد عمل جي خوف کان ڀٽي کي ڦاسي نہ ڏني ويندي.

جڏهن ڀٽي کي سچ پچ ڦاسي اچي وئي تڏهن فهميده، جا هڪ نهايت حساس شاعره آهي، جنهن جو مثال هن پوري برصغير جي ٻن هزارن سالن جي تاريخ ۾ ورلي آهي، پاڻ تي جلاوطني مسلط ڪري مڙس سان گڏجي ڀارت هلي وئي. هن مون کي ٻڌايو تہ هوءَ ڀارت ۾ هوندءَ تہ خوش هئي ۽ هن کي معاش جا چڱا ذريعا بہ هئا، پر هن کي وطن جي ياد ڏاڍو ستائي رهي هئي. هن جو پيءُ ماءُ تہ مهاجر هئا، پر هوءَ سنڌ ۾ ڄائي آهي، سنڌ سان بيحد محبت ڪندي آهي، سنڌي ٻولي چڱيءَ طرح ڄاڻي ۽ منهنجو ڪيترو سنڌي ڪلام ياد اٿس. اڄ بہ هن کي ياد هو تہ جڏهن اسان پوئين ڀيرو مليا هئاسين، تڏهن مون هن کي يقين سان چيو هو تہ ’ڀٽي صاحب کي ڦاهي چاڙهيو ويندو.‘ ڀارت ۾ فهميده Pakistan, Literature and Society نالي ڪتاب لکيو هو، جنهن جو هڪ باب خاص مون تي لکيو هئائين. ان ڪتاب جي فوٽو ڪاپي مون کي شڪارپور واري اياز ابڙي آڻي ڏني هئي، جو ڪڏهن ڪڏهن مون کي انهن شعرن جون فوٽو ڪاپيون بہ پهچائيندو رهندو آهي، جي مون تنهن عمر ۾ ڇپايا هئا، جنهن ۾ ماڻهو اهو بہ نہ ڄاڻندا آهن تہ ’شعر‘ لفظ جي معنيٰ ڇا آهي. فهميده جي مٿين ڪتاب تي پيش لفظ پيشمرساهنيءَ

جو دوست آهي، هن وٽ اڳ ئي ويٺو هو. ان وقت پيٽي صاحب جي اپيل هلي رهي هئي. فهميده جو چوڻ هو ته ڪنهن کي مجال ئي نه هئي جو پيٽي کي سزا ڏئي ۽ پاڪستان ۾ هن جي بچاءَ ۾ به هڪ بي پناهه تحريڪ اُڀرندي. پليجو به ڪنهن حد تائين هن سان متفق هو. مون هن کي صاف لفظن ۾ چيو ته پيٽو ڦاهي تي چاڙهيو ويندو. ضيا وڏو ڪمينو ۽ ڪنور انسان آهي ۽ هو سمجهي ٿو ته جي پيٽو بچي ويو ته ڪيس ڦاهي تي چاڙهيندو ڇو ته هن ڪوُ (Coup) آئي آئين جي خلاف ورزي ڪئي آهي. مون کي ته پيٽي جو موت اکئين پيو نظر اچي. ان تي فهميده پاڪستان جي عوام لاءِ چيو هو ته اُهو اها ڳالهه برداشت نه ڪندو. مون کي کل آئي ۽ مون کيس چيو: ”عوام! عوام! پاڪستان ۾ عوام فقط پنجابي ۽ مهاجر عوام آهي جو ذهني طرح فاشزم جي چڪر ۾ آهي، ان کي اميرالمومنين گهرجي، هو تيرهن سؤ سال پٺتي وڃڻ ٿو چاهي ۽ خلافتِ راشده ۾ رهڻ ٿو چاهي، هن کي هندوءَ لاءِ ايئن نفرت آهي جيئن نازي جرمنيءَ ۾ جرمن عوام کي يهودين لاءِ نفرت هئي، هو ڀارت سان هڪ ٻي به جنگ چاهي ٿو ۽ بنگلاديش کي پاڪستان کان ٽوڙڻ جو پلءُ ڪرڻ ٿو چاهي. ان لاءِ هو فوج جو حمايتي آهي. پيٽي جي خلاف تحريڪ انهيءَ عوام ته هلائي آهي. پهريا جام هڙتالون انهيءَ عوام ته ڪرايون آهن. لڪن ۾ لاهور ۽ ڪراچيءَ جي رستن تي اهي عوام ته نڪتا آهن. بلوچ ۽ پختون عوام کي پيٽي پاڻ ڪاوڙايو آهي ۽ اهي به چاهن ٿا ته هو ڪنهن طرح وڃي. باقي رهيو سنڌي عوام. اهو پيٽي لاءِ ڪجهه قيمت ڪائي ته ڪائي، ڇو ته پيٽو سنڌي آهي، پر اُن ۾ ايتري جان نه آهي جو مقابلو ڪري سگهي. مان به پيٽي جو حمايتي آهيان. هو هن ملڪ جو چونڊيل وزير اعظم آهي ۽ فوج کي ڪوئي حق نه آهي ته هوءَ پيٽي کي هٽائي. ساري سازش آمريڪا جي آهي، جنهن سان نه رڳو اسان جا ساڄيءَ ۽ کاٻيءَ ڌر جا سياستدان شريڪ آهن پر اهو جاهل عوام به شريڪ آهي جنهن تي تون ايترو ڀروسو ڪري رهي آهين. تو کي معلوم آهي ته جرمنيءَ،

تاجل منجهند ڌاري آيو. هن جي نئين ڪتاب ’سنڌ منهنجي امان‘ جو مُسودو هن سان گڏ ويهي پڙهيم ته جيئن ان تي مهاڳ لکي سگهان. تاجل هڪ مصور شاعر آهي ۽ هن جي شاعريءَ ۾ فطرت جي عڪاسيءَ مون کي متاثر ڪيو. خاص ڪري هُو اُتر جي ڪڇي جا منظر نهايت خوبصورتيءَ سان بيان ڪري ٿو. ڪاش! هو پنهنجيءَ زندگيءَ ۾ ٿوري ڦيرگهير آڻي ۽ مطالعي لاءِ ڪافي وقت ڪڍي! هن وقت هو هڪ لاآبالي انسان آهي. نه ڄاڻان ڇو هن جي مون سان بيحد عقيدت ٿي وئي آهي!

تاجل جو مسودو ڏسڻ کان پوءِ، هن سان گڏجي يوسف شاهين وٽ ويس، جنهن مون سان اُن وقت پال پلايا هئا، جنهن وقت منهنجو وائيس چانسلريءَ جو معياد پورو ٿي ويو هو ۽ مان ڪراچيءَ ۾ انيس وٽ رهيل هوس ۽ اڃان پنهنجي مستقبل جي باري ۾ فيصلو نه ڪري سگهيو هوس. يوسف وٽ پئسو تڏهن به جام هو، پر ايترو نه هو جيترو هن کي هاڻي آهي. اُن وقت به مون سان هو ’سائين!‘ چئي مخاطب ٿيندو هو ۽ هاڻي به ساڳيءَ طرح مخاطب ٿيندو آهي. منهنجي هن سان تڏهن کان واقفيت آهي، جڏهن هو مونااليزا هوٽل ۾ مئنيجر هو، جتي مان وڃي رهندو هوس، جڏهن ٽيهارو سال اڳ سکر کان ڪراچيءَ ايندو هوس. ان کان پوءِ هن رات ڏينهن محنت ڪري پئسو ڪمايو آهي، ان حد تائين جو ڪجهه سال اڳ هو ڪراچي چيمبر آف ڪامرس جي صدارت لاءِ وڙهيو هو پر هارايو هئائين ڇو ته هو سنڌي هو. هو ’برسات‘ جو ايڊيٽر آهي. جڏهن مان وائيس چانسلر هوس ته هن ’برسات‘ جو شيخ اياز نمبر ڪڍيو هو جنهن تي ڪافي خرچ ڪيو هئائين. دولت سان محبت هن جي علم و ادب سان محبت ۾ ڪمي نه آندي آهي. يوسف سان ملي مون کي احساس ٿيو آهي ته سرمائيداري نظام تي ٻُرو آهي ۽ ان کي ختم ٿيڻ گهرجي، پر اهو ضروري ناهي ته پرولتاري انقلاب کان پوءِ هر سرمائيدار کي گوليءَ سان اُڏايو وڃي. هن منهنجي نثري نظمن جو ڪتاب ’پتڻ ٿو پُور ڪري‘ نهايت محبت سان ڇاپيو

لکيو آهي، جو بمبئيءَ ۾ پيپلز ٿيئٽر جي باني بلراج ساهنيءَ جو پٽ آهي. فهميده وڌيڪ ٻڌايو ته اُچڻ پيپلز پارٽيءَ جو نهايت سرگرم ڪارڪن آهي ۽ پارٽيءَ ۾ ڪنهن عهدي تي آهي. ڪجهه وقت مون فهميده جي تازي ڪتاب 'همرڪاب' جي باري ۾ اخبارن ۾ خبرون پڙهيون هيون، جڏهن ان جو مهورت سپريم ڪورٽ جي سابق جج جسٽس دوراب پٽيل ڪيو هو، جنهن جو ذڪر مون اڳ ئي ڪيو آهي. جڏهن مان ڪجهه وقت اڳ حيدرآباد ۾ هئس ته اُتي معلوم ٿيو هو ته وائيسز گروپ مون کي، فهميده کي ۽ فيض کي گڏڻ جو پروگرام رٿيو آهي ۽ اُن لاءِ تاريخ به مقرر ڪئي آهي، پر اُهو پروگرام منسوخ ڪيو ويو ڇو ته سرڪار جلسن جلوسن تي بندش وڌي. فهميده، بينظير سان ڪيتريءَ حد تائين متفق ٿي نظر آئي ۽ بينظير ۽ جماعت اسلاميءَ جي ناهه ڪي هن مصلحتاً ٺيڪ ٿي سمجهيو. اِهي مصلحتون سياست ۾ ته ٺيڪ هجن، پر مان اِنهن کي ٺيڪ نه ٿو سمجهان، جيستائين ته بينظير پنهنجي مرحوم پيءُ وارو عوام جي فلاح ۽ بهبود جو ڏگ ئي بنهه ڇڏي نه ڏئي!

ڪجهه دير کان پوءِ مون کي فهميده چيو ته هن کي 'فرنٽيئر پوسٽ' لاءِ منهنجو انٽرويو گهرجي، جا پشاور مان روز نڪري رهي آهي. مان هن کي انڪار نه ڪري سگهيس ۽ ڪافي وقت لاءِ انٽرويو ڏيندو رهيس. منجهند جي ماني تيار هئي جا اسان سڀني گڏجي ٻين بجي کاڌي. ڳالهيون ڪندي فهميده، زرينه کي چيو ته هن کان امرتا پريتم بارت ۾ حيرت مان پڇيو هو: ”سنڌي عورتون به عشق ڪنديون آهن ڇا؟“ مون فهميده کي چيو: ”تو هن کي نه چيو ته اهڙو عشق به ڪنديون آهن، جهڙو ڪيس ساحر لڌيانويءَ سان هو!“ اسان ٻنهي کي زرينه هڪ ڦڪيءَ مُرڪ سان ٻُڌي رهي هئي. لبنا ۽ سليم ڪلهي ويٺا.

ائين ڪتاب گهرن ۾ ڍير ٿيو پيو آهي. ان ڪتاب جي هڪ وڏي خوبي اِها آهي ته اهو ڪتاب جيڻوٽيڪ مارشلا جي دوران لکيو ويو هو، آن ۾ فوجين جي نوڪريءَ کي نه رڳو غلاميءَ کان به بدتر ڪري ڏيکاريو ويو آهي پر اهو به ڏيکاريو ويو آهي ته فوج دنيا جي تاريخ ۾ ڏي هر برائيءَ جي جڙ ٿي رهي آهي. ان ڪتاب مان يوسف جي وسيع مطالعي جو پتو لڳي ٿو.

يوسف منهنجو ڪتاب ’پن ڇڻ پڇاڙان‘ به ڇاپيو جنهن ۾ منهنجا سوين هائيڪو آهن. ٻنهي ڪتابن جو گيٽ اپ نهايت چڱو آهي ۽ منهنجو ٻيو ڪوبه ڪتاب انهن جهڙو خوبصورت ڇاپيل نه آهي. اها يوسف جي محبت مون لاءِ وڏي آنت ٿي آئي، نه ته مون جڏهن نوڪري ڇڏي هئي ته منهنجي ايتري مخالفت هئي جو منهنجي هر ڳالهه مان دل ڪتي ٿي پئي هئي. مون کي ٽئگور جي زندگيءَ مان هڪ واقعو ٿو ياد اچي:

١٩١٣ع ۾ جڏهن ٽئگور سوا سال انگلنڊ ۾ رهي، ڪلڪتي واپس آيو، ته هن ڏنو ته برهمو سماج ۽ ساهتيڪ ڪيتر ۾ هن جا ويري هن تي هرقسم جي حملا ڪري رهيا هئا. ٻپنچندرپال جهڙو ماڻهو به هن جي شاعري، فلسفي، ڊرم وغيره جي خلاف ڳالهائي رهيو هو، انهن کي سطحي ۽ کوکلو چئي رهيو هو ۽ ايستائين ويو هو جو هن جي ٻوليءَ کي نهايت مبهم ۽ سمجهه کان پري ٺهرائي ڪونيائين ۽ پڙهندڙن کي هن جي ’ٽوٽي ڦيٽي ۾ ڦاسڻ‘ کان روڪيائين ٿي. ٽئگور کي آن تي ڏاڍو ڏک ٿيو. ڪلڪتي ۾ جي به هن جي پوئلڳن ۽ ساهت پريمين پروگرام رٿيا هئا، انهن ۾ شريڪ ٿيڻ کان نابري واري ٽئگور شانتي نڪيتن هليو ويو هو. ٿوري وقت کان پوءِ، هن کي نوبل پرائيز مليو هو ته ڪلڪتي مان پنج سؤ مکيه ماڻهو خاص هلايل ريل گاڏيءَ ۾ هن لاءِ آيا هئا، ٽئگور کي هڪ ڪنول-سنگهاسن تي ويهاريو هئائون ۽ تقريرون ڪندڙ هن جي ساراهه مان نه ٿي ڍاپيا. ٽئگور جوابي تقرير ۾ چيو هو ته ”اوهان جيڪو ما کيءَ جو پيالو اڄ مون کي آڇيو آهي، مان ان جي ميٺاج کي رڳو چپن

۽ اُها محبت ڏسي انهيءَ ڪتاب جو انتساب مون هن جي نالي ڪيو. هن جي پنهنجي شاعريءَ جا ڪتاب 'اڌ-ڌر ۾ آڌاءُ ٿيو' ۽ 'چام ٻانيپٽو' ڇپجي چڪا آهن. 'چام ٻانيپٽي' جو مهاڳ نهايت چڱو آهي جو به خود يوسف لکيو آهي. دراصل تاريخ جي مطالعي سان هن جي بيحد محبت رهي آهي. جڏهن هو پنهنجو ڪتاب World Federation of the Peoples لکي رهيو هو، ته هن ڏيڍ ٻين لکين جا ڪتاب خريد ڪيا هئا، جن ۾ ٽي چار اينسائيڪلوپيڊيا، ۽ ڪيترائي ساليانه Almanac به هئا (اُنهن کي ٽيپڻو يا جنتري چوڻ غلط آهي جو ته ٽيپڻا ۽ جنتريون هڪ معمولي شيءِ ٿيندا آهن ۽ انهن ۾ هر ڳالهه جي باري ۾ انگ اکر نه هوندا آهن، جيئن Almanac ۾ هوندا آهن). انهيءَ ڪتاب متعلق هو ٻارنهن سال سوچيندو رهيو هو ۽ مطالعو ڪندو رهيو هو. نيٺ هُن اهو ڪتاب اردوءَ ۾ لکيو، جنهن ۾ هن دنيا جي هڪ گورنمينٽ لاءِ ڪيئي دليل ۽ حقيقتون ڏنيون. ان موضوع تي اڳ به ڪتاب لکيا ويا آهن ۽ ان لاءِ هڪ بين الاقوامي ٻولي ايسپيرانٽو (Esperanto) به ايجاد ڪئي وئي آهي، پر اهڙا انگ اکر ان موضوع تي مون ٻئي ڪنهن ڪتاب ۾ نه ڏٺا آهن. هي ڪتاب انگريزيءَ ۾ يوسف جي دوست علي اقبال ترجمو ڪيو، ۽ ڏاڍي چڱي گيٽ اپ سان ڇاپيو ويو پر ڪتاب ان ڪري ماريو ويو جو ان جي انگريزي بين الاقوامي معيار جي نه هئي. ڏنڌي جي سلسلي ۾ يوسف ڪيئي ڀيرا گلاسگو ويو جتي هن مشورو ڪيو ته ان ڪتاب کي جديد انگريزي ۾ بدلايو وڃي ۽ Penguin Series ۾ ڇاپيو وڃي. انگلنڊ ۾ الطاف گوهر سان به مشورو ڪيائين جو ڪنهن وقت ايوب خان جو انفرميشن سيڪريٽري هو. هن کي منهنجو حوالو به ڏنائين جو هن کي ڏکيو لڳو هوندو، ڇوته الطاف گوهر هونءَ ته منهنجو تڏهن کان واقف آهي جڏهن هو ڪراچيءَ ۾ ملازمت ڪندو هو ۽ حلقهء احباب ذوق جي نشستن ۾ ايندو هو، پر مان جو ايوب خان خلاف سنڌ ۾ هڪ طوفان اُٿاريو هو، اُن هن کي منهنجي خلاف بدظن ڪري ڇڏيو هوندو. بهرصورت اُهو ڪتاب

هن پيري هو ڪنهن وڏي خفي ۾ ڦاسي ويو هو ۽ ڪيتري پيچ ٻوڙ ۽ گوتنائيءَ کان پوءِ معاهدي موجب گلاسگو مان هن جي ستر اسي لکن جي مشينري اچي رهي هئي. مون هن کي ڏاڍو رڌل ڏٺي، هن کان موڪل ورتي ۽ ر ڳو هن سال هن سان ملاقات مختصر رهي. تاجل هٿ مون هن ڏانهن اُها تقرير ڏياري موڪلي جا مون ڪئيسٽ جي مهورت وقت ڪئي هئي، جا وري هُن برسات ۾ پهرئين صفحي تي ڇپي آهي.

اڄ هندستان جا ٻه سنڌي ڪتاب پهتا. هڪ ته دڪايل جي شاعريءَ جو ڪتاب 'مشاهدو' هو، جنهن تي لکيل هو: "گهٽي سنيهه مان پياري پياءُ اياز لاءِ - دڪايل." اهو ڪتاب ڪوئي صاحب مون کي هٿئون هٿ ڏئي ويو. ٻيو ڪتاب هو نارائڻ شيام جي غزلن جو مجموعو 'ذات ۽ حيات' جنهن تي لکيل هو: "شيخ اياز کي، جنهن سنڌي شعر جو ڳاٽ اوچو ڪيو آهي - نارائڻ شيام." اهو ڪتاب سکر ۾ منهنجي گهر پوسٽ ذريعي پهتو هو، جو منهنجي سالي سرفراز مون ڏانهن ڪراچيءَ موڪليو هو.

دڪايل کي پهريون ڀيرو مون 'رستم' نالي آڌر سنڌ جي هڪ ڳوٺ ۾ ڏٺو هو. مان تڏهن ٽئين درجي انگريزيءَ ۾ شڪارپور جي نيو ايرا اسڪول ۾ پڙهندو هوس ۽ 'سنڌو' رسالي ۾ منهنجا ڪجهه شعر شايع ٿيا هئا. غالباً اُن وقت منهنجي عمر ٻارهن ورهيه هئي. اسان جي ڪلاس جو ماستر هاسانند پرسوائي، جو مون سان بيحد محبت ڪندو هو ۽ ڪلڪتي مان ڪتاب گهرائي مون کي پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو ۽ اُتان (Indian Review) رسالو به گهرائيندو هو ۽ اُن ۾ آيل مضمونن جو تت مون کي ۽ ٻين ذهين شاگردن

سان ڇُهي ٿو ڏسان. مون کي معاف ڪجو، جي مان انهيءَ مٽيءَ ساڪيءَ کي ڇُهي نه سگهان. مان ڪوئي عوام جو ليڊر نه آهيان، جنهن کي پاڻ ۾ يقين پيدا ڪرڻ لاءِ عوام جي تحسين ضروري آهي يا اهو ضروري آهي ته عام ڀلائيءَ لاءِ هن جي ڪارڪردگيءَ جي تعريف ٿيئي، جيڪا هن کي وڌيڪ ڀلائي ڪرڻ لاءِ اڳي کان وڌيڪ اُتساهي. مان هڪ ننڍو شاعر آهيان ۽ پنهنجي پسند لاءِ لکي رهيو آهيان. ڪن کي منهنجي شاعري وڻي ٿي ڪن کي نه ٿي وڻي ۽ ڪي ان جي باري ۾ بيپرواهه آهن. منهنجن محسن هم وطنن مون تي گل افشانيءَ کان وڌيڪ سنگ باري ڪئي آهي. مون سڀ عقوبتون خاموشيءَ سان سٺيون آهن ۽ اڳي وانگر لکندو رهيو آهيان. پوءِ هيءَ اوچتي ساراهه ڇو؟..... ......"

گذريل سال جڏهن مون ادبي سنگت جي سالياني ميڙ تي، حيدرآباد ۾ صدارت ڪئي ۽ ٻئي ڏينهن تي جڏهن سنگت جي چونڊ، کان پوءِ سنگت جي مرڪزي باڊيءَ جا ميمبر مون سان ابراهيم جويي جي جاءِ تي ملاقات لاءِ آيا هئا ته مون کي ٽئگور جا مٿيان لفظ ياد آيا هئا.

افسوس جي ڳالهه ته اها آهي ته موهن ڪلپنا ٻنان ڪنهن ثبوت جي لکيو هو ته "هن وٽ ثبوت آهي ته اياز، پنهنجي وٽ وڪامي ويو آهي."

يوسف ئي اهو شخص هو جنهن نه رڳو محسوس ڪيو، پر چيو به ته هڪ ليڊر مرندو آهي ته ٻيو پيدا ٿيندو آهي، شاعر مرندا آهن ته صديون ويران ڪري ويندا آهن. ڏاڍو وقت لڳندو آهي، جو وري مٽيءَ تي مينهڙا وسندا آهن ۽ شاعري روهيڙي جي گلن وانگر ٽڙي پوندي آهي. غزنيءَ جي مسجد جا ڏاڪا ته سون سان نهرائڻ وارا ڪيئي تاريخ جا رهزن ٿي سگهندا آهن پر فردوسي اڄان تائين هڪ ئي پيدا ٿيو آهي. يوسف بار بار سون کي 'برسات' جي پهرئين صفحي تي ڇاپيندو رهيو ۽ تيستائين اُتساهيندو رهيو، جيستائين مان ڏک جي ڏِيهه مان نڪري، وري زندگيءَ کي تازو توانو ٿي ڏٺو.

ڪئي آهي.

نارائڻ شيام ساڳئي دور ۾ ڊي.جي. سنڌ ڪاليج ۾ پڙهندو هو، جنهن ۾ مان ۽ شيخ عبدالرزاق ’راز‘ پڙهندا هئاسين. هو مون کان وڌيڪ عبدالرزاق ’راز‘ جو دوست هو ۽ ڪتاب جي مُهڙ ۾ جن سٺن ماڻهن جي سرهي سات جو ذڪر ڪيو اٿائين تن ۾ راز ۽ منهنجا نالا به آهن. هونءَ ته شيام جي ڪلام جا پنج مجموعا شايع ٿيا آهن- ’ماڪ ڦڙا رابيل‘، ’واريءَ ڀريو پلاند‘ ’اڇيندي لڇ مران‘، ’مهڪي ويل صبح جي‘، ’بوند- لهرون- سمنڊ‘.

هن غزلن جي مجموعي ۾ هن جا سمورا غزل شامل آهن، جي هُن هن مهل تائين چيا آهن. ورهاڱي کان پوءِ جڏهن مون هن کي پاڙيءَ جي جهاز تي الوداع چئي هئي، اُن وقت کان هن وقت تائين، ايڪيتاليهن سالن جي عرصي ۾ هو مون سان فقط هڪ ڀيرو مليو آهي. جڏهن مان ١٩٦٣ع ۾ بمبئي ويو هوس ته هو منهنجي اچڻ جي خبر ٻڌي. دهليءَ مان بمبئي آيو هو ۽ مون سان ڪجهه ادبي ڪچهرين ۾ ساٿ هو. ان لاءِ مان هن جو اڄ تائين ٿورائتو آهيان. هو هڪ نهايت نهٺو ۽ پيارو ماڻهو آهي. هن جي نهٺائي انهيءَ شعر مان ظاهر آهي جو هن ’ذات ۽ حيات‘ جي پوئين سرورق تي ڏنو آهي:

هجي جا ڪاڻ خوبين جي ۽ خامين کان ٻنهي آجي
نه پنهنجي زندگي اهڙي نه پنهنجي شاعري اهڙي.

هن جي ڪتاب جو نالو ’اڇيندي لڇ مران‘ به هن جي نهٺائيءَ سان منسوب ڪري سگهجي ٿو. دهليءَ ۾ هن جي سرڳواسيءَ پاڻ هيم ناگواڻيءَ منهنجي ڪافي سار لڌي هئي. مون هن جي مرتيو تي شيام کي خط لکيو هو پر اُن جي پهچ مون کي انهن ڪتابن وانگر نه ملي سگهي، جي مون وقت بوقت شيام ڏانهن موڪليا هئا. مان ڀانيان ته آهي ڪتاب ۽ خط سي. آءِ. ڊيءَ وارا ڪٽي ويا هوندا. جڏهن مون کي خبر پئي ته موتي پرڪاش ۽ ڪلا پرڪاش دبئيءَ ۾ آهن ته نه رڳو مون انهن کي پنهنجا ڪتاب موڪليا پر نارائڻ

کي ٻڌائيندو هو، مٿي ذڪر ڪيل ڳوٺ رستم جو رهندڙ هو، جو شڪارپور کان ڪجهه ميلن جي پنڌ تي آهي. ماستر صاحب پنهنجي ڪلاس جي سڀني ڇوڪرن کي ڇنڇر رات پنهنجي ڳوٺ جي دعوت ڏني ونئي هليو هو ۽ پنهنجيءَ حويليءَ ۾ ترسايو هئائين.

ٻئي ڏينهن تي اٽڪل ۱۰ بجي صبح جو ٻاهر ڳوٺ ۾ سياسي ميڙ هو. د ڪايل آيل هو. هن سان ڪيئي نوجوان ڇوڪريون ۽ ڇوڪرا به آيل هئا ۽ هو انگريز سامراج خلاف گيت ڳائي رهيا هئا. د ڪايل کي مون سندس گيت ڳائيندي ٻڌو:

گانڌي تنهنجو آواز مون ته جهوپڙن ۾ ٻڌو
تارن ستارن ۾ ٻڌو
هرڪو ڳائيندو ٿي وتيو
ڊيرا ڏاهيندو ٿي وتيو.

مون کي گيت پورو ياد نه آهي، پر ان جا ٻول اڄان به منهنجي من ۾ ٻُرن ٿا. هو وڏي تاثير وارو راڳي هو.

اُن کي ڪيئي سال گذري ويا. ۱۹۴۷ع ۾ هو مون سان ڪراچيءَ ۾ سوامي نارائڻ مندر ۾ مليو جتي ڪيئي هندو رهيل هئا، جي پارت لڏي وڃي رهيا هئا. هو اتي ڪئمپ ڪمانڊنٽ هو. گانڌيءَ کي گاڊسي گولي هڻي ماري وڌو هو ۽ اُهو آواز ٻُجهي ويو هو ۽ تارا ستارا اونده ۾ ٻڏي چڪا هئا.

ڪتاب ۾ آچاريه ڀاوي ونوبا جي آشيرواد ڇاپيل آهي. مان 'پون دان يگيه' کي ڪائي خاص اهميت نه ٿو ڏيان. ۱۹۰۴ع ۾ مون ان جي باري ۾ آرٿر ڪوئسلر جا تاثرات هن جي ڪتاب The Lotus and the Robot ۾ پڙهيا هئا. ان وقت اڃا اها تحريڪ هلي رهي هئي. مون کي ان وقت به ان مان ڪنهن خاص سماجي تبديليءَ جي اُميد نه هئي، پر ان تي مڪمل تبصري لاءِ مون وٽ اڄ به ڪوئي خاص مواد ڪونه آهي. بهرصورت ائين ٿو لڳي ته د ڪايل ان تحريڪ ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪيو آهي. حبيب جالب وانگر د ڪايل پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪافي اثرائتي نعري بازي

مان وچي نہ سگهيس ڇو تہ مان هاءِ ڪورٽ ۾ ڏاڍو رڌل هوس.

نهايت افسوس جي ڳالهہ آهي تہ اسين هڪٻئي سان ملي نہ ٿا سگهون. اسين جي شاعر آهيون، جي محبت جا پيغمبر آهيون، جي انسان ذات کي امن جو پيغام ڏيون ٿا ۽ ٽٽل دليون ڳنڍي سگهون ٿا، جي دلين جي وچ ۾ ديوارون ڊاهي انهن کي ملائي سگهون ٿا، آهي هڪٻئي سان ملي نہ ٿا سگهون! ائين مون لاءِ بمبئيءَ يا دهليءَ پهچڻ ڳالهہ جي ڳالهہ آهي پر مون کي خبر آهي تہ ڀارت مان موٽڻ کان پوءِ مون سان ڪهڙا ويل وهايا ويندا. پنجابيءَ جا اديب اچي وڃي سگهن ٿا، اردوءَ جا اديب اچي وڃي سگهن ٿا، پر سنڌيءَ جا اديب اچي وڃي نہ ٿا سگهن! ڇا اسان جي ادب جو بہ ورهاڱو ڪيو ويو آهي؟ هي جي اسلام سلام ڪري اسان جي نڙگهٽ تي ننهن ٿا ڏين، ڇا اهو ڄاڻن ٿا تہ اسان جي زبان ۽ ثقافت جي آڏو اچي هو اسلام سان دشمني ڪري رهيا آهن؟

اڄ منجهند جو ماهتاب محبوب حيدرآباد مان فون ڪيو تہ هوءَ ٨ جولاءِ تي ٿائلنڊ وڃي رهي آهي ۽ ان لاءِ ڪراچيءَ ايندي ۽ مون سان بہ ملندي. مون کي ماهتاب جي اچڻ جو ٻڌي بيحد خوشي ٿي. جي هوءَ ٻيو ڪوئي ڪتاب نہ لکي ها ۽ فقط ’اندر جنين آڄ‘ لکي ها، تڏهن بہ هن جو سنڌي ادب ۾ پائنده مقام هجي ها. ماهتاب جون ڪهاڻيون بہ ڏاڍيون چڱيون آهن ۽ ڪنهن ڪنهن ڪهاڻيءَ ۾ تہ هوءَ عصمت چغتائيءَ کان بہ وڌيڪ آهي. ڪهاڻيون تہ سنڌري بہ ڏاڍيون چڱيون لکندي آهي پر هوءَ پاڪستان مان موٽي ’اندر جنين آڄ‘ جهڙو ڪتاب نہ لکي سگهي. مان ماهتاب سان سال ۾ هڪ ٻہ ڀيرو ملندو رهيو آهيان ۽ هن سان مختلف

شيام لاءِ به ڪتاب موڪليا. ديوار جي ٻئي پاسي شيام ادبي حلقن ۾ ايترو مقبول آهي جو مون ١٩٦٥ع واريءَ جنگ ۾ هن کي علامت بڻائي نظم لکيو هو

هي سنگرام
سامهون آ
نارائڻ شيام.....

ان نظم جي اشاعت تي مون کي جيڪي سهڻو پيو، مون خوشيءَ سان سنو ۽ اُن کان پوءِ شيام چڻ منهنجي وجود جو حصو ٿي چڪو آهي، ايتريءَ حد تائين، جو مون هيٺيون هائڪوهن جي باري ۾ لکيو آهي جو منهنجي ڪنهن ڪتاب ۾ شايع ٿي چڪو آهي:

مان به ته آهيان شيامُ
نارائڻ، تنهنجو رڳو
ناهي اهو نامُ-

اسان جون طبيعتون مختلف آهن. هو هڪ خاموش طبيعت وارو ٿڌو ٺانهريو انسان آهي ۽ مان بقول بيدل:

شوق جوشي زدکہ مي پنداشتم ميخانہ ام *

پر پوءِ به هو مون کي سنڌوءَ تي شام جي شفق وانگر ڏاڍو وڻندو آهي. ڪجهه وقت انيس دبئي ڪنهن ڪم سان ويو ته موتي ۽ ڪلا جي گهر رهيو هو. رات جو هو ڪافي دير ڪچهري ڪندا رهيا هئا. اُتي روپا نالي هڪ ڇوڪري آهي، جنهن پنهنجي نهايت مٺڙي آواز ۾ منهنجي وائي: 'ٽڙي پوندا تارئين جڏهن ڳارها گل- تڏهن ملنداسين'، ڳاتي هئي ۽ ساري گفتگوءَ ۽ ڳاتل وائيءَ جي ٽيپ پري مون ڏانهن موڪلي هئائون. ان ٽيپ ۾ موتيءَ ڪجهه شيام جا شعر به پڙهيا هئا. پوءِ موتيءَ ۽ ڪلا، شيام کي دبئيءَ گهرايو ۽ مون کي به اچڻ لاءِ خط لکيائون ۽ فون به ڪيائون، پر

---

* شوق جوش ۾ آيو ڇاڪاڻ جو مون پنهنجي مئخاني کي چڱي طرح ٿي سڃاتو.

هڏيءَ وٽ زبردست چوٽ آئي. مان موٽي اچي پلنگ تي ليٽي پيس. ٿوريءَ دير ۾ محبوب سان گڏ ماهتاب پڇندي آئي، مرشد کي Spray ڏنائين ته منهنجي سور گهٽائڻ لاءِ مون کي هڏي ۽ پاڻ تيستائين نه وئي جيستائين مون کي ڪجهه آرام آيو. ان وقت هن جي منهن تي جا انساني همدرديءَ جي ڪيفيت نظر آئي سا اڄان تائين مون کان نه وسري آهي، ڇو ته اهڙي ڪيفيت مون ان کان اڳ يا ان کان پوءِ ڪنهن به انسان جي منهن تي نه ڏٺي آهي. هوءَ نه رڳو برک اديب آهي پر هن جي فطرت ۾ ادب نوازيءَ جو پهلو به بي‌مثال آهي. فرانس جي Madame de Pompadour جي فطرت جا ڪجهه ڪمزور پهلو خيال ۾ رکي مان هن سان ماهتاب جي ڀيٽ ڪونه ٿو ڪيان. ماهتاب هڪ آدرشي زال ۽ ماءُ آهي ۽ هن وانگر امير طبقي مان نه آهي. پر مون کي هن جي ادب نواز شخصيت مان ايترو ڇڻ ملندو آهي جيترو والٽيئر کي مادام دي پامپڊور جي دوستيءَ مان ملندو هو.

پنجينءَ جولاءِ تي مصطفيٰ سولنگي ۽ اڪبر زيدي آيا. مصطفيٰ سولنگي اسٽيل مل ۾ ملازم آهي. معلوم نه آهي هو اتي ڪهڙو ڪم ڪندو آهي. هن کان اهو سوال پڇندا آهيون ته روسين وانگر جواب ڏيندو آهي ته ”مان ورڪر آهيان.“ مون اڳ ڏي لکيو آهي ته هو سکر ۾ مون وٽ اپٽل دت جو انقلابي ٿيئٽر تي ڪتاب کڻي آيو هو. هن جي دوست اڪبر زيديءَ چليءَ مان هسپانوي ٻوليءَ ۾ ڊاڪٽوريٽ ڪئي آهي ۽ هو ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ هسپانوي زبان پڙهائيندو آهي. مصطفيٰ سولنگيءَ کي معلوم هو ته اڳ شاهد مون کي چليءَ جي اشتراڪي شاعر- راڳيءَ وڪٽرهارا

موضوعن تي گفتگو ٿيندي رهي آهي پر ڇاڪاڻ جو اُن وقت ڪوئي نه ڪوئي هن جي گهر اچي نڪرندو آهي، اسان گفتگو توڙ تائين نه پهچائي سگهندا آهيون. اهوئي سبب آهي، جو هوءَ مون تي خاڪو مڪمل ڪري نه سگهي آهي ۽ ان ڪري مون هن کي پنهنجي زندگيءَ جي باري ۾ ڪيئي خط لکيا آهن. اُهي خط منهنجي آتم ڪهاڻيءَ جو حصو آهن ۽ مان چاهيان ٿو اُهي الڳ ڪتابي صورت ۾ ڇپايان.

هن منهنجن ڪتابن 'ساهيوال جي ڊائري' ۽ 'رڻ تي رم جهم' تي مهاڳ لکيا آهن، جي هن جي آڪير جي ثابتي آهن. يوسف شاهين وانگر هن به مون سان اُن وقت ڇڱايون ڪيون، جنهن وقت ڪيترائي پنهنجا مون کان ٿهي ويا هئا ۽ بيسبب منهنجي بُرائي ڪري رهيا هئا. پهاڙيءَ جي چوٽيءَ تي بيهي ڏي ڪوئي ٻيءَ پهاڙيءَ جي چوٽيءَ تي نظر وجهي سگهندو آهي. تري ۾ بيهي ماڻهو ايترو مٿي نه ٿا ڏسي سگهن.

ماهتاب جي ڪُوڙ، پرچاپڙائيءَ، گلا خوريءَ ۽ خاص ڪري ڪنهن دوست جي پرپٺ غيبت سان نه پوندي آهي. قدرت جيترو هن کي خوبصورت چهرو ڏنو آهي، اوتري خوبصورت دل ڏني آهي. مان جڏهن به هن وٽ ويو آهيان، هن منهنجون دعوتون ڪيون آهن ۽ ڪيئي دوست گهرايا آهن ۽ جڏهن به مون هن وٽ شعر پڙهيو آهي، هن جي پٽ مُرشد ساريءَ محفل جي ڪارگذاري مووي ڪئميرا تي پري آهي. محبوب هن جي قدر و قيمت چڱيءَ طرح ڄاڻي ۽ هن جو ڏاڍو خيال رکندو آهي. هڪ ڀيري مان هنن جو مهمان هيس. هنن ڪنهن خالي بنگلي ۾ منهنجي رهائش جو انتظام ڪيو هو ۽ پنهنجي دوست نور محمد (ٽائيم فوٽوز واري) کي منهنجي سارسنڀال لاءِ اُتي رهايو هئائون. صبح جي وقت هن جو پٽ مرشد مون لاءِ گاڏي ڪاهي آيو ته جيئن مان هنن جي گهر وڃي سگهان. مان جيئن بنگلي مان ٻاهر نڪتس پٺي تيئن چانئٺ وٽ هڪ لسي پٿر تي منهنجو پير ترڪي ويو ۽ مون کي چيلهه جي

ڪري ظلم و ستم جو نشانو بڻايو ويو آهي. ١٩٣٦ع ۾ هن جو هڪ ڪتاب سئلونيڪا * ۾ زيوس (Zeus) جي مندر سامهون ٻين ترقي پسند ڪتابن سان گڏ جلايو ويو هو. ان ۾ هن هڪ محنت ڪش جي قتل تي نوحو (Lament) لکيو هو، جنهن کي اسٽرائيڪ هلندي قتل ڪيو ويو هو. ٻي جنگ عظيم ۾ يونان ۾ قومي مزاحمت جي تحريڪ (National Resistence Movement) جي خاتمي کان پوءِ رتسوس ٻين ڪيترن ئي دانشورن سان گڏ چئن سالن لاءِ اندروني سياسي جلاوطني (Internal political exile) ۾ يوناني ٻيٽن تي موڪليو ويو هو. هن جي ڪتابن تي بندش وڌي وئي هئي. ١٩٥٤ع تائين هن کي ڪجهه به ڇپائڻ جي اجازت ڪانه هئي. ١٩٦٧ع جي ڪُو ڊي تا (Coup detat) کان پوءِ وري هن کي ساڳيءَ طرح اندروني جلاوطنيءَ ۾ موڪليو ويو هو ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ گرفتاريءَ هيٺ رکيو ويو هو ۽ هن جا ڪتاب ١٩٧٢ع تائين بندش هيٺ هئا. هن کي لينن امن انعام ۽ ١٩٧٩ع تائين ٻيا ڪيترائي بين الاقوامي انعام مليا آهن. هن جا نظم چڻ يونان جي روزمره جي زندگيءَ جو عڪس آهن. ايئن ٿو لڳي ته هن جي شاعري چڻ ڪيترن ئي ترت عڪسي فوٽن (Snap Shots) جو ڪوئي البم آهي، جنهن ۾ ماڻهن، جاين ۽ وارداتن جا فوٽوگراف آهن، جي پنهنجي ليکي ته عام رواجي ۽ ٻُسا آهن پر غور سان ڏسبو ته نه رڳو آهي يونان جي زندگيءَ جو عڪس آهن پر آنهن کي هڪ باطني (Mystical) ۽ سياسي گهرائي به آهي. مثال طور هڪ ويران ڪناري تي ڪوئي سمنڊ ۾ ٽڙنڪڙ ۾ ٽٻي ڏئي ٿو، هڪ اگهو ماڻهو، جو ويجهي ڪلال خاني مان سنگيت ٻڌي ٿو؛ پنهنجي بيهاريل لاريءَ ۾ هڪ ڊرائيور پنهنجن هندائن جي ڊير تي نظرداري ڪري ٿو ۽ جنهن وقت هن کي ڪجهه چوڪريون اڏيءَ اک سان ڏسن ٿيون تنهن وقت هو فٽوٽو ڪيڏي

* سئلونيڪا Salonika – يونان ۾ هڪ شهر

(Victor Jara) جي شاعريءَ جو انگريزي ترجمو ڏنو هو ۽ بيدل مسرور پڻ ڪيترن ڪئسيٽن سان گڏ هن جي آواز ۾ هسپانوي گيتن جي ڪئسيٽ به مون کي ڏني هئي، جا مان اڪثر اسر جو چانهه پيئڻ وقت ٻڌندو آهيان. ناشتي تائين مان روز موسيقي ٻڌندو آهيان. ان ۾ بنگال جا انقلابي گيت، بينگالي لوڪ گيت، پرچم گروپ جا انقلابي گيت، بئري وائيٽ (Bary White) ۽ ڪجهه روسي ڪمپوزر، نيره نور جو ڳاتل فيض جو ڪلام، اميرخسرو جو ڪلام، اقبال بانوءَ جو فيض ۽ غالب جو ڪلام، مهدي حسن جو 'نديا ڪنارے موري ناؤ'، ۽ ڪيئي سنڌي لوڪ گيت ٻڌندو آهيان. وڪٽرهارا جو آواز مون کي ڏاڍو وڻيو هو. مان ان آواز کان ايترو ته متاثر هوس، جو وڪٽرهارا تي سنڌيءَ ۾ هڪ نظم لکيو هوم، جو منهنجي ڪتاب 'راج گهاٽ تي چنڊ' ۾ ڇپيو آهي ۽ جنهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو، مصطفيٰ سولنگي وڪٽرهارا جي بيوه جون هارا کي انگلنڊ موڪليو هو جا وڪٽرهارا جي شهادت کان پوءِ چليءَ مان لڏي اچي انگلنڊ ۾ رهي آهي. جون هارا جواب ۾ مون لاءِ سلام موڪليا هئا ۽ شڪريي جو اظهار ڪيو هو. منهنجي وڪٽرهارا ۾ ايتري دلچسپي ڏسي اڪبر زيديءَ مون لاءِ وڪٽر هارا جي زندگيءَ تي لکيل جون هارا جو انگريزيءَ ۾ ڪتاب تحفيطور آندو هو، جو هو چليءَ مان واپسيءَ تي منهنجي لاءِ کڻي آيو هو. هن مصطفيٰ سولنگيءَ کي چيو ته جيڪر مان پنهنجي شاعريءَ جي ڪنهن ڪتاب تي پنهنجو نالو لکي هن کي ڏيان ته هو ڏاڍو خوش ٿيندو. مون وٽ 'ڪپر تو ڪُن ڪري' جي ڪاپي پئي هئي، جا مون هن کي پنهنجو نالو لکي ڏني ۽ ٿوريءَ دير کان پوءِ هن کان چليءَ ۾ زندگيءَ جو حال احوال وٺي هنن کان موڪلايو. مصطفيٰ سولنگي هڪ پيرو شاهد ساز گڏ مون وٽ سکر آيو هو ۽ يوناني شاعر يانس رتسوس (Yaunis Ritsos) جي منتخب شاعريءَ جو انگريزيءَ ۾ ترجمو مون کي ڏنو هئائين، جنهن مون کي ڪافي متاثر ڪيو هو. رتسوس کي ساري زندگي ڪاپيءَ ڊر سان همدرديءَ

رٽسوس ۾ ڪٿي مصوري وڌيڪ دلڪش پر مشڪل آهي ۽ ان جي پوري پرک لاءِ يوناني زندگيءَ سان آشنائي ضروري آهي. ’ساموٿريس‘ عنوان سان هڪ نظم ۾ ڌڪي (Wharf) تي هڪ ماڻهو مڇي ڪپي رهيو آهي. ڪافي رت هاريل آهي جنهن کي ڏسي ٻه زالون چون ٿيون ته ڳاڙهو چميل رت ان ماڻهوءَ جي خوبصورت ڪارين اکين سان ڪهڙو نه ميل ڪائي ٿو! ان کان پوءِ ڏيان مٿي گهٽيءَ ڏانهن وڃي ٿو جتي ٻار ساڳئي تارازيءَ جي هڪ پڙ ۾ مڇي ۽ ٻئي پڙ ۾ ڪوئلا وجهي توري رهيا آهن. نظم هڪ تصوير آهي، اها ڌڪي کان تارازيءَ تائين وقت ۾ سفر نه ٿي ڪري، پر ٻئي شيون ساڳئي وقت پسائي ٿي، جيئن ته يوناني مصور ايل گريڪو (El Greco) جي ڪائي تصوير يا ڪائي بازنطيني مورتي (Byzan-tine Icon) آهي.

مئي ١٩٦٦ع ۾ جڏهن سئلونيڪا هڪ ڏاڍي لاءِ اشتراڪي تحريڪ جو مرڪز هو، تڏهن پگهارن جي اضافي تي پهل آجو ڳـ بندش سبب هڙتال ٿي. پوليس هڙتالين تي فير ڪيا ۽ ٻارهن ڄڻن کي ماري وڌو ۽ سون کي ڦٽي وڌو. ٻئي ڏينهن تي اخبارن ۾ هڪ ماءُ جو فوٽو گراف آيو، جنهن کي ڪارا ڪپڙا پيل هئا ۽ جا پنهنجي مري ويل پٽ تي روئي رهي هئي، جنهن جو لاش سئلونيڪا جي هڪ گهٽيءَ ۾ پيو هو. انهيءَ فوٽي رٽسوس کي ايترو ته متاثر ڪيو، جو ٻن ڏينهن کان پوءِ هن آن تي هڪ زبردست نوحو (Dirge) لکيو ۽ انهيءَ سانحي کي ڪرسٽ جي تصليب (Crurcifixion) وانگر ڏيکاريو. ان نوحي ۾ وڇوڙيل ماءُ پنهنجي پٽ لاءِ زار زار روئي رهي آهي ۽ چوي ٿي:

مئي جي مهيني ۾ هڪ ڏينهن تون مون کي ڇڏي وئين،
مئي جي هڪ ڏينهن مون تو کي هميشه لاءِ وڃايو....

هوءَ نه ٿي سمجهي سگهي ته هن جو پٽ ڇو ماريو ويو، هن جي پٽ جا سياسي ارادا هن جي سوچ ۾ نٿا اچي سگهن، پر هوريان هوريان هن جي شعور ۾ ڦيرو اچي ٿو ۽ آخر ۾ هن کي ان

وارن کي ڏئي ٿو: سمنڊ جي پاسي سان ڪئفي ۾ پوڙها مُهاڻا کلرائين ڪڙڪين پٺيان ويٺل نظر اچن ٿا، ڪٿي ڪنو ٽينڊڙ ميوو ڪنو ٿيل آهي، ڪٿي آس ۾ چمڪندڙ پوچو آهي: هڪ زائفان تسبيح سوري رهي آهي ۽ هن جي پر واري ڪمري ۾ ميت رکيو آهي: هڪ درزڻ سانجهيءَ جو پنهنجي دڪان جا روشندان به بند ڪري رهي آهي ۽ پنهنجن ڏندن جي وچ ۾ ڪيئي سُيون به جهلي بيٺي آهي. مون ڪيئي سال اڳي 'ڪلهي پاتم ڪينرو' جي ڪجهه غزلن ۾ اهڙا تجربا ڪيا هئا، مثال طور:

سانجهي مانجهي پيٽ پکها
پر تي آگ مٿان آونگ.

—●—

آس-آسونهان رڻ ۾ رات
گهايل گهوڙا بيوس واڳ.

—●—

موتئي جون مالهائون، منڊ
من-مندر جي چانئٺ، شام.

—●—

وڻ وڻ تي ڪوماڻا ڪانو
پن پن ۾ پڙلاءُ، ڪو.

—●—

ٻاهر رنگا رنگ شفق
پڃري ۾ پنڇيءَ جي شام.

—●—

نانگا، سينهو گپيءَ ۾ مـِڇ
ڪاريءَ نانگڻ جهڙي رات.

—●—

اندر سيخون، ڪوت ڪڙا
ٻاهر ڪونجون، هير هڳاءُ.

آهي سا چڱيءَ طرح سمجهي سگهان ٿو.

جيئن سياسي حالتون ابتر ٿينديون ويون تيئن رتسوس سياسي موضوعن تي وڌيڪ لکڻ لڳو ۽ ان ڪري هن جي نظمن جي فوراً اشاعت ناممڪن ٿي پئي. جرمنيءَ جي فوجي تسلط مان آزاديءَ کان پوءِ، خانہ جنگيءَ ۾ کابيءَ ڌر شڪست کاڌي، ۽ ڊسمبر ١٩٤٤ع ۾ برٽش ٽئنڪن جي مدد سان کابيءَ ڌر کي ختم ڪيو ويو. پوءِ يونان ۾ ظلم جو راڄ شروع ٿي ويو. کابيءَ ڌر ۽ ساڄيءَ ڌر ۾ ويڇو اڳي کان وڌي ويو ۽ ٻي خانہ جنگي شروع ٿي وئي. رتسوس، ٻين اديبن سان گڏ روس، آمريڪا ۽ برٽن کي اپيل ڪئي تہ جو بہ يونان ۾ وهي واپري رهيو آهي، هو اُن تي غور ڪن.

جي بہ مزاحمت ڪندڙ جنگي جوڌا هارائي چُڪا هئا، نہ رڳو اُنهن جا پر اُنهن کان بہ اڳ، جي بہ يونان جي آزاديءَ لاءِ وڙهيا هئا ۽ جي اڳتي وڙهڻا هئا، هُن اُنهن سڀني جي ساراهہ جا گيت لکيا ۽ **جدوجهد کي آتساهڻ لاءِ ماضيءَ ۾ پنهنجا هيرو تلاش ڪيا.** ان ڪري ١٩٦٢ع ۾ هن جا ڪتاب وري بندش هيٺ آندا ويا. ڪيترن نہ اڏول ويساهہ سان هو چوي ٿو:

هائو دنيا خوبصورت آهي. هي انسان
جو وڻن جي ڇانوَ ۾ ويٺو آهي ۽ پيار جي خوشيءَ ۾ روئي ويٺو
موت کان ڏاڍو آهي.
ان ڪري ئي اسان
گيت ڳايون ٿا
ڪوئي بہ اسان جي گيت کي خاموش نہ ٿو ڪري سگهي.
دنيا خوبصورت آهي— مان ورجايان ٿو،
خوبصورت، خوبصورت، خوبصورت—
۽ اسان ڳائيندا رهنداسين.

مون رتسوس جي شاعريءَ ۽ زندگيءَ تي سڪر ۾ پڙهيو هو. هينئر وڌيڪ ڪئڙهارا جي زندگيءَ تي جون هارا جو لکيل ڪتاب شروع ڪيم. رات جو ٻارهين بجي جڏهن مون سارو ڪتاب پڙهي پورو

مستقبل تي اعتبار اچي وڃي ٿو، جنهن وقت انسان هڪٻئي سان محبت ڪندا ۽ متحد ٿي ويندا، ۽ اهڙي مقصد لاءِ هو ۽ پنهنجي جدوجهد جاري رکڻ جي عزم جو اظهار ڪندي چوي ٿي:

منهنجا پٽ! مان تنهنجن رفيقن سان شريڪ ٿيان ٿي
۽ پنهنجو غصو هنن جي غصي ۾ شامل ڪيان ٿي،
مون تنهنجي بندوق سنڀالي آهي: سمهي پئه منهنجا پٽ،
هاڻي ڀلي سمهي پئه!

ڪيترن مهينن ڪان پوءِ ميٽاڪساس (Metaxas) * جي يونان ۾ آمريت قائم ٿي ۽ اُنهن نظمن کي زيوس (Zeus) جي مندر سامهون جلايو ويو ۽ پورا به ڏهاڪا آهي وري ڇپجي نه سگهيا. اُن عرصي ۾ نه رڳو يونان ميٽاڪساس جي آمريت ڏٺي پر ان عرصي ۾ يونان جرمنيءَ جي والار ۾ به آيو ۽ به خانه جنگيون به ٿيون.

رٽسوس جي شاعري نه رڳو دانشور طبقي کي متاثر ڪيو پر خلاصي، ميربحر ۽ ٽئڪسي ڊرائيور به ان کان ناواقف نه هئا: **دراصل هن جي شاعري يونان جو غيرسرڪاري قومي ترانو ٿي پئي.** مان يونان نه ڪونه ويو هوس پر استنبول جي ٻاهران ايجين سمنڊ (Aegean Sea) ڏٺو هئم، جو استنبول ۽ يونان جي وچ تي آهي. دراصل شيريٽن هوٽل جنهن ۾ مان لٿل هوس، ان سمنڊ جي ٻاهران چاليهارو قدمن تي هو، ان ڪري مان رٽسوس جي نظم (March of Ocean) ۾ "Inexhaustible song of nocturnal waves." (رات جي وقت ڇولين جو اڪٿ گيت) ۾ جا ڪيفيت

---

* Metaxas – جنرل ميٽاڪساس ١٩٣٦ کان ١٩٤١ع تائين ٽين سڀيتا (Third Civilization) جو پاڙيو وڌو، جنهن هڪ لڳ ڀڳ فاشسٽ ايامڪاري هئي، جنهن ۾ سرڪار جي مخالفت تي بندش هئي ۽ ڪميونسٽ پارٽي زير زمين هلي وئي هئي. اپريل ١٩٤١ع ۾ نازي جرمني يونان کي والاري وئي ۽ انگريزي فوج کي ڪريٽ (Crete) جي رستي پٺي وڃڻ لاءِ مجبور ڪيائين.

هڪ هنڌ وڪٽرهارا چيو آهي:

”پاڻيءَ ۾ چنڊ
شهر مان وهي رهيو آهي؛
پڃن جي هيٺان ڪوئي ٻار
پرواز جو خواب لهي رهيو آهي.
شهر هن کي بند ڪيو آهي
ڏاتوءَ جي پڃري ۾؛
ٻار، اهو ڇاڪاڻ ڪان سواءِ ته راند ڪيئن ڪيڏبي آهي
پوڙهو ٿي وڃي ٿو.
توهان وانگر گهر ڪان سواءِ
گهٽا گهُوماٿيون ڪائيندا وتندا؟
پئسي سان آسان آهي
محبت جو وجود،
ڪيڏا نه تلخ ڏينهن هوندا آهن
جڏهن اها نه هوندي آهي!

جڏهن لاطيني آمريڪا ۾ ترقي پسند ڪئٿولڪ فرقي وارن ۽ مارڪسٽن ۾ ويجهڙائپ ۽ گهري ڏيٺ ويٺ پيدا ٿي چُڪي هئي، وڪٽرهارا هڪ نهايت آتساهيندڙ نظم لکيو، هو جو هيٺ ڏجي ٿو:

آٿي بيهُ،
پهاڙن کي ڏس
واءَ، سج ۽ پاڻيءَ کي ڏس—

صفحي ٩٠ تان آندل

”ڇا، اهو سوچي
ته آلندي جي موت ڪان پوءِ پبلونرودا اسپتال ۾ ڪيئن مئو،
مان پنهنجي موت جي ريهرسل ڪري رهيو آهيان؟“
منهنجي دل جي دوري ڪان ڪجهه وقت اڳ ذوالفقارعلي ڀٽي کي ڦاسي اچي چُڪي هئي.

ڪيو تڏهن مون محسوس ڪيو تہ منهنجيون اکيون پڙهي پڙهي ڏاڍيون ٿڪجي پيون آهن. ڪتاب ايترو دلچسپ هو جو پڙهڻ وقت چڙ ٿڪ جو احساس ئي نہ ٿيو. وڪٽرهارا چليءَ جو راڳي شاعر هو، جو هڪ افسانو ٿي چڪو آهي. هن جي زال جون هارا انگريز آهي. پيار ڪيئن ٻن پرديسين کي ڇڪي هڪٻئي جي آغوش ۾ آڻي ٿو، ڪيئن هو هڪٻئي جي زندگيءَ ۾ سمائجي وڃن ٿا، ڪيئن هڪٻئي جي آس نراس ورهائين ٿا ۽ انقلاب لاءِ گڏجي ڪم ڪن ٿا، ان جو حيرت انگيز داستان آهي اهو ڪتاب. وڪٽرهارا چڙ تہ منهنجو ننڍو ڀاءُ هو جنهن کي ١٩٧٣ع ۾ چليءَ جي فوج قتل ڪيو هو. هن جي شاعري ان جو زندهہ ثبوت آهي تہ گيت انقلاب جو بهترين ساٿي ٿي سگهي ٿو. جون هارا ڪتاب ۾ اهو سارو هنگامہ خيز دؤر اجاگر ڪيو آهي، جنهن ۾ هُن وڪٽرهارا سان گڏجي ڪم ڪيو هو ۽ جنهن ۾ **وڪٽرهارا جي شاعريءَ تحريڪ جو روپ ورتو هو، جنهن سئلويڊار آلندي (Salvador Allende)** * **کي آخر اقتدار ۾ آندو هو.**

* سئلويڊار آلندي - چليءَ جو مارڪسٽ سياستدان، ١٩٠٨ع ۾ ڄائو هو ۽ ١٩٣٣ع ۾ چليءَ جي سوشلسٽ پارٽي ٺاهڻ لاءِ جاکوڙ ڪئي هئائين. ١٩٤٢ع ۾ هُو ان جو جنرل سيڪريٽري مقرر ٿيو ۽ نيٺ ١٩٧٠ع ۾ چليءَ جو پريزيڊنٽ ٿيو. هُو آمريڪا جي سازش سان ڪيل فوجي ڦير گهير **(Coup d'etat) خلاف** وڙهندي ماريو ويو. مشهور شاعر پبلونرودا هن جو دوست بہ هو ۽ سفير بہ هو. جون هارا جي ڪتاب ۾ ٻنهي جي تصوير گڏ ڏني وئي آهي. آلندي جي قتل کان ٿورو وقت پوءِ پبلونرودا مري ويو. مون کي جڏهن دل جو دورو پيو هو تہ مون اسپتال ۾ هيٺيون نثري نظم لکيو هو، جو 'پٿڻ ٿو ٻور ڪري' ۾ شايع ٿي چڪو آهي:

وڪٽرهارا پنهنجن گيتن ۾ پنهنجي انت جي پيش گوئي ڪئي آهي. ١٩٦٥ع ۾ انڊونيشيا ۾ ڪميونسٽن جي قتل عام ڪان پوءِ چليءَ ۾ رجعت پرستن ديوارن تي نعرا لکيا: ”جڪارتا اچي رهي آهي.“ سي. آءِ. اي. پنهنجون خفيه سرگرميون چليءَ ۾ شروع ڪري ڏنيون. آمريڪا جهڙي زبردست دشمن خلاف چليءَ جي ترقي پسند ڪابيءَ ڏُر ۾ پورو اتحاد نه هو. فاشزم جي خلاف وڪٽرهارا هينئيون گيت لکيو، جو نيٺ اڳڪٿي ثابت ٿيو:

”هڪ ڀيرو وري هو داغدار ڪري رهيا آهن
منهنجي وطن کي عوام جي خون سان،
آهي بظاهر ڳالهه ته آزاديءَ جي ٿا ڪن
پر انهن جا هٿ انهن جي جرم سان داغدار آهن؛
جيڪي اسان ٻارن کي
پنهنجن مائن کان جدا ڪرڻ چاهين ٿا
۽ انهيءَ صليب کي وري ٺاهڻ چاهين ٿا
جا ڪرست ڪلهن تي کنئي هئي.
هُو اها بدناموسي لڪائڻ چاهين ٿا
جا هنن کي صدين کان ورثي ۾ ملي آهي،
پر هُو خوني آهن ۽ اهي پار
هنن جي چهرن تان مٽائي نه ٿا سگهجن.
اڳيئي هزارن پنهنجو رت ڏنو آهي
۽ انَ جا درياهه وهي چُڪا آهن؛
مان هائي رهڻ چاهيان ٿو
پنهنجي ٻار ۽ پنهنجي ڀاءُ سان
انهيءَ نئينءَ دنيا ۾
جا اسان گڏجي هر روز ٺاهي رهيا آهيون.
اوهان جا دڙڪا مون کي هيسائي نه ٿا سگهن،
اي اذيت جا باني!
اميد جو ستارو

تون، جو دريائن جا لاڙا بدلائي سگهين ٿو،
تون، جو ٻج چٽين ٿو
پنهنجي روح جي پرواز لاءِ،
آٿي ٻيهه،
پنهنجن هٿن کي ڏس
پنهنجي پاڻ کي پنهنجو هٿ ڏي
تہ جيئن اوهان آسري سگهو،
اسان گڏجي هلنداسين
خون جي رشتي ۾ متحد؛
اچوڪي ڏينهن اسان مستقبل ٺاهينداسين.
اسان کي پنهنجي آقا کان نجات ڏي
جنهن اسان کي مصيبت ۾ وچڙايو آهي.
شال تنهنجي برابري ۽ انصاف جي بادشاهت اچي!
گهَل، ائين گهَل جيئن پهاڙي پيچري ۾
پاڻ ئي پيدا ٿيندڙ گـُل تي واءُ گهلندي آهي.
منهنجي بندوق جي ناليءَ کي باهہ جيان صاف ڪري ڇڏ
شال ڌرتيءَ تي تنهنجي خواهش پوري ٿئي!
اسان کي پنهنجي سگهہ ڏي ۽ جدوجهد لاءِ همت ڏي.
آٿي ٻيهہ،
پنهنجن هٿن کي ڏس!
پنهنجي پاڻ جو هٿ وٺ تہ جيئن تون آسري سگهين.
اسان گڏجي هلنداسين خون جي رشتي ۾ متحد ٿي؛
هاڻي ۽ پنهنجي موت جي پهر ۾.

اهي گيت محنت ڪش طبقي ۾ باهہ وانگر پکڙجي ويا. منهنجي ڪتاب ۾ هڪ باب آهي 'گيت لاءِ بهترين مڪتب زندگي خود آهي.' مون اها ڳالهہ تڏهن نهايت شدت سان محسوس ڪئي هئي، جڏهن جي. ايم. سيد جي سالگرهہ تي مون پنجاهہ هزار ماڻهن جي ميڙ ۾ پنهنجي آپيرا 'دودي جو موت' پڙهي هئي.

آنهيءَ ماڻهوءَ جي رڳ رڳ ۾
جو ڳائيندي مري ٿو
۽ پنهنجو گيت سچائيءَ سان ڳائي ٿو.“

۱۱ سيپٽمبر ۱۹۷۳ع تي فوجي جنرل، آگسٽوپنوشي، * چليءَ تي فوجي تسلط ڪيو ۽ صدر آلندي قوم کي ريڊيو تي مخاطب ٿي، ساريون گوليون جي هن وٽ موجود هيون، دشمن تي هلايون ۽ پيش نه پيو ۽ مقابلو ڪندي مارجي ويو. وڪٽرهارا ٻين هزارها ڪاٻيءَ ڌُر وارن سان گڏ ماريو ويو. هُو ٻه ڏينهن گُم ٿي ويو ۽ هُن جي زال، جون، فون تي معلومات لاءِ تڙپندي رهي ۽ ٽئين ڏينهن تي ڪنهن ڪامريڊ (Companera) هن کي وڪٽر جي موت جو اطلاع ڏنو. جون ڪيئن مرده خاني ۾ وڪٽر جو لاش ڳوليو لڌو ۽ ان جي پوءِ تدفين ڪئي، ان جو احوال ڏاڍو ڏکوئيندڙ آهي. مون جڏهن ڪتاب پُورو ڪيو ته مون کي اها رات ياد آئي، جڏهن اسان کي جنرل ضياء جي مارشل لا ۽ پنٿي جي گرفتاريءَ جي خبر پئي هئي ۽ مون ۽ ربانيءَ وي. سي. هائوس، ڄامشوري، ۾ جاڳي رات گذاري هئي ۽ مستقبل جي امڪانات تي سوچيو هو. ٿوري وقت کان پوءِ پنٿو جيل مان آزاد ٿيو هو ۽ اخباري بيان ڏنو هئائين ته ”منهنجا مخالف ڪراچي يونيورسٽيءَ کي استعمال ڪري رهيا آهن؛ جي مان سنڌ يونيورسٽيءَ وڃان ته؟“

ٻئي ڏينهن تي مون وٽ صديق ڪرل آيو هو، جو پيپلز پارٽيءَ جو سرگرم ڪارڪن هو ۽ هاڻي سکر ۾ وڪالت ڪندو آهي، اُن مون کي پنٿي جي بيان ڏانهن ڌيان ڇڪايو ۽ مون هن کي چيو: ”مون کي پنٿي وي. سي. ڪيو آهي. جي هُو سنڌ يونيورسٽيءَ ايندو ته مون کي هن جي آجيان ڪرڻي پوندي پوءِ نوڪري وڃي ته وڃي.“

* آگسٽوپنوشي کي مخاطب ڪري مون هڪ نثري نظم لکيو آهي، جو ڇپجي چڪو آهي.

اسان جي سات رهندو-
عوام جو طوفان مون کي سڏي رهيو آهي
عوام جو طوفان مون کي سات نيئي رهيو آهي-
طوفان، جو منهنجي گلي مان گونجي رهيو آهي
۽ منهنجي دل اوهان تائين پهچائي رهيو آهي.
منهنجي شاعريءَ کي ٻڌو ويندو
جيستائين موت مون کي کڻي وڃي،
عوام جي رستي تي ويندي
هاڻي ۽ هميشه لاءِ."

پر "جيستائين موت مون کي کڻي وڃي" واريءَ سٽ جي مايوسي هن کي نه وڻي ۽ ان کي،
"جيستائين منهنجي دل ڌڙڪندي رهندي"
۾ ڦيرايائين.

هيءَ شاعري نه هئي، طوفان هئي؛ جنهن تائين پهتي، ان کي پاڻ ۾ ويڙهي وئي. اهي گيت آگ وانگر ٻري رهيا هئا، ۽ ڇڻ سوين مشعل بردار جلوس پيدا ڪري رهيا هئا. ڪتاب ۾ جون هارا ڏيکاريو آهي ته ڪيئن انهيءَ انقلابي فضا ۾ ڪيئي فاشسٽ، فوج جي انهيءَ حصي سان مليل جو سي. آءِ. اي. جي اثــر هيٺ هو، ڏهڪار پيدا ڪري رهيا هئا. ان ڪري جون هارا پنهنجا ٻار پنهنجي گهر مان ڪڍي وئي ۽ پيلونرودا جي پڙسان هڪ ننڍي گهر ۾ وڃي رهي. وڪٽرهارا کي فوجي تربيت هئي ۽ ان جو امڪان هو ته خانه جنگيءَ ۾ هن کي حصو وٺڻو پوي. پوئين گيت ۾ وڪٽرهارا لکيو:

"منهنجي گيٽار شاهوڪارن لاءِ نه آهي
نه نه، اهڙي ڪابه ڳالهه نه آهي.
منهنجو گيت آها سيڙهي آهي
جا مان ستارن تائين ٺاهي رهيو آهيان،
ڇو ته گيت کي تڏهن معنيٰ ٿي سگهي ٿي
جڏهن اهو رباب وانگر گونجي ٿو.

جي ڦاسيءَ کان اٽڪل هڪ سال اڳ 'مهراڻ' جي ماهيءَ ۾ ڇپي هئي:

نــــاهي مـــــوت ميــار
ووءِ ميان، وو وو ميان!
صليبن جـــي سامُهون
ڪيڏي آهـــي قطـار!
ووءِ ميان، وو وو ميان!
لُـڙيءَ ۾ لـڙڪن پيا
ڪيئن نــوايل يـــار،
ووءِ ميان، وو وو ميان!
آهـــن آڏا ڦـلاڙ ۾
ڪيـــڏا ڪپيل ڏار!
ووءِ ميان، وو وو ميان!
لالُ لَـهوءَ ۾ لوُنڊڙيون
ڪيڏا ڪيرَ ڪپارَ!
ووءِ ميان، وو وو ميان!
اَڳـهـو ميان اڪيـون
پـوي جنهن نـــه پچار!
ووءِ ميان، وو وو ميان!
سانپيي رکـــو ساھ ۾
پنهنجا قـــولَ قـرارَ
ووءِ ميان، وو وو ميان!

زندگي به عجيب شيءِ آهي. ڪهڙا ڪهڙا واقعا انسان جي زندگيءَ ۾ اچن ٿا! هڪ پيري مان ايم.پي.اي. هاسٽل ڪراچيءَ ۾ رهيل هوس ۽ غيرمعمولي طور دير سان آٿي ۹ بجي چانهه پي رهيو هوس ته سراج جو فون آيو: "اياز! مان سراج ٿو ڳالهايان، تو ريڊيو ٻڌو؟" سراج پڇيو.

رهائيءَ کان پوءِ ٿوري وقت ۾ ڀٽو وري هڪ طوفان وانگر اڀري رهيو هو، جڏهن هن کي وري گرفتار ڪيو ويو. پوءِ هن تي ڪيس هليو ۽ سپريم ڪورٽ تائين هن جي ڦاسيءَ جي سزا بحال ڪئي وئي. هن جي ڦاسيءَ واريءَ رات مان مرحوم غلام مصطفيٰ شاهه، سيشن جج، حيدرآباد، وٽ ويٺو هوس جو ڪنهن وقت منهنجو وڪالت ۾ ڀائيوار رهيو هو، ۽ جو ڪجهه سال اڳ گذاري ويو جڏهن هو سنڌ جو هوم سيڪريٽري هو. هو سلطان ڪوٽ جو هو ۽ آغا غلام نبي خان جو دوست هو، جو ڀٽي جي دور ۾ پاڪستان جي سينيٽ جو وائيس چيئرمن هو. آغا غلام نبي خان غلام مصطفيٰ شاهه کي فون ڪيو ته ”پير بخش ڀٽي هن کي فون ڪيو آهي ته ڳڙهي خدا بخش ۾ فوج جي پراسرار چرپر آهي ۽ اڄ رات ڪجهه ٿيڻ وارو آهي.“ مون کي يڪدم ڪٽڪو ٿيو ته ڀٽي جي موت جي سزا گهٽائي ڪانه وئي. ٻئي ڏينهن تي مان وي.سي. آفيس ۾ ويٺو هوس ته حيدرآباد جي ڪمشنر الله بخش سومري مون کي فون تي چيو: ”نوين بجي اوهان هندستان جو ريڊيو ٻڌو؟“ هن جو آواز ڏاڍو گنڀير هو. مون هن کي چيو: ”نه، پر هاڻي ساڍي ڏهين بجي ريڊيو پاڪستان تي سڀڪجهه معلوم ٿي ويندو.“ مون گهران ٽرانزسٽر گهرايو. ان وقت پروفيسر نورعلي ڪوجو مون وٽ ويٺو هو. ٿوريءَ دير ۾ ريڊيو تي ڀٽي جي ڦاسيءَ جي خبر ٻڌي، نورعلي زار زار روئڻ لڳو. هن کي خواب خيال ۾ به ڪونه هو ته ڀٽي کي ڦاسي ڏني ويندي. مون خاموشيءَ سان هن کي ڪيسي مان رومال ڪڍي ڏنو ته جيئن هو پنهنجون اکيون اگهي سگهي، ۽ پنهنجي وائيءَ جي هيءَ سٽ پڙهي:

اگهو ميان اکيون پوي جئن نه پچار!

ووءِ ميان، وو وو ميان!

پر نور علي سمجهي نه سگهيو ته مان ڇا ٿو چوان. دراصل مون کي ڀٽي جي موت جا پرون ڪافي وقت اڳ پوندا هئا. هيٺين وائي، جا پوءِ منهنجي ڪتاب ’لڙيو سج لڪن ۾‘ ڇپي آهي، ڀٽي

ٻڌندو آهي. ڇا، گاليلو لُڏي ويو هو؟ محاسبي وقت هن پنهنجي بچاءَ لاءِ زبان سان ڇا ٻـ چيو پر هن جو ذهن بالڪل صاف هو ۽ هن ڪي چئي رهيو هو: ”تون سچ تي آهين: هي دؤر جنهن ۾ ڪوڙ پنهنجيءَ فتح تي ڪُڏي رهيو آهي، عبوري آهـي ۽ نيٺ گذري ويندو.“ منهنجي اکين اڳيان مسوليني‌ءَ جو لاش هوا ۾ لُڏي رهيو آهي. ڪالهه مون مسوليني‌ءَ تـي فلم ڏٺي، ٻه ڪئسيٽ پورا ڇهه ڪلاڪ هليا. مون ڪي ڪائونٽ ڪيانو * تي هلايل مقدمي ۽ هن جي موت واري سين ۽ آخر ۾ مسوليني‌ءَ جي موت ۽ هوا ۾ لڏندڙ لاش واري سين ڏاڍو متاثر ڪيو. انسان جيستائين اقتدار ۾ آهي، ڪيڏو نه ڪُڏي ٿو! اِهو نه ٿو سوچي تـه هي سڀ اک ٻوٽ جو کيل آهي! ڪيئي دارا سڪندر آيا ويا ۽ اڄ انهن جا هڏا به ڳوليا نه ٿا لڀن! مون اِهو سوچيو تـه ماڻهن وانگر ڪي ملڪ بـه تعصبي ٿين ٿا، ديوانا ٿين ٿـا. ها، اِئين آهي تـه اُنهن جا مقصد نـيـلي پيلي ديوانگي آهن، پـر اُنهن جـا ذريعا معقول آهـن. اُنهن ملڪن لاءِ ڪوئي بين‌الاقوامي قانون نه آهي، هو پنهنجا قانون پاڻ آهن. انهن کي اندروني طاقتون ختم نه ٿيون ڪري سگهن، انهن لاءِ ٻاهرين ڇـپ اچڻ ضروري آهي. آمريڪا جي پريزيڊنٽ آمريڪا جي لحاظ کان انهن جي لسٽ ناهي آهي- ايران، لبيا، اُتر ڪوريا، ڪيوبا ۽ نڪاراگوا- ڇو تـه اُهي آمريڪا جو چيو نـه ٿا مڃين. ڇا، ٻيا ڪي ملڪ ايران کان وڌيڪ پاڳل نـه آهـن؟ هڪ تعصبي ماڻهو

---

* ڪائونٽ ڪيانو مسوليني‌ءَ جـو ناٺي هو ۽ اٽليءَ جي فوج ۾ جنرل هو. هن ٻين جنرلن سان گڏ اٽليءَ جي فوج ۾ مسوليني‌ءَ خلاف بغاوت ڪئي هئي، ڇو تـه اُنهن کي يقين هو تـه جرمني جنگ هارائيندي ۽ اٽلـي خوامخواهه تباهه ٿـي ويندي. بغاوت ناڪام ٿـي ۽ ڪائونٽ ڪيانو ٻين جنرلن سان گـڏ ڪورٽ مارشل ٿي، ماريو ويو.

”نه“ مون جواب ڏنو. ”شيخ مجيب کي فوجين گولين هڻي ماري وڌو!“ سراج چيو. منهنجو هٿ لڏيو ۽ ڪوپ ڌرتيءَ تي ڪري، ڇيهون ٿي ويو. مان زندگيءَ ۾ پهريون ۽ پويون ڀيرو جنهن سياسي پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو هوس، اُها هئي شيخ مجيب جي عوامي ليگ، جنهن جي آءٌ مرڪزي ڪميٽيءَ تي هوس ۽ شيخ مجيب پرائيم منسٽر ٿيڻ کان پوءِ مون کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪرڻ ٿي چاهيو. اهو سارو احوال مان پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جي حصي ’ڌرتي منهنجو ديس‘ ۾ لکي رهيو آهيان.

دراصل جيترو ڪوئي شاعر تاريخ جي لپيٽ ۾ هوندو آهي، اوترو مون کي وڻندو آهي. تاريخ کان الڳ ٿلڳ، پنهنجيءَ دنيا ۾ گم سم ويڳاڻا يا واڻڙا شاعر مون کي نه وڻندا آهن.

صبح جو ڇهين بجي جاڳ ٿي. ڪنن ۾ پنهنجي سِٽ ”اُٿ! اُٿي لڪ! اُٿ! اُٿي لڪ!. اُٿ! اُٿي لڪ! جي بہ آهين ڏينهن چار“ پئي رهي هئي. ڪمري ۾ اليومينيم جي دريءَ مان رستي تي ويندڙ ايڪڙ ٻيڪڙ ڪار تي نظر پئي ٿي ۽ اُنهن جي بتين جون روشنيون رستي تي پهرين برسات جي پاڻيءَ ۾ چمڪنديون ٿي گذري ويون. ٻاهران تہ ائين ٿو لڳي تہ مان هن دؤر جي سياست کان پري رهيو آهيان ۽ منهنجي ڪنهن بہ سياسي پارٽيءَ سان ڪمٽمينٽ نہ آهي. پر مان پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ سياسي پارٽي آهيان، هڪ وطن آهيان، هڪ حڪومت آهيان، جنهن انسان جي دل کي پنهنجو تخت گاهہ بڻايو آهي. مون کي يقين آهي تہ تاريخ کي پٺتي ڌڪو تہ ڏئي سگهجي ٿو پر اُن جي شڪست ناممڪن آهي. سچ لڏندو آهي، ٻڏندو نہ آهي. دراصل سچ نہ لڏندو آهي، نہ

توبون گرجيون ۽ هوائي جهازن بم ڦٽي ڪيا، رڳو تڏهن مسوليني‌ءَ ۽ هٽلر جو هوش ٺڪاڻي آيو. آمريڪا ڪي ته، رڳو خميني‌ءَ ۽ قذافي‌ءَ بانورائي وڌو آهي. آمريڪا گلف (Gulf) جي تيل تي ديواني آهي. دنيا ۾ پيو ڪيترو ظلم ٿي رهيو آهي، اُن جي آمريڪا کي پرواهه نه آهي.

صبح سان چانهه جي ڪوپ پيئڻ وقت مون هميشه وانگر ٦ اگسٽ جي 'ڊان' ۽ 'جنگ' پڙهي. جنگ ۾ منهنجي پراڻي دوست جميل‌الدين عاليءَ 'اعزازات ڪي گورکھ دهندي، ڪتابين، اور قرض وغيره' تي لکيو آهي. هن اعزازن جي مسئلي تي لکندي چيو آهي ته ڪڏهن هن صدر ايوب کي راغب ڪيو هو ته اديبن کي اعزاز ڏنا وڃن، ته هن تي اعتراضن جي بوڇاڙ ٿي هئي ته "اديبن کي خريد ڪيو ٿو وڃي. اديب حڪومت وٽ وڪامن ٿا." تڏهن گلڊ کي ٿورا پيسا هئا. پوءِ ڪجهه اعزازن جو تفصيل ڏئي لکيو اٿائين: "بي‌شمار قارئين اهڙن وڏن اديبن کي چاهيندا هوندا، جن کي ڪوئي اعزاز نه مليو آهي. انهن ۾ فيض صاحب، شيخ اياز، مير گل خان نصير سرفهرست آهن. انهن کي پيشڪش ڪئي وڃي ها ۽ هو نه وٺن ها ته حڪومت وقت جي نيڪي ٿئي ها. علم ادب جي معاملي ۾ وقار جا اهڙا مسئلا نه هلندا آهن. نوبل انعام ڪميٽيءَ ژان پال سارتر کي منتخب ڪري انعام جو اعلان ڪري ڇڏيو هو. هن وٺڻ کان انڪار ڪيو. نوبل انعام جو ڪجهه نه بگڙيو. اِها ڳالهه تاريخ جي رڪارڊ تي رهي ته نوبل انعام ڪميٽيءَ فلاڻي سال ۾ هن کي مستحق ڄاتو هو."

"١٩٦٨ع ۾ شيخ اياز کي 'شاهه جو رسالو' جي اردو

ديوانو به هوندو آهي ۽ ساڳئي وقت فرزانو به ـ ٿي سگهندو آهي. هو هر اصول کان آزاد هوندو آهي ۽ پنهنجا ذريعا، بنان ڪنهن ضمير جي هٿ ڪٺ جي، چونڊي سگهندو آهي ڇو ته ـ هن کي يقين هوندو آهي ته هن جو مقصد نيڪ آهي. هو اهو نه ـ ڏسندو آهي ته آهي ذريعا صحيح آهن يا نه. هو فقط اهو ڏسندو آهي ته اُنهن ذريعن سان هن جي پنهنجي مقصد تائين رسائي ٿي سگهي ٿي؛ تعصب کي ڪنهن مهل ته ـ ٽيڪنيڪ جي بي انتها معقوليت هوندي آهي. عالمگير بربادي‌ءَ (Holocast) مهل ڪيئن نه جرمنيءَ ۾ گاڏيون پوري وقت تي ايندڙيون هيون! تعصب جي وڏي ڳالهه اِها آهي ته ان کي ديوانا مقصد ۽ فرزانا ذريعا هوندا آهن. آهو پنهنجن خوني ارادن تي ڏيڪ رکي سگهندو آهي. جي خمينيءَ اِهو فيصلو ڪيو آهي ته شهادت ئي بهشت جو نهايت تير ذريعو آهي، ته ـ پوءِ هن جي ڪنهن به ـ ايراني پوئلڳ لاءِ مشين گن جي اڳيان اچڻ عقل جي ڳالهه آهي ڇو ته اُهوئي جنت الزهرا تائين پهچڻ جو رستو آهي. اُنهن حڪومتن کي گهٽ نه ـ سمجهڻ گهرجي جي انت ۾ چريون آهن. هٽلر بنهه پاڳل هو، پر هن مغربي دنيا کي تباهيءَ جي ڪناري تي پهچايو هو. هو ساري يورپ تي ڇانئجي ويو جيستائين روس ۽ آمريڪا هن جي ستياناس نه ڪئي. مان ڊي گال جي يا مارشل ٽيٽو جي يا ٻئي ڪنهن مزاحمت جي تحريڪ (Resistence Movem-ent) جي اهميت نه ٿو گهٽايان، پر اُن هوندي به ـ آهي ڪجهه نه ڪري سگهن ها ۽ فاشزم ساريءَ دنيا تي ڇانئجي وڃي ها، جيستائين اٽليءَ يا نازي جرمنيءَ يا جپان کي ٻاهران چٻ نه اچي ها.

گهڻو ڪري جنوني حڪمران عوام کي اطمينان ڏيارين ٿا ته هو ۽ هنن جا ملڪ ناقابل فتح آهن. آها ڏونس ٻاهران ئي ختم ٿي سگهي ٿي ۽ اُها اندروني بغاوت کي چڱيءَ طرح ڪچلي سگهي ٿي. ميونخ (Munich) اُن جو بهترين مثال آهي. جيستائين دنيا اُن کان ڊني، اُن کي راضي ڪندي رهي، اُن جي اڳيان للي ڇپي ڪندي رهي، فاشزم اڳي کان به اڳري ٿيندي وئي ۽ جڏهن ٻاهران

صبح جو پرنس ڪامپليڪس ۾ ھيٺان وڊيو لئبرريءَ مان ھيمنگوي جي زندگيءَ تي ٻه ڪئسيٽ وٺي آيس. ھونءَ تہ مون ھيمنگوي جا سڀ ناول ۽ ڪھاڻيون پڙھيون آھن ۽ ھن جي زندگيءَ تي ٻه ٽي ڪتاب پڙھيا آھن. عورت سان محبت جي معاملي ۾ منھنجي زندگي بہ ڪجھہ ھيمنگوي وانگر گذري آھي. ھن جو ناول Razor's Edge مون ڪاليج ۾ پڙھيو ھو جو پڙھڻ لاءِ مون کي حشو ڪيولراماڻيءَ ڏنو ھو. جڏھن مان دل جي مرضن جي اسپتال (Cardio Vascular Institute) ۾ ھوس تہ مون يوسف شاھين کي منع ڪئي ھئي تہ ھو بيماريءَ جي خبر ڪنھن بہ اخبار ۾ نہ ڏئي ڇو تہ ماڻھن منھنجيءَ زندگيءَ ۾ ڪافي دخل ڏنو ھو ۽ مون نہ ٿي چاھيو تہ ھو منھنجي موت ۾ بہ دخل ڏين. بيماريءَ جي بستري تي مون انھن عورتن جي باري ۾ سوچيو ھو جي منھنجيءَ زندگيءَ ۾ آيون ھيون ۽ ھيمنگوي جي ڪھاڻيءَ Snows of Kilmanjaro وانگر ھڪ تصوير اکين اڳيان ڦري وئي ھئي. پوءِ جڏھن مان بچي ويو ھوس تہ ھڪ ناول لکڻ جي باري ۾ سوچيو ھئم، پر اھو اڃا تائين لکي نہ سگھيو آھيان ڇو تہ، ھڪ ڪانءُ سواءِ، ٻيون سڀ عورتون جيئريون آھن، جن مون کي بيحد محبت ڏني ھئي ۽ منھنجي شاعريءَ کي اتساھيو ھو ۽ اڃان تائين جن جون يادگيريون منھنجي شاعريءَ جي پس منظر ۾ ائين آھن جيئن انبن جي باغ ۾ چانڊوڪي ھوندي آھي.

مون کي ھيمنگوي تي فلم ۾ ھن جي تقرير مان ھيٺيان ٻہ جملا ڏاڍا پسند آيا، جي ھن پئرس ۾ تقرير ڪندي چيا ھئا:

Fascism is a lie told by bullies and a writer who tells the truth, cannot live under fascism.

(’فاشزم ھڪ ڪوڙ آھي، جو دھماني ڳالھائين ٿا ۽ ھڪ اديب جنھن کي سچ چوڻو آھي، فاشزم ھيٺ رھي نہ ٿو سگھي.‘)

ھن ساڳيءَ تقرير ۾ وڌيڪ چيو:

ترجمي تي انعام جو اعلان ڪيو ويو. شيخ صاحب اُن وقت جيل ۾ هو. ٻاهر آيو ته انعام قبول ڪرڻ کان نهايت سختيءَ سان انڪار ڪيائين، ڇو ته اُن وقت هن گلدڪي پسند نه ٿي ڪيو.“

جميل الدين عاليءَ اُن جي پوري وضاحت نه ڪئي آهي ته مون ان وقت گلدڪي ڇو پسند نه ڪيو. بهرصورت ”هي دور اياز گذرڻو آ ۽ پنهجو وارو ورڻو آ“ واريءَ سٽ تي تاريخ پيغمبريءَ جي مُهر هڻندي ۽ مون تي اعزاز مينهن وانگر وسندا. ممڪن آهي ته ان وقت مان ۽ عالي ٻئي جيئرا هجون، ممڪن آهي ته هو نه هجي، ممڪن آهي ته مان نه هجان. مان اڄ به ڏسان ٿو ته اعزاز مون تي مينهن وانگر وسي رهيا آهن، اعزاز جن جي مون سڄي عمر پرواهه نه ڪئي آهي. منهنجو ڪوئي اعزاز قبول ڪرڻ، اعزاز ڏيندڙ لاءِ اعزاز آهي. اهو دؤر اچڻو آهي، ضرور اچڻو آهي ۽ هاڻي گهڻو دُور به نه آهي. جنرل ضيا جو اعزاز ڪهڙو اعزاز آهي؟ اهو ته اديب جي توهين آهي، اهڙي ملامت ٻي ڪا ٿي نه ٿي سگهي.

اتڪل ٻارهين وڳي تاجل بيوس سان گڏجي مشهور شاعر قمر شهباز وٽ ويس جو پاڪستان گيهه ڪارپوريشن جو جنرل مئنيجر آهي. هن ۾ ڪجهه ڪم هو. هو شايسته مزاج وارو انسان آهي ۽ نهايت قرب سان مليو. هن پنهنجو ريڊيو ۽ ٽي.وي. ڊرامن جو ڪتاب ’واچوڙن ۾ لاٽ‘ ڏنو، ٻه سووينير به ڏنا. هڪڙو ’واچوڙن ۾ لاٽ‘ جو ۽ ٻيو پنهنجي اشاعت هيٺ شاعريءَ جي ڪتاب ’چنڊ رهين ٿو دور‘ جو. پويون ڪتاب قمرشهباز جو ڇهريون مجموعو آهي.

قمر شهباز وٽان تاجل سان گڏجي هڪ نئين بڪ اسٽال تي ويس جو بامبي هوٽل ۾ نڪتو آهي. مان روس جو سفرنامو لکي رهيو آهيان. ان ۾ حوالي لاءِ ٻه ڪتاب ورتم۔ هڪ دليپ سنگهه مهتا جو U.S.S.R through Indian Eyes ۽ ٻيو Red Star and Green Crescent ميخائيل سوتيلوف جي شاعريءَ جو ڪتاب به ورتم.

مون سارو ڏينهن چينائي ڪتاب پڙهيا. چين جي گهرو ۽ پرڏيهي راڄ نيتيءَ ۾ ڦيري جي مون کي اڳ ۾ خبر هئي ۽ هينئر مون اُن تي ڪجهه گهري نظر وڌي. چو. اين. لاءِ جي Profile ('چهري جي هڪ رُخي تصوير') جي نائين باب جو عنوان ئي Cultural Revolution Madness ('ثقافتي انقلاب جي ديوانگي') آهي. مان ته اُن انقلاب کي ڪيتري وقت کان ديوانگي سمجهندو هوس ۽ جڏهن چينين ڪنفيوشس جو مندر ڊاهي پَٽ ڪيو هو تڏهن مون اُن تي هڪ نثري نظم لکيو هو، جو 'پٿر ٿو پُور ڪري' ۾ ڇپيو آهي. ڪتاب ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته ڪيئن Great Leap Forward جي Ultra-Leftism تي اعتراض ونندڙن تي پارٽيءَ سان دشمنيءَ جا ۽ سوشلسٽ طرز حيات جي مخالفت جا بيجا ليبل هنيا ويا هئا ۽ اعتراض ونندڙن کان پارٽيءَ ۾ ۽ ان کان ٻاهر پنهنجا عهدا کسيا ويا هئا ۽ ڪيئن اُنهن اديبن سان جن سان ڪومنتانگ*

---

* ڪومنتانگ — چين جي قوم پرست پارٽي، جا ١٨٩١ع ۾ سن يت سين ٺاهي هئي. اُن ١٩١١ع واري چين جي انقلاب ۾ فعال ڪردار ادا ڪيو هو ۽ ١٩٠٢ع ۾ مارشل يُئان. شي. ڪائي (Yuan shi kai) خلاف انقلاب جي رهنمائي ڪئي هئي. ١٩٣٠ع ۾ اُن جو ڏکڻ چين تي تسلط هو ۽ ١٩٣٧ع کان ١٩٤٥ع تائين اُن جپان جي حملي خلاف بچاءَ جي لڙائي وڙهي هئي. ١٩٤٥ع ۾ چانگ ڪائي شيڪ، سن - يت سين جو جاءِ نشين ٿيو هو ۽ اُن جي دور ۾ پارٽيءَ پنهنجا سماجي ۽ سياسي آدرش ڇڏي ڏنا هئا ۽ فوجي ڪاميابيءَ لاءِ وڙهي هئي. ٩٤٨ ع ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ ڪومنتانگ جي جڳهه تي حڪومت برپا ڪئي هئي ۽ چانگ - ڪائي شيڪ ۽ هن جا پوئلڳ تيوان ڀڄي ويا هئا. ڪميونسٽ انٽرنئشنل جي نمائندي جي حيثيت ۾ ايم. اين. راءِ سن - يت سين سان ڳالهيون ڪرڻ چين ويو هو، جي پوءِ هن پنهنجي ڪتاب Revolution and Counter-revolution in China ۾

I am involved in mankind.

('مان انسانذات ۾ لپيٽيل آهيان.')

هيٺ ٻه وڊيو لئبررِيون آهن جن ۾ اٽ ڏهه هزار ڪئسيٽ آهن. مـان جڏهن ڪراچيءَ ايندو آهيان تـه ڪيئي فلمون ڏسندو آهيان ڇو ته سکر ۾ ڪائي سٺي فلم ورلي ملندي آهي ۽ مون کي ڏسڻ جي فرصت به نه هوندي آهي.

شام جو هوري نوراني* کي 'نيل ڪنٺه اور نيم ڪي پتي' جو مسودو ڏنم ۽ اهو طيءِ ڪيو ويو تـه آن تي پيش لفظ فهميده رياض لکندي. پوءِ هوري، هوريءَ جو ڏير ۽ مان جمالستان تـي وياسين جتي چيناڻي ڪتابن جـي نمائش هئي. مـون ڇو اين لائي (Zhou Enlai) ۽ مائوزي تنگ جي Profiles تـي ٻـه ڪتاب، ڊينگ زياڻوپنگ (Deng Xiaoping) جون تقريرون، ڪجهه ناول ۽ ڪجهه ڪهاڻين ۽ شعر جـا ڪتاب پنهنجي لاءِ ورتـا ۽ ڪجهه سولا ڪهاڻين جا ڪتاب روماسا لاءِ ورتا ۽ ڪجهه ٻارن جا ڪتاب پوٽيءَ نين تارا ۽ ڏوهٽيءَ رابيل لاءِ ورتا جـا ڊاڪٽر روحيءَ جي ڌيءَ آهي.

---

* مون پهريون "هوري" لفظ کي "حوري" سمجهيو هو، پر پوءِ گوئٽي انسٽيٽيوٽ جو اشتهار ڏٺم، جو آن گاليلو جـي ناٽڪ جي باري ۾ ڪڍيو هو. اشتهار ۾ ٻين ڪردارن سان گڏ هوريءَ جو نالو به هو جو هه سان لکيل هو ۽ نـه ح سان. مون پرئٽ (Prat) جي هندي ـ انگريزي ڊڪشنري ڏٺي ته آن ۾ "هوري" لفظ جي معنيٰ Pure (پاڪيزه) ڏنل هئي.

(Red guards) جي ثقافتي انقلاب ڪي ”ديوانگي“ چيو ويو آهي.
اُن دور ۾ ڪيترن ئي انقلابين خُودڪشي ڪئي، ڪي پٽجي ويا،
ڪن کي ڦاهي چاڙهيو ويو ۽ ڪن کي مختلف سزائون ڏنيون ويون.

اسان جو ملڪ چاليهن سالن کان رجعت پرستن جي ڌونس
۽ ڌانڌليءَ جو شڪار رهيو آهي. اسان جي واحد نجات سوشلزم آهي
جا هن دقيانوسي نظام جا پرخچا اُڏائي ڇڏيندي. سنڌي عوام جي
جيڪا بہ پارٽي ٺهندي، اها اڇوڪن رجعت پرستن ۽ اسلام جي
آڙ ۾ ڇُپندڙن جي ڪٽر مخالف هوندي. اُن کان سواءِ سنڌ جي
نجات جو ٻيو ڪوبہ ذريعو نہ آهي. اهو چائندي بہ مان ڪميونسٽ
ملڪن جي اُنهن اوڻاين جو ذڪر پنجويهن سالن کان ڪندو آيو آهيان،
جوتہ توڙي ڪميونسٽ اسان کي نظرياتي طرح ويجهي ۾ ويجها آهن
۽ بين الاقوامي سطح تي بہ اسان سامراجي ملڪن خلاف اُنهن سان
گڏ آهيون، تڏهن بہ اسان لاءِ اُنهن غلطين جو ڀرپور احساس ضروري
آهي جي هو ٻئي هنڌ ڪري چُڪا آهن ۽ اسان کي پنهنجي ملڪ
۾ اُهي ڳالهيون دهرائڻيون ناهن.

مون تازو چيمل چيني ڪتابن ۾ اهو تعجب سان پڙهيو تہ
ليو شائوچي (Lui Shaogi)، جو مائوءَ جي زماني ۾ ڪميونسٽ
چين جو وڏي ۾ وڏو ليڊر هو، ان تي الزام هنيو ويو هو تہ هو
پارٽيءَ جي جنرل سيڪريٽريءَ ڊينگ زيائوپنگ (Deng Xiaoping)
سان گڏ بورجوا اڏن (Bourgeois head quarters) جو سرڪردو
هو ۽ چين کي ترميم پسندي (Revisionism) ۽ سرمائيداريءَ جي
ڏيٺ ۾ اُڇلائي رهيو هو. اتڪل هڪ سو الزام ليوشائوچي تي هنيا ويا
هئا. هڪڙو واهيات الزام تہ اهو هو تہ هُو ۽ هن جي زال وئنگ گئانگ مي
(Wang Guang mei) عيش پرستيءَ جي زندگي گذاري رهيا آهن.
قومي محافظن وئنگ کي ڪنهن پنهنجي هڪ ’جدوجهد جي جلسي‘ ۾ گهيان
آندو ۽ پنگ پانگ (Ping Pong) جا ڪينهون پوئي هن جي ڳچيءَ
۾ هار پاتائون، جوتہ هڪ ڀيري، جڏهن ١٩٦٣ع ۾ هوءَ پنهنجي مڙس
سان گڏ سرڪاري دوري تي انڊونيشيا وئي هئي، تڏهن هن پنهنجي

(Kuomintong) به بيحد سختيون ڪيون هيون، تعديون ڪيون ويون هيون، ڪيئن قوم جي دانشورن تي پـارٽيءَ، سوشلزم ۽ چيئرمين ماؤ جي خلاف هجڻ ۽ انقلاب دشمن هجڻ جا الزام هنيا ويـا هئا، انهن سڀني کي سرعام خوار ڪيو ويو هو ۽ هنن جي ڪردارڪشيءَ جا پوسٽر نه رڳو هنن جي ڪارڪرت جي جاين تي، پر هنن جي پوري شهر ۾ هنيا ويا هئا.

ماؤءَ جي دؤر ۾ سرخ محافظ دستا (Red guards) ڪي. جي. بيءَ. جو ڪردار ادا ڪري رهيا هئا ۽ گهر گهر ۾ هر شيءِ ڏانواڊول ڪري رهيا هئا ۽ ڪتاب ۽ مسودا ضبط ڪري رهيا هئا. انهن وڏو گهمسان مچائي ڏنو هو ۽ سڀئي ماؤءَ جي چرچ تي ڪتا ٿيا هئا ۽ بنان ڪنهن تميز جي، چڱي يا برِي اديب، اسڪالر ۽ موسيقار کي، ننڍي ۽ وڏي جي فرق کان سواءِ، چيچلائي رهيا هئا. هنن ايتري افراتفري آن ڪري مچائي هئي، جو ماؤءَ هنن کي چيو هو ته "بغاوت ڪيو." ڪجهه وقت کان پوءِ پنهنجي حڪم نامي ۾ ترميم ڪري ماؤءَ چيو ته "فقط رجعت پسندن جي خلاف بغاوت ڪيو،" پر نقصان جيڪو ٿيڻو هو سو ٿي چڪو هو.

مٿي ذڪر ڪيل ڳالهيون انهن ڪتابن ۾ ملي رهيون آهن جي تازو چيني حڪومت ڇپايا آهن ۽ جيڪي سڀ مون وٽ آهن. ماؤزي تنگ جيڪو ڪنهن پيغمبر وانگر سهو و خطا کان مٿي هو، آن جون ساريون خطائون وائکيون ڪيون ويون آهن ۽ سرخ محافظن

صفحي ١٠٥ تان آندل

لکيون هيون، جو ڪتاب مون تـڏهن پـڙهيو هو جڏهن ڪاليج ۾ پڙهندو هوس. پٽو صاحب، جو چين کي پنهنجو ۽ پاڪستان جو بهترين سمجهندو هو، ان مون کي ٻڌايو هو ته آن ايم. اين. راءِ جو اهو ڪتاب نهايت دلچسپيءَ سان پڙهيو هو ۽ هُن جي خيال ۾ راءِ برصغير ۾ وڏي ۾ وڏو سياسي مفڪر هو پر هن ۾ ليڊرشپ جون خاميون هيون، جنهن ڪري هو ڪامياب نه ٿي سگهيو هو.

هو. پهرئين ڪي پيهر اپنايو ويو آهي ۽ پيو هن وقت چين جو ليڊر آهي ۽ هن لاءِ 'ڊينگ زياؤپنگ جي منتخب تحريرن' نالي ڪتاب ۾ چيو ويو آهي تہ "هن چين جي ڪميونسٽ پارٽيءَ کي وزي ڪئو ڪيو ۽ آن جون اڳيون غلطيون درست ڪيون ۽ هڪ تاريخي تبديلي آندي. هن پارٽيءَ کي صحيح رستي اختيار ڪرڻ ۾ مدد ڪئي ۽ جديد سوشلزم لاءِ مارڪسزم/لينن ازم ۽ ماؤزي تنگ جي فڪر ۽ چين جي مخصوص حالتن سان ٺهڪندڙ صحيح اصول ۽ حڪمت عمليون ٺاهڻ ۾ پارٽيءَ جي مدد ڪئي." مان اقتصاديات جي ماهرن مان نہ آهيان ۽ ان ڪري چين جي اقتصادي غلطين تي نہ ٿو وڃان جن جو کلم کلا اعتراف ڪيو ويو آهي.

ستيون ڳالهيون چين جي جديد ادب ۾ اچن ٿيون. مثال طور مان هنن جو هڪ ڪتاب '٨١-١٩٨٠ع جون انعام يافتہ ڪهاڻيون' ڪڍان ٿو. آن ۾ ايڊيٽر جو نوٽ ڏنل آهي: "جيئن چينائي ادب هڪ نئين دؤر ۾ داخل ٿيو، اديبن اهي اڌيتون پنهنجي تحرير ۾ واضح ڪيون جي هنن ثقافتي انقلاب جي دؤر ۾ سٺيون هيون؛ ٨١-١٩٨٠ع جون انعام يافتہ ڪهاڻيون روح جي اُنهيءَ پيانڪ خواب وانگر آهن، جو هنن جو ذاتي تجربو آهي. ثقافتي انقلاب جي خاتمي کان پوءِ 'داغي ادب' (Scar literature) جو اصطلاح وجود ۾ آيو. اُميد آهي تہ پڙهندڙ انهن داغن تي نہ کلندا. اهي تہ يقيناً نہ کلندا، جن زندگيءَ جا ڏنپ سٺا آهن تہ وڙي اهي ڏنپ ٻئي قسم جا آهن."

ڪجهہ وقت اڳ عبدالقادر جوڻيجو بيجنگ ويو هو ۽ چيني شاعر، الڪنگ (Alking)، جو ڪتاب مون لاءِ تحفي طور کڻي آيو هو، جو بيجنگ ۾ هن کيس مون لاءِ ڏنو هو. الڪنگ چيني شراب پي رهيو هو، جنهن وقت عبدالقادر منهنجا ڪجهہ نظم هن کي ترجمو ڪري ٻڌايا هئا جي هن کي ڏاڍا وڻيا هئا. پنهنجي ڪتاب ۾ هن پنهنجو نظم 'ڪوئلي جو جواب' هن کي نشان ڪري ڏنو هو، جو هيئن آهي:

ڳچيءَ ۾ موتين جو هار پاتو هو. دراصل اهو هار آڌارو ورتو ويو هو ۽ هن لاءِ ڪجهه نوان ڪپڙا وزارت خارجه جي پروٽوڪول جي محڪمي جي اصرار تي ٺهرايا ويا هئا. ليوشائوچي ۽ هن جو همعصر چو. اين. لاءِ ساڳئي وقت ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ آيا هئا. ليو، مائوزي-تنگ ۽ چو. اين. لاءِ جي پايي جو هڪ پيشه ور انقلابي-(Professi-onal Revolutionary) هو. هو نه رڳو هڪ وڏو منتظم هو پر ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف به هو. ڪومنتانگ جي سرحدن ۾ هو ويهارو سال کن انڊرگرائونڊ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ليڊر بڻ رهيو هو ۽ ايتروئي اهم هو جيترو انقلاب کان پوءِ روس ۾ ٽراٽسڪي اهم هو. ليو ۽ هن جي زال کي بيجنگ ۾ الڳ الڳ قيدخانن ۾ رکيو ويو هو. هن جو تنزل نهايت تيزيءَ سان آيو. ١٩٦٨ع ۾ پارٽيءَ ٺهراءُ پاس ڪيو ته هو بي‌ايمان، راڄ-ڊوهو ۽ ڦيٽ جو ڪَٽنبڊ Renegade, traitor and scap آهي. هن کي سزا ڏئي هينان پرڳڻي ۾ هوائي‌جهاز ۾ نيو ويو هو ۽ ڪائي‌فنگ شهر ۾ قيدتنهائيءَ ۾ رکيو ويو هو. هو ذيابيطس جو مريض ته اڳيئي هو، ويتر هن کي نمونيا به ٿي پئي هئي ۽ ان ڪري هو سفر ڪرڻ جهڙو نه هو ۽ هن کي اسٽريچر تي نيو ويو هو. اٽڪل چئن هفتن کان پوءِ هُو مري ويو ۽ هن جي‌موت وقت رڳو هن جو جيلر موجود هو. هينئر ليو شائوچيءَ کي ساڳيءَ عزت ۽ احترام سان ڏنو وڃي ٿو. ڊينگ زيائوپنگ جي لفظن ۾: "اسان اهو نٿا چئي سگهون ته مائو آزمود ڳار عملي(Veteran cadres) کي آزارڻ لاءِ ذميوار نه هو، پر تهمت رڳو هن تي نه ٿي اچي. ڪن حالتن ۾ ته لين بيائو (Lin biao) ۽ چئن جو ٽولو(Gang of Four) اڳيئي‌هاڃا ڪري چڪو هو ۽ ڪي واقعا مائوءَ جي پريشٽ ٿيا هئا. ان جي باوجود اِن ۾ شڪ نه آهي ته عملي جي گهڻي حصي جي پائمالي مائوءَ جي‌دؤر جي وڏن الميَن مان هئي."

انهيءَ دؤر ۾ ليو شائوچي ۽ ڊينگ زيائو-پنگ، ٻنهي کي سرمائيداريءَ جي ڏگ تي ويندڙ (Capita list Roader) سڏيو ويو

پوءِ هو مسلسل لکندو رهيو ۽ نيٺ هو چوءِ اين- لاءِ جي مدد سان ينان پهچي ويو، جو آتر ۾ ڪميونزم جو اڏو هو. ان کان پوءِ هن ڪافي سرگرم زندگي گذاري آهي، دنيا جا سفر ڪيا آهن، انقلاب کان اول به ڪيترو وقت جيل ۾ رهيو آهي ۽ انقلاب کان پوءِ به هن تي ساڄيءَ ڌر سان هئڻ جو الزام هو ۽ ٻين اذيتن سان گڏ، هن کي ايڪيهه سال چُپ ۾ رکيو ويو. ثقافتي انقلاب وقت هن جي ڪتابن ۽ نظمن جا مُسودا ضبط ڪيا ويا. ۱۹۷۲ع تائين هن جي غيبت ڪئي وئي ۽ هو گليءَ گليءَ ۾ خوار ڪيو ويو. هو بيمار هو ۽ هن جو ڪوئي علاج نه ٿي ڪيائون. جڏهن لين پيائو (Lin Biao) ملڪ سان غداري ڪئي ۽ فرار ٿيندي ماريو ويو، تڏهن ئي هن کي اسپتال ۾ علاج لاءِ داخل ڪيائون. ٻن سالن کان پوءِ هُو وري لکڻ لڳو. ۱۹۵۴ع ۾ هن بيجنگ جي هڪ پوڙهيءَ زال سان پيٽ ڪئي آهي جنهن کي سنڌن جو سور هوندو آهي، ۽ ۲۶ سال پوءِ هُوءَ هن کي هڪ صحتمند ۽ خوش و خورم نينگريءَ وانگر لڳي رهي هئي. هُو رهائيءَ کان پوءِ ڏري گهٽ اڌ دنيا گهُمي چڪو آهي ۽ پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ خاص طرح شڪاگو، فلاڊيلفيا، نيويارڪ، واشنگٽن، باسٽن ۽ انڊيانا جو ذڪر ڪيو اٿائين. دراصل اڪثر چيني ۽ روسي اديب هينئر آمريڪا جا دؤرا ڪرڻ ٿا چاهين ۽ اُنهن جي دولت جي جهرمر ڏسي هنن جون اکيون جهان ـ ورجي ويون آهن. اسان جيڪي ٽين‍ءَ دنيا جا اديب آهيون، آهي هنن کي حيرانيءَ سان ڏسي رهيا آهيون. ڇا، هُو اسان جو درد اڳي وانگر محسوس ڪن ٿا؟ مغرب ۾ ته ڪائي اُميد نه آهي. آمريڪا ۽ يورپ ٽي‌ٽين‌ءَ دنيا ۾ آمريتن کي هٿيار ڏئي، اُنهن کي بار بار نئين زندگي ڏئي رهيا آهن. دنيا ۾ اسان جا وڏي ۾ وڏا دشمن اُهي آهن. پر اُنهن جا مخالف به ته ساڳيا نه رهيا آهن. عالمي جنگ جي خطري هنن جا ڊير ڊيرا ڪري ڇڏيا آهن. ڇا اسان پنهنجو ٻوٽو ٻاري سگهون ٿا، پنهنجو ٻوٽو ٻاري سگهون ٿا؟

الڪنگ چليءَ جي ساحل تي ڪهڙو نه، چڱو نظم لکيو آهي:

”تون ڪٿي ٿو رهين؟
مان اونهي پهاڙ جي ڏهن هزارن سالن ۾ ٿو رهان
مان آڀيءَ ڪڙٻڙ واري ٽڪريءَ جي چوُٽ ۾
ڏهن هزارن سالن کان رهان ٿو.
۽ تنهنجي عمر؟
منهنجي عمر پهاڙ کان وڏي آهي
آڀيءَ ڪڙ ٻڙ واريءَ ٽڪريءَ جي چوُٽ کان وڏي آهي.
ڪيترو وقت تو کي خاموش ڪرايو ويو آهي؟
آن وقت کان جڏهن ڊنوسار * ڌرتيءَ تي راڄ ڪندا هئا،
جڏهن ڌرتيءَ پنهنجو پهريون زلزلو محسوس ڪيو هو.
ڇا تون پنهنجي غصي ۽ تلخيءَ ۾ پائمال ٿي چڪو آهين؟
موت؟ نه نه مان اڃان جيئرو آهيان
مهرباني ڪري، تيلي ٻار، تيلي ٻار!“

ان کان ڪجهه وقت پوءِ چيني سفارت خاني مون ڏانهن چيني ادب جو هڪ شمارو موڪليو هو، جنهن ۾ الڪنگ جو مضمون 'منهنجي زندگي' ڇپيل هو. الڪنگ ۱۹۱۰ع ۾ ڄائو هو. ۱۹۳۱ع ۾ جنهن وقت جپاني حملي آور آترچين والاري ويا، الڪنگ آن وقت پئرس ۾ هو. هن سامراج وروڌي ليگ ۾ ڀرو ورتو ۽ پنهنجو پهريون نظم لکيو. جڏهن هو موٽي آيو ته شانگهائيءَ ۾ کاٻي ڌر جي فنڪارن جي ليگ ۾ شامل ٿيو. اوچتو هڪ رات فرينچ ايراضيءَ ۾ پوليس جي ڇاڙتن هن ۽ هن جي دوستن کي ٻڌي جيل ۾ وجهي ڇڏيو. آن تي هن 'لال بانسري' نظم لکيو جنهن ۾ هن فرينچ شاعر، اپالي نيئر (Appollinaire) جي هيٺين سٽن جو حوالو ڏنو:

”مون کي هڪ لال بنسري آهي! مان آن کي ڪنهن فرينچ جنرل جي ڇڙهيءَ (Staff) سان نه مٽائيندس.“

---

* ڊنوسار (Dinosaur) — لمبا گورا جانور، جي ڪنهن زلزلي ۾ ڌرتيءَ تان گم ٿي چڪا آهن.

تن ڏينهن کان هينئان وڊيو لئبرريءَ مان ورتل هرمن ووڪ Herman Wouk جي ناول تي نڪتل ٽي.وي. فلم Winds of War جا اٺ ڪئسيٽ ڏسي رهيو آهيان. نهايت دلچسپ فلم آهي. ناول ته مون ۱۹۷۱ع ۾ پڙهيو هو، جڏهن اُن جو Fontana Books وارو ڇاپو ڇپيو هو. ناول ۾ اٽڪل هزار صفحا آهن. ان ۾ ٻـي جنگ عظيم جون آهي حالتون ڏيکاريل آهن جي وارسا (Warsaw) جـي گهيراءَ سان شروع ٿيون ۽ جن جو انت پرل هاربر (Pearl Harbour) تي حملي ۾ ٿيو. ان ناول جو ٻيو حصو (War and Experience) جو ۱۹۷۸ع ۾ شايع ٿيو هـو ۽ اٽڪل ٻارنهن سؤ صفحن تي ٻڌل آهي، پرل هاربر کان هيروشيما تائين ٻي جنگ عظيم جي باري ۾ آهي، پر اُن جي باري ۾ شايد ڪائي فلم نه ٺهي آهي. سکر ۾ مان ڪورٽن ۾ ايترو رڌل هوندو آهيان جـو مون کي وي. سي. آر. ڏسڻ لاءِ وقت ڪونه ملندو آهي. ڪراچيءَ ۾ ئي وي.سي. آر. تي فلمون ڏوَ تي ڏسندو آهيان.

فلـم ۾ ڏيکاريل نئٽلـيءَ (Natalie) ۽ يهـودي دانشور جئسٽروف (Jastrow) جا ڪردار ته دل تي نقش ٿي ويا.

پاڪستان ۾ ته هڪ به ڏسڻ جهڙي فلم نه آهي. هرڪوئي هندستاني فلمون ئـو ڏسـي. ڪڏهن ڪڏهن آءٌ بـه سُميتا پاٽـل، شبانه اعظمي، نصيرالديـن شاهه ۽ اوم پوريءَ وغيره جـون فلمون ڏسندو آهيان. سميتا پاٽل تـه مون کي خاص وڻندي هئي. هـن جي سانورڙي صورت گارگيءَ وانگر هئي جا ٻهرين چوڪري هئي، جا منهنجي زندگيءَ ۾ آئي هئي ۽ جنهن کي ڏسي مـان ڪنهن پراڻي اردو شاعر جون هينيون شعر جهونگاريندو هوس، جو مان ڪنهن علي ڳڙهه مخزن ۾ اردو شاعريءَ جي انتخاب ۾ پڙهيو هو:

> ديکهه کـے سانولي صـورت کس متوالـي کـــي
> گو مسلمان هون، بول اُٹهتا هون جـے ڪالي کي.

سميتا پاٽل جي موت تـي بـه مون کي ايترو ڏک ٿيو هو، جيترو پاڪستان کان پوءِ گارگيءَ جي لڏي وڃڻ تي ٿيو هو.

”چولي، چوليءَ پٺيان اچي
پنهنجو اجهل حملو ڪري ٿي.
هر چولي پنهنجن پيرن پر ڪري ٿي
۽ لوڏياٽي گجي پيدا ڪري، گُم ٿي وڃي ٿي.
ائين ٿو لڳي ته پهاڙ جي مُنهن تي
ڪنهن چاقوءَ سان چير ڏنا آهن،
پر آهو اڃان تائين خاموش آهي
۽ ساڻو آهي پر مسڪرائي رهيو آهي
۽ سمنڊ ۾ گهوري رهيو آهي.“

اڄ منهنجون ڏيئر، ياسمين ۽ ڊاڪٽر روحي، ۽ آنهن جا ٻار آيا. سارو گهر پکين جي پڃري وانگر ڇهڇهائي رهيو آهي. هيٺ دڪان آهي، جتي رنگا رنگ پکي وڪري لاءِ رکيا آهن. شام جو ياسمين جي ڌيءَ، ڪنول، مون سان گڏ هيٺ چڪر ڏيندي، واري سان آنهيءَ دڪان اندر ٿي هلي وئي، پکي ڏسي چيائين، ”بابا! اهڙا رنگين پکي ڪٿان آندا اٿائون؟ ڪراچيءَ ۾ پکي ته ڪونه ڏسندا آهن.“

”ڌيءَ، پکي ڪراچيءَ سان آڏامي ويا آهن. باقي هيليون وڃي رهيون،“ مون هن کي جواب ۾ چيو، ”هي پکي اسان جي ديس جا نه آهن.“

اُتساهي ٿي ۽ فلمون سياسي ڦير گهير اُتساهين ٿيون. جي سئنيما صحيح ماڻهن جي هٿ ۾ آهي ته وڏو انقلاب آڻي سگهي ٿي. آرجينٽينا ۽ برازيل ۾ ملٽري حڪومتن جي خاتمي کان پوءِ سئنيما ۾ ڪافي فني خوبيون آيون آهن. پاڪستان ۾ اڳيئي سئنيما جو ڪارو مُنهن هو، ويتر وي. سي. آر. اُن جي ستياناس ڪري ڇڏي آهي. ڪراچيءَ ۾ سئنيمائون ڍاهي اُتي شاپنگ سينٽر کوليا اٿائون جتي دنيا ڀر جون سمگل ٿيل شيون کليو کلايو ملن ٿيون. فلپينس ۾ جو ڦيرو آيو آهي، ان جي باري ۾ ڪيئي فلمون ٺهي رهيون آهن، جن ۾ مارڪوس جي انڌيرنگريءَ جي عڪاسي ڪئي وئي آهي. جيتوڻيڪ پاڪستان ۾ مارشل لا جي خلاف هڪ به فلم نه ٺهي آهي ڇو ته جنرل ضيا اڃان ساڳي گهٽ ٻوساٽ جاري رکيو اچي، مرڳو سينسر بورڊ انگريزيءَ جون فلمون ڪٽريءَ حد تائين سينسر ڪيو ڇڏي.

پاڪستان ۾ فلمي صنعت جي ترقي فقط ترقي پسند ۽ تعقل پسند جمهوريت ۾ ٿي سگهي ٿي. نه ته هي اسلام اسلام ڪندڙ فلمي صنعت کي نهوڙي نيندا. گوئرنگ چوندو هو ته ”مان جڏهن آرٽ جو نالو ٻڌندو آهيان ته منهنجو هٿ پستول جي ناليءَ ڏانهن ويندو آهي.“ مون کي جنرل ضيا ۽ گوئرنگ جي ذهنيت ۾ ڪوئي فرق نظر نه آيو آهي. مسولينيءَ هڪ ڀيري چيو هو:

Let us beat the refractory skulls with resounding blows.

(’اچو ته سرڪش کوپڙين تي گونجندڙ ڌڪ هڻون.‘)

هر صحيح دماغ ماڻهوءَ کي ٽي. وي. ۽ ريڊيو تي جنرل ضياءَ جو آواز هڪ فاشسٽ جي ڀرپور ضرب وانگر لڳندو آهي. جيستائين هو ۽ اُن جا حواري آهن تيستائين هڪ به چڱيءَ فلم جو ٺهڻ ناممڪن آهي. اندرون سنڌ پوليس کي جنهن وقت مفت ۾ ڪئسيٽ نه ٿا ملن يا منٿلي (ماهوار رشوت) نه ٿي ملي ته هو هندستاني ۽ انگريزي فلمن جا وڊيو ڪئسيٽ ضبط ڪري وڃن ٿا. مارشل لا جي هٽڻ کان پوءِ به پاڪستان هڪ پوليس اسٽيٽ آهي،

بهرصورت پاڪستان جون سؤ في سيڪڙو بور فلمون هونديون آهن ۽ هندستان جون پنجانوي في سيڪڙو. اميتاڀ بچن کان ته مون کي الرجي آهي. هڪ هيرو هن جي فلم ’ديوار‘ هلي رهي هئي. منهنجي گهر جي ياتين جون اکيون پردي تي کتل هيون. غندن جو جتو چاقن ۽ سائيڪلن جي زنجيرن سان اڇي اسٽيويڊورن (Stevedores_ جهاز تان مال لاهيندڙن چاڙهيندڙن) جي پوريءَ تنخواه مان حصو گهريو. پر فلم جي اهم ڪردار وڄيه آنهن کي ڏونشا هٽي پچائي ڪڍيو. وجيه اميتاڀ بچن هو. ’ديوار‘ جهڙيون فلمون هڪ فريب ڏين ٿيون ته دنيا ۾ فوري انصاف آهي ۽ اهڙين فلمن ڪري هندستان ۽ پاڪستان ۾ سئنيمائون ڇٽ هڪ قومي جنون ٿي ويون آهن. ٻنهي ملڪن ۾ ڪيئي موويي مئگزنون نڪرن ٿيون. هندستان ۾ سرڪاري ملازم اداڪارن کي ڪافي اهميت ڏين ٿا ۽ ڪجهه اداڪار ته سياستدان بڻجي ويا آهن. ڇاڪ ته ماڻهو سئنيما جي پردي تي تصوراتي دنيا کي سچو سمجهن ٿا. هندستان جون ڪي آرٽ فلمون، ’ارڌ ستيا‘ وغيره جهڙيون، مون کي پسند آهن، پر هيمامالنيءَ جهڙيون اداڪارائون، جي چٽ مارلن منرو جو نقل ڪن ٿيون، مون کي نه وڻنديون آهن. اميتاڀ بچن، جو مرلان برانڊو (Marlon Brando) ٿيڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، مون کي اصل نه آئڙندو آهي. هندستان وانگر پاڪستان ۾ به هن جا ڪيئي شائقين آهن پر مون کي هن جون فلمون بيزار ڪنديون آهن. هونءَ ته گهٽو ڪري ساريءَ دنيا جو سئنيما ذاتهن رد عمل ساڳيو آهي پر ايشيا، لاطيني آمريڪا ۽ آفريڪا ۾ ڪروڙين ماڻهو سئنيما جي الفاظ ڪان متاثر ٿين ٿا. انهيءَ جا سبب جدا جدا آهن. ڪن کي آها پنهنجي مفلسيءَ جي زندگيءَ مان فرار ميسر ڪري ٿي. ڪي آها ڏسي، روزانين پريشانين مان وقتي طور نڪري وڃن ٿا، ڪن لاءِ سئنيما تعليم آهي ۽ گنڀير سوچ لاءِ مواد پيدا ڪري ٿي. ڪن تي آن جو چڱو اثر پوي ٿو ته ڪن تي برو. ڪينيا کان ميڪسيڪو تائين هاليووڊ اثرانداز آهي. سياسي قبر گهير فلمون

اسان پنهنجو تشخص برقرار رکڻ لاءِ ڪيترو نه سٽو آهي! نه ڄاڻان سنڌ جا Mass media (عوامي وسيلا) ڪڏهن سنڌ جي عوام لاءِ ڪم ايندا!

رات جا ٽي لڳا آهن. دريءَ مان ايڪڙ ٻيڪڙ ڪار رستي تي ويندي نظر ٿي اچي ۽ ان جي روشنيءَ تي ننڍا ڪڙيون اکيون کُلي وڃن ٿيون. ڪاش، ڏينهن رات ۾ ڇهانوي ڪلاڪ هجن! وقت ڪيترو نه تيزيءَ سان گذري وڃي ٿو!

اڄ فقير محمد لاشاري پنهنجو ڪتاب 'ڌرتيءَ جي دانهن' ڪڻي آيو. اڳ هن مون کي پنهنجو ڪتاب 'سگهارو هماليه، هيڻا ماڻهو' ڏنو هو، جو هن پنهنجي نيپال جي سفر جي باري ۾ لکيو آهي. فقير محمد لاشاري سنڌيءَ جو نوجوان اديب آهي. جنهن جو مطالعو ڪافي وسيع ۽ سياسي شعور گهرو آهي ۽ هو ڪافي وقت محمد ابراهيم جويي جي صحبت ۾ رهيو آهي. هو پيشه ور صحافي آهي ۽ روزاني 'هلال پاڪستان' ۾ ملازمت ڪندو آهي ۽ ان جو هفتيوار ادبي شمارو هن جي نظرداريءَ هيٺ نڪرندو آهي. هن چاهيو ٿي ته هڪ پوري ڪتاب جيترو منهنجو انٽرويو وٺي ۽ سوچيائين ٿي ته هو سوڪن سوال مون کي ڏاهي ڏئي، جن تي سوچي سان ڪيس جواب ڏيان. مون کي اها ڳالهه پسند آئي. تازو مون سارتر جي انٽرويو تي هڪ ڪتاب پڙهيو هو، جو سيمان دي بوا هن کان ورتو هو، جنهن ۾ سياست، معاشيات، بين الاقوامي معاملات، ادب، فلسفي، فن وغيره تي هن پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو هو. مون فقير محمد کي چيو ته هو پلي سوچي ڪري سوال لکي اچي. اڳ به فقير محمد منهنجو انٽرويو ورتو هو، جو منهنجي ڪتاب

جنهن ۾ چڙ ته ڪوئي قانون نه آهي. پوليس آفيسر ماڻهن جون جيپون ۽ سوزوڪي گاڏيون ضبط ڪري فوج کي ڏيو ڏين. تازو سنڌ هاءِ ڪورٽ ۾ هڪ رٽ پٽيشن داخل ٿي ته 'پوليس هڪ وڪيل جي سوزوڪي کڻي وئي آهي ۽ اها هن کي موٽائي ڏني وڃي!' جج صاحب آرميءَ جي هڪ ڪرنل کي گهرايو، هن کي ڪافي دٻايو ۽ سوزوڪي واپس ڪرائي. بهرصورت ڪرنل چيو ته اِهو ڪم پوليس جو آهي. ائين ٿو لڳي ته مارشل لا هٽي وڃڻ کان پوءِ به هتي مارشل لا لاڳو آهي.

هانگ ڪانگ ۾ نيون فلمون ٺهي رهيون آهن ته جڏهن ڏهاڪو سالن کان پوءِ بيڪنگ ختم ٿئي تڏهن هانگ ڪانگ جا رهواسي چين سان تهذيبي رابطو رکي سگهن. آمريڪا ۾ Vietnam War Story فلم جي پردي تي اچي چڪي آهي، پر هتي ان جا ڪئسيٽ نه پهتا آهن. ائين ٿو لڳي ته آمريڪي، ويٽنام جو ڏک پچائي ويا آهن. ويٽنام جي جنگ ۾ آمريڪا جي هار تي ڪيئن نه هاليووڊ خاموش رهيو آهي! هاڻي ان موضوع تي به فلمون Platoon ۽ Full Metal Jacket نڪتيون آهن پر انهن جا ڪئسيٽ اڃا هتي نه پهتا آهن. آمريڪا ۾ ڀيون به فلمون ٺهي رهيون آهن جن ۾ ويٽنام ۾ آمريڪا جي ڪردار تي پردو وجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي ۽ ويٽنام ۾ آمريڪا جي دست اندازي لاءِ سبب گهڙيا ويا آهن.

برازيل ۾ ١٩٨٥ع ۾ ملٽري حڪومت جو خاتمو ٿيو. فوج بئرڪن ۾ موٽي وئي. اتي ڪافي آرٽ فلمون ٺهيون آهن، جن کي يورپ ۽ آمريڪا ۾ ڪافي اهميت ڏني وئي آهي. افسوس، جو هتي اهڙيءَ فلم جو امڪان نه آهي.

سنڌيءَ ۾ ٽي. وي. ته ڪجهه ڏسڻ جهڙي آهي. باقي سئنيما جون فلمون بيڪار آهن. عبدالقادر جوڻيجو ۽ نورالهديٰ شاهه اردوءَ ۾ لکي رهيا آهن. ڪاش! ڪنهن وقت ڪنهن پروڊيوسر کي ايتري جرأت ٿئي، جو هو سنڌ جي جدوجهد کي پردي تي آڻي سگهي!

۱- وقت، ذات جي وڏي پرک آهي. ڀٽائي ٻه سؤ سالن کان وڌيڪ زنده رهيو آهي ۽ هن دؤر ۾ به اسان کي اُتساهي رهيو آهي.

۲- جيڪڏهن ڪوئي شاعر سؤ امر سٽون ڇڏي، جن کي ٻه سؤ سال وقت مٽائي نه سگهي، ته هو عظيم آهي. شيڪسپيئر سؤ کن امر سٽون ڇڏيون آهن. ڀٽائيءَ سؤ کان به وڌيڪ ڇڏيون آهن.

۳- پنهنجي دؤر جي تحسين ادب جي عظمت جو معيار نه آهي. پنهنجي دؤر ۾ ته برنارڊ شا جي جيتري ساراهه ٿي هئي، اوتري ورلي ڪنهن اديب جي ٿي هوندي. ڪنهن هن کان پڇيو هو ته دنيا ۾ وڏا ماڻهو گهٽا ٿيا آهن، ته هن جواب ڏنو هو ته ”ڪُل نوَ (۹)“- پوءِ پنهنجو نالو نوَ ڀيرا ورجايو هئائين- جارج برنارڊشا، جي-بي شا، جي برنارڊشا وغيره، يعني دنيا ۾ فقط هڪڙو وڏو ماڻهو هو ۽ اهو هو پاڻ هو. جڏهن هو مري ويو ته ماڻهو هن کي بور سمجهڻ لڳا ۽ شايد هن جي موت کان پوءِ اڃان ڏائين هن جا ڪتاب ٻيهر نه ڇپيا آهن.

۴- مون کي به جڏهن ٻه صديون پر ڪينديون تڏهن ئي فيصلو ڪري سگهبو ته منهنجي شاعري زنده جاويد آهي يا نه؟ (ان تي فقير محمد لاشاريءَ چيو ته هاڻي دنيا گهڻوئي بدلجي وئي آهي ۽ شاعريءَ جي پرک لاءِ ٻه صديون ضروري نه آهن. ويهه پنجويهه سال ئي ڪافي آهن. مون هن سان اتفاق نه ڪيو.)

۵- جڏهن مان وائيس چانسيلر هوس تڏهن منهنجو پي-اي. عطا محمد، مون وٽ ٻيءَ ٽپال سان گڏ جنرل ضياءَالحق جو خط به کڻي آيو هو جنهن ۾ هن مون کي لکيو هو ته منهنجو شاهه جي رسالي جو اردوءَ ۾ منظوم ترجمو هن جي ميز تي پيو آهي ۽ اهو ڏسي هو عجب ۾ پئجي ويو آهي ته شاهه ۽ علامه اقبال جي پيغام ۾ ڪيڏي هڪجهڙائي آهي، ۽ وڌيڪ لکيو هئائين ته ڇاڪاڻ جو مون کي ٻنهي ٻولين تي عبور آهي، انڪري جي مناسب سمجهان ته علامه اقبال جو سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمو ڪيان. اهو خط اڃان مون وٽ موجود آهي. مان خط پڙهي ٿڪ ڏنو. اوچتو مون کي

’خط، انٽرويو ۽ تقريرون‘ ۾ شايع ٿي چڪو آهي ۽ جنهن جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪري مرحب قاسميءَ اردو رسالي ’تخليق‘ جي سنڌي ادب شماري ۾ شايع ڪرايو آهي، جو لاهور مان ڇپيو آهي. رسالي جي سرورق تي مسرت مرزا جي تصوير آهي، جنهن ۾ ڏيڪاريل آهي ته ڀٽ شاهه جو مينار چند ڏائين پهچي چڪو آهي ۽ ٻه پکي چند ڏانهن اڏري رهيا آهن پر اڃان تائين پهچي نه سگهيا آهن. مسرت ۽ مرحب ٻئي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهائيندڙيون هيون جتي منهنجون واقف ٿيون هيون. رسالي جي پهرئين صفحي تي منهنجي اڪيلي تصوير ۽ مسرت ۽ مرحب ۽ ڪجهه دوستن سان ٻيون ٽي تصويرون آهن. اهو رسالو جنهن ۾ اٽڪل ڇهه سؤ صفحا آهن، مون فقير محمد کي ڏيکاريو. مرحب قاسميءَ انٽرويو جو عنوان ’هڪ شاعر، هڪ شخصيت، هڪ تاريخ— شيخ اياز‘ ڏنو آهي ۽ انٽرويو جي ترجمي کان اڳ هڪ صفحو پاڻ لکيو اٿائين، جنهن جي شروع ۾ لکيو اٿائين: ”شيخ اياز— صرف هڪ نالو نه آهي، هڪ شاعر نه آهي، هڪ اديب نه آهي، وڪيل نه آهي بلڪ هڪ تاريخ آهي، هڪ دؤر آهي، زبان جو سفير ۽ انسان جي ڪرب ۽ آگهيءَ جو آواز آهي.“

فقير محمد، رسالي ۾ انٽرويو تي پيش لفظ پڙهي چيو ته پيش لفظ ان ڪري وڌيڪ اهميت ٿو رکي، جو رسالو لاهور مان شايع ٿيو آهي ۽ اردوءَ ۾ چوٽيءَ جو رسالو آهي ۽ اُن ۾ اوهان کي انسان جي ’ڪرب ۽ آگهيءَ جو آواز‘ ڪوٺيو ويو آهي.

فقير محمد ٻه اڍائي ڪلاڪ ويٺو هو ۽ هن سان ڪافي موضوعن تي گفتگو ٿيندي رهي. هو ’هلال پاڪستان‘ جو هفتيوار ادبي حصو به ڪڍي آيو هو، جنهن ۾ ڪنهن ’آدرائيءَ‘ جي فرضي نالي سان شايع ٿيل مضمون ۾ لکيو هو ته گوربا چوف روس جي باري ۾ اهي ڳالهيون هاڻي مڃي ٿو، جي شيخ اياز پنجويهه سال اڳ پنهنجي ڪتاب ’ڪي ڪاڪ ڪکوريا ڪاپڙي‘ ۾ لکيون هيون. فقير محمد سان گفتگوءَ ۾ مون هيٺيون ڳالهيون ڪيون:

جواب ڏنو، ”مون تہ زيب عاقليءَ کي سڏيو.“ مون دل ۾ چيو: ”افسوس آهي تون بہ مون کي ٻين شاعرن وانگر شاعر ٿو سمجهين. تون بہ مون کي نٿو سڃاڻين!“ ۽ پوءِ ڪيئي سال گذري ويا، پٿي مون کي سڃاتو پر اُن وقت ڏاڍي دير ٿي وئي هئي.

٧- ڇا، هي فوجي آمر، اميرخسروءَ ۽ ليونارڊو ڊا ونچيءَ جي نالي کان واقف آهن؟ ڇا، هو ڄاڻن ٿا تہ اُهي پنهنجي دؤر جي بادشاهن کي ڪيتري اهميت ڏيندا هئا؟ ڇا، هو فن جي پائندگيءَ ۽ پنهنجي فنا پذيريءَ کي ڄاڻن ٿا؟ تڏهن تہ پٿائيءَ نور محمد ڪلهوڙي جي مٿائي درياهہ ۾ ڦٽي ڪري ڇڏي هئي. اُن ۾ سچ پچ زهر تہ ڪانہ هئي، پر اُها مٺي زهر جي علامت ضرور هئي. پٿو، سيزر وانگر هو، لينن وانگر نہ هو. هن سوشلزم جو نعرو اِن ڪري هنيو، جو ان نعري عوام کي اُڀاريو ٿي. مون پٿي صاحب سان وقت تہ ٿورو گذاريو آهي پر پوءِ بہ چاهيان ٿو تہ هن جي عظيم الشان شخصيت تي هڪ ڪتاب لکان.

٨- آمريت کان مون کي ڪيڏي نہ نفرت آهي. پر منهنجي عمر اُها نہ آهي تہ مان اُن جي خلاف ڪلاشنڪوف کڻان. منهنجا هٿيار ٻيا آهن. منهنجو هر لفظ هڪ گولي آهي جا دشمن جي سيني مان پار وڃي ٿي. منهنجي ٻولي منهنجو اسلح خانو آهي.

٩- مان شعر و ادب جي معاملي ۾ نهايت نهٺو آهيان، پر شاعرن ۽ اديبن ۾ نهايت مغرور سمجهيو ويندو آهيان. دراصل مان مغرور نہ آهيان ۽ منهنجي خوداعتماديءَ کي غرور سمجهيو ويندو آهي. سمرسيٽ مام چوندو هو تہ ”نهٺائي، فنڪار جي روح جو فالج ٿئي ٿي.“ پنهنجي پيش رو ۽ پنهنجن همعصر شاعرن جو قدر ڪاٿ مان نهايت سختيءَ سان ماپيندو آهيان. جڏهن مان ڊي.جي. ڪاليج ۾ پڙهندو هوس تہ سنڌي سرڪل جي هڪ ميڙ ۾ مون چيو هو تہ مان شاهہ لطيف کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ سنڌي شاعر کي نہ ٿو مڃان، ۽ ايستائين چيو هو تہ باقي شاعر ڪي ٻہ ٽي سٿون پڙهي جهڙيون ڇڏي ويا آهن ۽ ڪي تہ ٻہ ٽي بہ نہ ڇڏي سگهيا

عطا محمد جي موجودگيءَ جو احساس ٿيو، جو وائڙو ٿي مون کي ڏسي رهيو هو ۽ مان خاموش ٿي ويو هوس.

٦- جڏهن شاهه جي رسالي جو ترجمو شايع ٿيو هو تڏهن مون ڊاڪٽر بلوچ جي اصرار تي اهو ايوب خان کي پٽ شاهه تي پيش ڪيو هو. ايوب خان مائڪرو فون جي سامهون بيٺو هو ۽ مون کان پڇيو هئائين: ”ڪٿان جا رهندڙ آهيو؟“ مون جواب ڏنو، ”سنڌ جو.“ هن شايد ائين سمجهيو هو ته مون هن جو سوال نه سمجهيو آهي. سو وري پڇيو هئائين: ”ڪٿان جا رهندڙ آهيو؟“ مون هن کي وري جواب ڏنو، ”سنڌ جو.“ ان تي ايوب خان غصي سان پڇيو هو: ”سنڌ ته وڏو علائقو آهي، ڪهڙي شهر جا رهندڙ آهيو؟“ مون جواب ڏنو هو ”سکر جو.“ اها گفتگو مائڪروفون تان چوڌاري ڦهلجي وئي هئي ۽ ٻئي ڏينهن تي ’عبرت‘ روزانيءَ ۾ پهرئين صفحي تي مٿان ڏني وئي هئي. ايوب خان سنڌ جو نقشو مٽائي ون يونٽ ٺاهيو هو ۽ هن کي ”سنڌ“ جي نالي تي ئي غصو ٿي آيو. مون اهو چڱيءَ طرح ڄاتو ٿي. هو مون کان قد ۾ وڏو هو ۽ جڏهن ٻئي هٿ ڏئي مون سان ڪجهه جهڪي مليو هو ته مون هڪ هٿ پنهنجي پٺيءَ پٺيان ڪري هن کي ٻيو هٿ ڏنو هو. هٿ ڏيندي نڪتل فوٽو گراف به منهنجي البم ۾ آهي ۽ غالباً ’نئين زندگيءَ‘ ۾ ڇپيو هو. ان وقت ڀٽو صاحب ايوب خان جو وزيرخارجه هو ۽ ايوب خان جي پرسان ويٺو هو. هن منهنجي انهيءَ روش کي شعوري سمجهيو، جا هن کي ڀُري لڳي. ٿوريءَ دير ۾ ڪنهن ماڻهوءَ مون کي چيو: ”ڀٽو صاحب توهان کي سڏي رهيو آهي.“ مون هن کي چيو ته ”تون ڀليو آهين، ڀٽي صاحب ٻئي ڪنهن کي سڏيو هوندو. ڀٽو صاحب مون سان اڳ ڪڏهن به نه مليو آهي.“ هو ڀٽي صاحب وٽ موٽي ويو، هن سان ڪجهه ڳالهايائين، وري مون وٽ موٽي آيو ۽ چيائين ته ”ڀٽو صاحب اوهان کي ئي سڏي رهيو آهي.“ مان ڪرسيءَ تان اٿي ڀٽي صاحب وٽ ويس ۽ هن کي چيم: ”سائين، اوهان مون کي سڏيو آهي ڇا؟“ ”نه“، ڀٽي مون کي اڇاتو ڏسي

۲۱- پنهنجي پنهنجي ڇيو آهي:

جي تون بيت ڀانئين، سي آيتون آهين
نيو من لائين، پريان سندي پار ڏي.

غالب به ساڳي ڳالهه ڪئي آهي:

آتي هين غيب سي يه مضامين خيال مين
غالب صرير خامه نوائي سروش هي.

ساڳي ڳالهه انگريز شاعر William Blake، Eternal Moment ۽ Divine Vision جي باري ۾ چئي آهي.

وليم بليڪ انهيءَ نظريي جو مخالف هو ته شاعري ياد گيريءَ ۾ پيدا ٿئي ٿي، ياد گيري ئي هڪ نظم کي صورت ڏئي ٿي، ياد گيريءَ مان ئي شاعر تصور اُڀاري ٿو، جو مخصوص اظهار ۾ بدلجي وڃي ٿو. وليم بليڪ کي بيڪن (Bacon) جي فلسفي کان نفرت هئي. هو سترهين صديءَ جي ذهني انقلاب ۽ ارڙهين صديءَ جي فلسفهءِ محسوس پسنديءَ (Sensationalism) جو مخالف هو ۽ همعصر سائنس جي ماديت پرستيءَ جو قائل نه هو. غالب وانگر وليم بليڪ لاءِ به فرشتا غيب مان ابدي مضمون شاعر جي ڌيان ۾ آڻيندا هئا. عيسيٰ چيو آهي ته هو ڪلام الاهي پنهنجن ناپاڪ چپن سان تيستائين ادا ڪري نه سگهندو هو، جيستائين ڪوئي فرشتو هن جي چپن کي پرندڙ انگرن سان پاڪ نه ڪندو هو.

ان جي برعڪس پيا چون ٿا ته شاعر جو وجدان (Inspiration) هن جي ذهني عدم توازن (disequilibrium)، خوابن ۽ لاشعوري مشغوليءَ جي پيدائش آهن. افلاطون هڪ ڀيري چيو هو ته "جنهن کي به روح ۾ ديوانگي نه آهي تنهن کي Muses (شعر جي ديوين) جي دروازي تي اچي سوچڻ گهرجي ته هو مندر ۾ گهڙي سگهندو يا نه، مان چوان ٿو ته هن کي اندر اچڻ نه ڏنو ويندو." شيڪسپيئر به ديواني، عاشق ۽ شاعر ۾ هڪ جهڙائي ڳولي هئي. شيلي به ساڳي ڳالهه ڪئي آهي. ان ديوانگيءَ کي عارضي ديوانگي چيو ويو آهي يا ديوانگيءَ جي صورت چيو ويو آهي.

آهن. مولانا محمد گراميءَ جڏهن منهنجي شاعريءَ تي 'مشرقي شاعريءَ جا قدر' مضمون لکيو تڏهن هن مون کي ٻڌايو هو تہ هن شاعري ڇڏي ڏني هئي، ڇو تہ اها هن جي وس جي ڳالهہ نہ هئي. هن اهو بہ ٻڌايو هو تہ جڏهن هو جميعت الشعرا جو ميمبر هو، تڏهن شاعر مصرع طرح ڏسي، سارا اردوءَ جا ديوان کوليندا هئا ۽ ان ساڳئي قافيہ ۽ رديف تي لکيل غزل ڏسي، پنهنجو سنڌي غزل لکندا هئا ۽ نہ رڳو رسمي خيال ٻين جي اردو غزلن تان وٺندا هئا پر قافيہ بہ انهن تان کڻندا هئا. روايت هنن جي ميرن ٻارڙن هٿن ۾ اَجهاٽل موم بتيءَ وانگر هئي. مولانا گراميءَ جو خيال هو تہ شاعر، جي واقعي شاعر آهي، تہ هن جي شاعريءَ جي زد ۾ ساري ڪائنات آهي ۽ شاعريءَ لاءِ نهايت وسيع مطالعو ۽ مشاهدو گهرجي، جيئن پنهنجي دؤر ۾ شاهہ لطيف ڪيو هو.

ابراهيم خليل ۽ واصف وغيره کي مان شاعر ئي نہ سمجهندو هوس. هو فقط تُڪ بند هئا. اردوءَ ۾ اهڙا غزل گو شاعر لکنؤ ۽ دهليءَ جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ پيدا ٿيا هئا. انهن کان چڱو شعر تہ خوشنودي لکندي هئي جا رامپور جي نواب جي داشتہ هئي ۽ هن جي دربار ۾ ڳائيندي هئي. پاڪستان کان پوءِ اردو اديب اشرف (ڪامريڊ شرف جو ڀاءُ) ۽ مان نيپئر روڊ تي هن جي ڪوٺي تي ويندا هئاسين ۽ هن جي واتان هن جو هيٺيون غزل ٻڌي حيرت ۾ پئجي ويندا هئاسين:

خطا معاف، يہ الزام آپ پر تو نهين
شکايت، غم دؤران هے ناگوار نہ هو
غم حيات سے تنگ آگئي هون خوشنودي
کرم بهي ڪيجئے اتنا کہ مجهہ پہ بار نہ هو.

١٠ــ مان شعر و ادب جي اڳيان نهايت نهتو آهيان. هر نئين ڪتاب لکڻ وقت مون کان اهو وسري ويندو آهي تہ مون اڳ بہ ڪجهہ لکيو آهي. ائين لڳندو آهي تہ مان زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو لکي رهيو آهيان ۽ منهنجو پنڌ ڏاڍو پري آهي، ڏاڍو پري آهي.

۽ جنهن بہ چهري کي ڏسان ٿو
ان ۾ ناتواني ۽ غم ڏسان ٿــو.

ان نظم ۾ وليم بليڪ اسان کي انهيءَ همعصر انگريز شاعر وانگر لڳي ٿو، جنهن کي انگلنڊ جي دارالحڪومت ۾ ڪنهن خلا جو احساس ٿئي ٿــو ۽ زير زمين برقي ريل ۽ پُرهجوم رستا جهنم وانگر لڳن ٿا. ساڳيءَ طرح ٽي. ايس. اِليٽ جو آهو تصور، جو ڊانٽي ۽ بودليئر کان متاثر آهي، جڏهن هو لکي ٿو:

”موهوم شهر
سياري جي باڪ ۾ ناسي ڏنڌ هيٺان:
لنڊن جي پل تان هڪ هجوم وهي رهيو آهي
مون کي معلوم نہ هو تہ موت ايترن کي نهوڙي ڇڏيو آهي.“

مٿين سٽن مان ظاهر آهي تہ بورجوازيءَ جي دنيا لاءِ وليم بليڪ ۽ ٽي. ايس. اِليٽ، ٻنهي ۾ نفرت ملي ٿي.

اهو ممڪن نہ آهي تہ شاعر جي لاشعور تي هن جي شعور جو اثر نہ ٿئي. مون بار بار چيو آهي تہ شعر جي تخليق تــہ هڪ پراسرار ڳالهہ آهي، پر پوءِ بہ شاعري شاعر جي مشاهدي، مطالعي ۽ تجربي جو نتيجو ئي آهي. ويهين صديءَ پنهنجي ديس ۾ ۽ عالمي سطح تي ڇا ڇا نہ ڏٺو آهي! ڪيڏا نہ لاها چاڙها، ڪيڏي نہ سماجي ڪشمڪش، ڪيڏيون نہ جنگيون ۽ انقلاب، جوانمرديءَ ۽ انسان دوستيءَ جا ڪارناما، ڪيتريون نہ انسان دشمن ڪارروايون، جوهري بم، ڌرتيءَ جي چوڌاري ڦرندڙ مصنوعي سيارا (Sytellites)، زندان جي سيخن پٺيان ظلم جي زنجيرن ۾ جڪڙيل انسان ۽ خلا ۾ پرواز ڪندڙ پکين کان هزارين ڀيرا وڌيڪ تيز خلاباز! ڇا، اِن مشاهدي جو شاعر جي شعور تي اثر نہ ٿيندو! ڇا جيڪي اسان جي ديس ۾ ٿيو آهي، دلين جون جُدايون، محبتن ۽ رفاقتن جا ورها ڱا، خونريزيون، ڙالن جا ڪپيل ٿڻ ۽ ڪوڙيل مٿا، آبهمن جا سنگينن تــي اڇو اڇ بدن، ريل گاڏين تي حملا، سرحدن تــي ننگا، بکايل، لُٽيل ڦُريل قافلا، فوجي تانهي شاهيون، ڪتابن تي بندشون، نظربنديــون، قيد،

پهرئين امڪان تي مون توجه نه ڏنو آهي پر مان ڪنهن حد تائين نه رڳو ٻئي امڪان جو قائل آهيان پر عيني شاهد به آهيان. مئي ١٩٨٨ع ۾ مون ڇهه سؤ ڪن بيت لکيا هئا، جن کي ٿر جو پس منظر آهي. مان ٿر ۾ ١٩٦٣ع ۾ ويو هوس ۽ وري نه ويو آهيان. اُهي بيت پنجويهه سال منهنجي روح ۾ ترسيل هئا ۽ اوچتو شب برات جي روشنين وانگر ظاهر ٿي پيا. مان صبح جو ٤ بجي کان ٦ بجي تائين لکندو هوس ۽ پوءِ وهنجي سهنجي عدالتن ۾ ويندو هوس ۽ شام تائين پنهنجي ڪاروبار ۾ مصروف رهندو هوس. رڳو خميس جو پوين اڌ ڏينهن ۽ جمعي جو سارو ڏينهن لکندو هوس. ۽ مون کي دنيا ۽ مافيها جي خبر نه رهندي هئي. اهي بيت مينهن وانگر ايندا هئا، اوچتو ئي اوچتو گذريل مشاهدو، مطالعو ۽ تجربو روپ وٺندو هو ۽ مان حيران ٿي پنهنجي نوٽ بڪ کي ڏسندو هوس ته اهي بيت مون لکيا آهن! ڪڏهن ته مون کي اڌ رات جو جاڳ ٿي ويندي هئي ۽ مان قلم ۽ ڪاغذ کڻي ڪجهه بيت لکي سمهي پوندو هوس ۽ ڇهين بجي ٻيهر جاڳندو هوس ته مون کي اِهو ياد نه رهندو هو ته مون ننڊ مان اُٿي ڪجهه لکيو آهي، جيستائين لکيل ڪاغذ تي منهنجي نظر نه پوندي هئي. مان ڪوئي خواب گرد (Somnam-bulist) نه آهيان پر پوءِ به اِها خواب ۾ رچيل شاعري هڪ حقيقت آهي. پر اُن جي معنيٰ اها نه آهي ته شاعر تي پنهنجي ارد گرد جو، پنهنجي ماحول جو، پنهنجي ديس ۽ دنيا ۽ ان جي عوام جو اثر نه ٿو پوي. وليم بليڪ نه رڳو هڪ ڪشف وارو انسان هو پر هڪ انقلابي به هو، جنهن ٻئي هڪ انقلابيءَ کي انگلنڊ مان فرار ٿيڻ ۾ مدد ڪئي هئي ۽ اُن لاءِ هن تي مقدمو به هليو هو. هو هيٺئين وچولي طبقي ۾ پيدا ٿيو هو، ڪائي صنعت هن جي روزگار جو ذريعو هئي ۽ ان وقت لنڊن ۾ صنعتون ترقي ڪري رهيون هيون. مون هن جو هڪ شعر سچل سرمست تي تقرير ڪندي درازا ۾ پڙهيو هو:

مان هر گهٽيءَ ۾ ڦران ٿو
جتان ٿيمس ندي وهي ٿي،

ويندا ٿا رهن. پشڪن جي مجسمي وٽ روز تر و تازه گل نظر اچن ٿا؛ زار مٽي ٿي ويو، ان جي قبر جو نالو نشان نه آهي.

اڄ صبح جو ننڊ مان پنجين بجي جاڳ ٿي. هٿ مُنهن ڌوئي دريءَ مان ٻاهر ڏٺم ته اوڀر هڪ گلاب وانگر ٽڙندو ٿي ويو. لفٽ ۾ هيٺ لهي پنڌ ڪلفٽن تي هليو ويس. رستي تي سوچيندو ويس ته مون دنيا جا وڏي ۾ وڏا ذهن اٿلايا آهن، پر آهي سمجهي ڪيترو سگهيا آهن؟ هڪ ڀيري پٿي صاحب چيو هو: ”شيخ! هن سنڌالاجيءَ تي سرڪار جا پنجاه لک رپيا لڳا آهن پر ان ۾ ڪتا ته رڳو گهڙا ۽ اجرڪ ڪيا آٿو؟ ان مان ڪهڙو ڪم وٺندين؟“

”توهين مدد ڪيو تـه مان وڏو ڪم وٺي ٿـو سگهان.“ مون چيو.

”ڪهڙو؟“ هن پڇيو.

”مان ان ۾ ‘Translation Bureau’ کولڻ ٿـو چاهيان ۽ دنيا جا ٽي سؤ ڪلاسڪ، سقراط ۽ افلاطون کان وٺي اڄ تائين، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائڻ ٿو چاهيان ته جيئن سنڌي ٻار آهي نڍي هوندي ئي پڙهي سگهن ۽ جڏهن انٽرميڊئيٽ ۾ اچن، تڏهن برصغير جي هـر قوم جـي همعمر ٻارڪان هنن جو آء. ڪيو. (I.Q) زياده هجي، ڇو ته برصغير جي ٻيءَ ڪنهن به ٻوليءَ ۾ اهي سڀ ڪلاسڪ ترجمو ٿيل نه آهن.“ مون هڪ ساهيءَ چيو.

”ٺيڪ آ. اليڪشن ٿي وڃي. ان ڪم لاءِ جيئن چوندين تيئن ڪنداسين،“ پٿي صاحب چيو.

پٿي صاحب کي شهادت نصيب ٿي ۽ اهو ڪم اٽي رهجي ويو. اڄ مان سوچي رهيو هوس ته آهي ٽي سؤ ڪلاسڪ، جي مون

سياسي قتل، مذهب جي آڙ ۾ هر آزاديءَ جي گهُٽ ٻوسات، ڌرتيءَ جي دلالن جي ڇُري تي سرخوشي، افسرشاهيءَ جي ڦُرلٽ، لوٽ کسوٽ، ڇا اِهو سڀ شاعريءَ تي اثر نه وجهندو؟ شاعر گونگا، ٻوڙا ۽ انڌا ته نه هوندا آهن! مون به فيض وانگر ڏٺو آهي ته مغرور حسينائن جا برف جهڙا جسم ڪيئن نه گرم هٿن جي حرارت ۾ پگهرجي ٿا وڃن*. پر ڇا پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ گم ٿي، انسان اهو دُک درد وساري ٿو سگهي جو هن جي چوڌاري ڇيخون ڪري رهيو آهي؟ نه، ڌرتيءَ جون دانهون منهنجي رڳ رڳ ۾ سمائجي چڪيون آهن. ٻاهران ڏسجي ته منهنجي شاعري الهام وانگر لڳي ٿي. شايد ئي دنيا جي ڪنهن شاعر ايتري دنيويءَ مصروفيت هوندي ايتريءَ تيزيءَ سان لکيو هوندو. پر پوءِ به منهنجي شعور ۽ تحت-الشعور ۾ اهي مشاهدا ۽ تجربا آهن، جي منهنجا آهن، جي مون کي پنهنجي ديس ۽ ڌرتيءَ کان مليا آهن ۽ جي سالها سال رچي ريٿا ٿي، اُبڙڪا ڪائي، ڪنهن چشمي وانگر ظاهر ٿين ٿا ۽ گهڙيءَ جو گهڙيءَ ۾ هن صدين کان خشڪ ڌرتيءَ کي سرسبز ڪندا وڃن ٿا. نه، مون وٽ آيتون نه آهن، بيت آهن— بيت، جن جو ظهور هن ڪائنات وانگر پُراسرار آهي، پر پوءِ به اِهي هن ڌرتيءَ سان واڳيل آهن، ان جي دک سک جو پرلاءُ آهن، پنهنجي روحانيت جي باوجود مادي آهن، هن ڌرتيءَ جي مٽي آهن ۽ اُن وانگر امر آهن.

١٢— اقتدار جا ابا ڪفنايا ويا آهن ۽ اُنهن جا ڪفن به پُٽا ٿي پُري چڪا آهن پر ادب ۽ آرٽ کي زندگيءَ جاويد ملي آهي. انگريز برصغير مان ٽپڙ ويڙهي ويا، پر غالب اڃان تائين زنده آهي. هتي هاءِ دوس مچائيندڙ جي گپيا نه ٿياته ٽپڙ ضرور ويڙهي ويندا پر پٿائي آتي ٿي رهندو، اُن جي شاعريءَ کي لهر لوڏو ڪونه آهي. انگريز سامراج ختم ٿي ويو آهي پر شيڪسپيئر جي وطن ڏانهن اڪيچار

* کیسے مغرور حسیناؤں کے برفاب سے جسم
گرم ہاتھوں کی حرارت سے پگھل جاتے ہیں۔ (فیض)

در تي گهنٽي وڳي، ڏٺم ته شاهد هو. هُن گل، شبو (Tube rose) جو ڇُڳو ۽ سائين اختر حسين، رضيه سيما، فيض محمد بلوچ ۽ بال جٽيءَ جا ڪئسيٽ تحفي طور آندا هئا. هن کي معلوم آهي ته مون کي لوڪ موسيقي ڏاڍي وڻندي آهي. هو شاعريءَ جا هيٺيان ڪتاب به کڻي آيو هو:

(١) ١٨ کان ٢٠ صديءَ تائين لٿونيا جي شاعري: ڪتاب جو نالو **The Amber Lyre** آهي.

(٢) سرگي آرلوف جي شاعري، **The Tender Muse**

هن داغستان جي مشهور شاعر رسول حمزاتوف جي آتم ڪهاڻي 'منهنجو داغستان' جو اردو ترجمو به آندو هو. آهو ڪتاب هن ڪيئي ڀيرا پڙهيو هو. ڪتاب مان هن ڪجهه ٽڪرا پڙهيا، جن تي هُن نشان ڏئي ڇڏيو هو، جن ۾ هيٺيان به ٽڪر به هئا:

"جي تون ماضيءَ کي پستول جو نشانو بڻائيندين ته مستقبل تو کي توب جو نشانو بڻائيندو."

"ابو چوندو هو ته انسان کي رڳو ٻن صورتن ۾ جهڪڻ گهرجي- ڪنهن وهندڙ چشمي مان پياس ٻجهائڻ لاءِ يا ڪنهن شاخ تي ٽڙيل گل چنڻ لاءِ."

شاهد جي باري ۾ مان ڪجهه وڌيڪ ذڪر ڪرڻ ٿو چاهيان. هو اُنهيءَ ذهين ٿهيءَ مان آهي جا سنڌ ۾ اُڀري رهي آهي ۽ جنهن جي سڃاڻ رڳو مٿي تي ڪاون واري ٽوپي ۽ ڪلهي تي اجرڪ نه آهي. هن جي سڃاڻ گِٽار آهي، جا ڪراچيءَ جي فسادن ۾، فوجين هُن کان کسي، هن جي مٿي تي ڀڳي هئي. هڪ ڀيري هُن مون کي هڪ جذباتي خط لکيو هو، جنهن ۾ لکيو هئائين ته هو اوڀر يورپ جي ڪنهن شهر ۾ اسڪالرشپ وٺي وڃڻ ٿو چاهي، جتي موسيقيءَ ۾ پنهنجي تعليم مڪمل ڪرڻ ٿو چاهي. هن کي ٻن واقعن ڏاڍو متاثر ڪيو آهي، جن مان هر هڪ تي هو سمفني ٺاهڻ ٿو چاهي. هو هڪ سمفني ته هلندڙ ٽرين ۾ ڪنور ڀڳت جي موت تي ٺاهڻ ٿو چاهي. ٽرين هلي رهي آهي؛ گاڏي ۾ ڪنهن ٻار جي

ترجمو ڪرائڻ تـي چاهيا، اُنهن جا مصنف هن سنسار کي ڪيترو سمجهي سگهيا هئا؟

سمنڊ جي ٿڌي هوا منهنجا ڦڦڙ ڦولي رهـي هئي. ڪراچي اڃان ننڊ مان نـہ اُٿي هئي. رڳو ڪجهہ موٽرون رستي تان وڃي رهيون هيون. صديون ٿيون آهن پر دنيا ۾ ڪوئي فرق نہ آيو آهي. جنهن وقت ڪاليداس 'ميگهہ دوت' لکندو هو تنهن وقت وڪرماجيت ننڊ ۾ کونگهرا هڻندو هو. اُن وقت بـہ اِهو آواز ايندو هو، جو اڄ بہ اچي رهيو آهي. "مان وقت آهيان. مون کي 'تاريخ' بہ چيو ويندو آهي. مـان اوهان کي پيڇي پـورا ڪري ڇڏيندس. مان اوهان کي مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيندس. اوهين پنهنجي انت تـي پهچي ڪجهہ بـہ نـہ آهيو، مٽي آهيو." اُن وقت بہ ماڻهو ننڊ ۾ کونگهرا هڻندا هئا ۽ يم دوت جو اُهو آواز ٻڌي نہ سگهندا هئا. تعجب آهي تہ ساري عمر اُهو آواز منهنجي ڪنن ۾ گونجندو رهيو آهي ۽ جي ڪجهہ ننڊ گهٽي ڪندو آهيان تہ اُهو آواز مون کي ڇڪي اُٿاريندو آهي. ڇا، مون ڪڏهن سوچيو آهي تہ مان ڇا ٿو چاهيان؟ ڇا، مون پنهنجي مُڪتي پاتي آهي؟ جي مان بـہ رڳو هڪ ڪلاڪ ٿيان تہ ڪهڙو فرق پوندو؟ آہ! هاڻي مان رڳو ڪتاب ٿو لکان! ڪهڙي نہ پرپور هئي اُها زندگي جڏهن مان زندان جي ديوارن پٺيان هوندو هوس. تڏهن بہ مان پرپور لکندو هوس، پـر اِهو سوال ڪڏهن نـہ پڇندو هوس تہ مون سنسار کي ڪيترو سمجهيو آهي. مون انگريزيءَ جون ڪجهہ سٽون دهرايون. ياد نہ آهي تـہ اُنهيءَ شاعر جو نالو ڇا آهي؟ اُن بہ ساڳي ڳالهہ ڪئي آهي، جيتوڻيڪ هن جي اظهار ۾ شدت نہ آهي:

Time is a harper who plays until you sleep.

ڪيڏو نہ واڪيل آهي، ڏرتيءَ سان منهنجو من!
مون کي پنهنجون هي سٽون ياد آيون:
مري پنهنجي موت ڪان، پنٽي نهاريان
اکيون جٺن ناريان، ٿر جي ٿڌيءَ ريت تي.

تاجل بيوس جي زال 'پاڇائي ميئن'، تاجل سان گڏجي اسان جي گهر آئي ۽ زرينه کي پنهنجي گهر اچڻ جي دعوت ڏئي وئي. هوءَ ماستريائي آهي پر پنهنجي ڏيک ويک مان ٻهراڙيءَ جي سادي سودي زائفان ٿي لڳي. تاجل مان هن کي ست ڏيئر چار پٽ آهن. مون تاجل کي چيو ته "ٻارگهٽ پيدا ڪر، ڪتاب وڌيڪ لک." پر هن چيو ته "سا گڏئي وقت ٻئي ڪم ڪندس." مان ڀانيان ٿو ته هو ايتريءَ تخليق جو اهل آهي.

ماهتاب محبوب فون ڪيو ته هوءَ آئي آهي ۽ سپاڻي ٽانڊلنڊ وچي رهي آهي. مون هن کي چيو ته اسان وٽ ماني ڪائي، پر هن چيو ته چانهه پيئنديس. زرينه به ڪجهه ناچاق آهي ۽ ان ڪري مون هن کي مانيءَ لاءِ وڌيڪ اصرار نه ڪيو. دراصل هوءَ مون سان ايترو چڱو هلي آهي، جو مون کي هن جي ڪائي پرتڪلف دعوت ڪرڻ گهرجي. اٽڪل ٣/٤ بجي هوءَ محبوب سان گڏجي آئي. هن ٻڌايو ته هن جا ٻار به هن سان گڏجي وڃي رهيا آهن. هن جو پٽ مرشد ۽ ڌيئر ارم ۽ زمر مون سان ڪافي هري مري ويون آهن.

ماهتاب اڃان مشرق بعيد جو اڳيون سفرنامون ئي پورو نه ڪيو آهي. دراصل سفر هن جي شخصيت جي تڪميل لاءِ ضروري آهن. چوڻي آهي ته "ڪوئي انگريز ٻين انگريزن کي ڏسڻ لاءِ سفر نه ڪندو آهي"* ان جي برعڪس ماهتاب سفر ۾ سنڌي ڳوليندي ٿي لهي. هاڻي ته هن کي ڪنهن سنڌيءَ کي سڃاڻڻ ۾ دير نه ٿيندي هوندي.

هڪ ڀيري مان ۽ گيتا راج ڀوپال جي ڪنهن بالڪنيءَ ۾ ويٺا هئاسين. اڃان ٻـاڪ مس ڦٽي هئي ۽ اسان ننڊهاڻيون اکيون

* An Englishman does hot travel to see Englishmen.

روئڻ جو آواز اچي ٿو ته ڪنور لولي ڳائي ٻار کي خوش ڪري ٿو. پرسان رکيل گهڙيال ٽڪ ٽڪ ڪري رهيو آهي ۽ ڪنور ڳائي رهيو آهي-

آءُ ڪانگا ڪر ڳالهه، مون سان تن ماروئڙن جي
آءُ ڪانگا....

اُن وقت فاير ٿئي ٿو. پوءِ ٻڪين جي آڏامڻ جو آواز اچي ٿو. پوءِ خاموشي ڇانئجي وڃي ٿي. ٿوري وقت کان پوءِ ٻار ڪنور جو ڳانو ڳائي ٿو.

ٻـي سمفني سان واري آپيرا ’دودي جي موت‘ ٺـي ناهڻ چاهي ٿو.

اڄ مون کي ٻڌايائين ته هن کي سمفنيءَ لاءِ هڪ ٻيو موضوع به مليو آهي. ارغونن جي دؤر ۾ سنڌي زالون گهر کان ڪجهه پند ٺـي ٺالهه اونڌا ڪري ڳاهه سان ڍڪي رکنديون هيون ته جيئن ارغونن جا گهوڙا اچن ته اُنهن جا سُنب اُنهن ڇپيل ٺالهن ٺـي وڄن ۽ ڳوٺ کي ڪجهه اڳواٽ اطلاع ملي وڃي ته ارغون اچن ٿا.

اِهي مثال ڏيکارين ٿا ته نئين سنڌ اُڀري رهي آهي، منهنجي جيئري ئي اُڀري رهي آهي ۽ مستقبل ۾ اُن تي گهڻو وقت طوق نه رکي سگهبا.

ڪوئي ماڻهو عبدالواحد آريسر جو ڪتاب ’چانڊوڪيون ۽ ڇيڇٽ‘ ڏئي ويو. مان هُن جون هينيون سٽون پڙهي ڇرڪي ويس:
”آءٌ پُراُمن غلاميءَ بدران خطرن سان ڀرپور زندگي پسند ٿو ڪريان.“

ڇا، هي آريسر جون سٽون آهن؟ ڪيتري نه آزاديءَ لاءِ تڙپ آهي هن ۾! ڇا، هُو واقعي سمجهي ٿو ته پليجو ايجنٽ آهي؟ پليجي کي ته حڪمران طبقي ست سال جيل ۾ رکيو هو!

ترڪ، مغل، ايراني، اُزبڪ، تاجڪ وغيره هجڻ ڪي فخر سان ڏسن ٿا، جي مقامي ٻولين سان نفرت ڪن ٿا ۽ جن هندستانيءَ ۾ هزارين فارسي ۽ عربي لفظ ۽ اصطلاح ٺُنبي اُردو زبان ٺاهي آهي ۽ ان لاءِ هندستان کي ٻه ٽُڪرا ڪيو آهي، پاڪستانُ ٻه ٽڪرا ڪيو آهي، ۽ هاڻي سنڌ کي ٻه ٽُڪرا ڪرڻ جا خواب لهن ٿا، تن جي فڪر ۾ تبديلي ممڪن آهي؟ ڇا، هُو اسان سان پيار تي رهڻ چاهيندا؟ سنڌ جي ڌرتي صدين کان فراخدليءَ جو ثبوت ڏنو آهي. جيڪي آيا، اُن ۾ ضم ٿي ويا. ڇا، هي جي هڪ هزار سال ۾ هندستان جي ڌرتيءَ ۾ ضم نہ ٿيا، اسان جي ڌرتيءَ ۾ ضم ٿيندا؟ مون تہ اردوءَ ۾ ٻہ شاعري ڪئي آهي. مون کي فخر آهي تہ مون اردوءَ ۾ جو محبت ۽ انقلاب جو پيغام ڏنو آهي، آهو نہ فيض ڏنو آهي، نہ جوش، نہ اُردوءَ جي ٻئي ڪنهن شاعر. ”انجمن ترقي پسند مصنفين“ جي گولڊن جوبلي منهنجي اُردو نظم ’ميرے ديدہ ورو، ميرے دانشورو‘ سان شروع ڪئي وئي هئي، جو وائسز گروپ ڳايو هو. اُردوءَ سان ڪنهن ٻہ سنڌيءَ کي نفرت نہ آهي، پر ڇا، مهاجر اردوءَ ۾ محبت جو پيغام ڏيندا؟ ڇا هنن ١٩٨٣ع واري ايم. آر. ڊيءَ جي تحريڪ نہ ڏٺي هئي ۽ ان جو اندازو نہ لڳايو هو تہ سنڌي سياست ۾ ايترو اڳتي وڃي سگهن ٿا؟ ڇا ايم. ڪيو. ايم. مڪاني ادارن جي چونڊن ۾ سچ پچ جماعت اسلاميءَ ۽ جميعت العلماءِ پاڪستان کي ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ ٽوڙي چُڪي آهي؟ اليڪشن تہ سنڌ ۾ پُٺي ٻہ ڪٺي هئي ۽ ڪراچيءَ جا مهاجر ايسٽائين ويا هئا، جو جماعت اسلاميءَ وارن کي قائد اعظم جي مزار تي لٺين سان ڪُٽيو هئائون، پر ڇا آهي سوشلسٽ ٿي سگهيا؟ ڇا، هنن جي هندوءَ لاءِ نفرت، سنڌيءَ لاءِ نفرت ۾ تبديل ٿي چُڪي آهي ۽ اسلامي ڀائيچاري جي ڳالهہ هُو پنهنجي شرط تي ٿا ڪن؟ ڇا، اُنهن ۾ ڪوئي نہ آهي جو ’ڪبير‘ وانگر پيار جي فضا پيدا ڪري؟ هو هاڻي جڏهن سنڌ جي ڌرتيءَ کي پنهنجو ڪن ٿا ۽ باقي ٻڌيءَ جا ناهہ رد ڪن ٿا تہ حيدرآباد ۾ ايترو هراس ڇو ڦهلايو اٿائون؟ هو اسان سان هڪ سيڪيولر جمهوري

مهٽي رهيا هئاسين ته سامهون رستي تي هڪ ريڙهي وارو ڏسي گيتا چيو ته ”هو سنڌي آهي.“ مون هن کي حيرت مان چيو، ”تو کي ڪيئن معلوم ٿيو ته هو سنڌي آهي؟“ گيتا چيو، ”عجب آهي، تون سنڌ جو شاعر آهين پر هڪ سنڌيءَ کي پريان سڃاڻي نه ٿو سگهين! سنڌيءَ کي خاص رنگ روپ، نڪ سڪ هوندو آهي. مان ته هن کي پريان سڃاڻي وٺندي آهيان.“ اسين ٻئي پوءِ ٻالڪنيءَ مان لهي رستي تي وياسين. هو ڪيلا وڪڻي رهيو هو. مون هن کان سنڌيءَ ۾ پڇيو: ”ڪٿان آيو آهين؟“ هن جواب ڏنو: ”لاڙڪاڻي جو، گيان باغ جي پرسان رهندو هوس.“ مون پڇيو: ”هتي خوش آهين؟ گهڻو روز ڪمائيندو آهين؟“

”ڪمائيندو ته هتي گنج آهيان. اُتي ٻه رُپيا روز ڪمائيندو هوس، هتي ويهه رپيا روز ڪمائيندو آهيان. پر ٻَن پون اهي ويهه رپيا، اهي ٻه رپيا چڱا هئا جي لاڙڪاڻي ۾ ملندا هئا. اُتي ديس ۾ ته هوس. هيئَن پرديس جا ڌڪا ته نه کائيندو هوس.“

مون ماهتاب جي ڳالهه تي کئي. سنڌي مسلمانن ۾ اهڙي ذهين، آزاد خيال ۽ ادب دوست عورت مون اڄان نه ڏٺي آهي. اسان چانهه پي رهيا هئاسين ته محبوب ٻڌايو ته حيدرآباد ۾ سنڌي مهاجر ڇڪتاڻ ڏاڍي وڌي وئي آهي ۽ هو پاڻ کي نهايت غير محفوظ محسوس ڪري رهيا هئا. ڪين پنهنجن مهاجر پاڙيسرين تي به اعتبار نه رهيو هو.

مون سوچيو ته ڇا هي مهاجرن جي هوا ۾ معلق هئا، هاڻي مذهب ۽ نظريي جون ڳالهيون ڇڏي چڪا آهن؟ ڇا الطاف حسين مهاجرن کي سيڪيولر بڻائي سگهندو؟ ڇا، هو ڌرتيءَ جي رشتي جي باري ۾ سوچيندا؟ ڇا هُو اُهو ماضي وساري سگهندا جڏهن هو هندستان ۾ هندو اڪثريت تي هڪ هزار سال حڪومت ڪندا رهيا هئا؟ ڇا، هُو انهيءَ ڪوڙي احساس برتريءَ مان ٻاهر نڪري سگهندا، جو هنن کي هڪ هزار سال جي تاريخ ڏنو آهي، هي جي

حاصل ڪري رهي هئي. اڃان تائين هن مون تي خاڪو لکي پورو نه ڪيو آهي.

تاجل بيوس ٽيليفون تي پڇيو ته ”عطيه دائود اوهان سان ملڻ ٿي چاهي، ڪٿي ملي سگهي ٿي؟“ مون چيو، ”نوسان ڳڌ منهنجي گهر هلي اچي.“ عطيه ۽ تاجل ڇهين بجي شام جو منهنجي گهر آيا. هو ٻئي پنهنجن آفيسن مان موٽيا هئا. مون تاجل جي ڪتاب ’سنڌ منهنجي امان‘ تي مهاڳ لکي تاجل کي ڏنو هو، جو تاجل عطيه کي پڙهايو هو ۽ هن کي ڏاڍو وڻيو هو. هوءَ چئي رهي هئي ته اوهان جي وائي، ”پيُونءِ نه آئي پانءِ، الا، مان اُڏري ويندو سانءِ،“ جڏهن مان ٿي. ويءَ تي پڙندي آهيان تڏهن دل کي مهٽا ايندا آهن. مون هن کي چيو ته ”آها وائي ته مون پنجويهه سال اڳ لکي هئي. هاڻي ته پونءِ ڏاڍو پانءِ ٿي اچي، پر پوءِ به اُڏري نه وڃڻو آهي.“ ايتري ۾ بجلي بند ٿي وئي ۽ ڊرائينگ روم ۾ گرمي ٿيڻ لڳي. تاجل چيو ته ”هلو ته سمنڊ تي هلون.“ پوءِ تاجل جي ڪار تي ڪلفٽن وياسين ۽ ڪار سمنڊ جي ڪناري روڪيسين. ٻئي آفيسن مان بُکيا ٿي موٽيا هئا ۽ منجهند جي ماني نه کاڌي هئائون. ٿوري پنڌ تي هوٽل هئا جن ۾ مڇين جا ٻيرا ترجي رهيا هئا ۽ ماحول يوناني شاعر رٿسوس جي نظم وانگر ٿي لڳو. سمنڊ جي هوا ۽ مڇيءَ جي خوشبو ٻنهي جي اشتها کي تيز ڪيو ۽ چيائون ته ماني هتي کائينداسين. چوڌاري بينچون ۽ ميزون پيون هيون جن تي ويهي ماڻهو ماني کائي رهيا هئا. اسان به هڪ ميز جي چوڌاري ويهي رهياسون. مون کي ڪنهن به ڪُونه سڃاتو ۽ پنهنجي اجنبيت مون کي ڏاڍي وڻي. عطيه پنهنجي مرغوب موضوع عورت جي آزاديءَ

پاڪستان جي مشترڪه جدوجهد ۾ شريڪ ڇو نه ٿا ٿين؟ ڪميونسٽ مهاجر سمجهدار آهن پر آهي ٿورا آهن ۽ انهن ۾ به ڪجهه اردوءَ جي احساس برتري ۾ مبتلا آهن. اردو نه فقط پاڪستان جي پر هندستان جي ڏهه ڪروڙ ڪان مٿي ماڻهن جي زبان آهي. اها ٿي سؤ سال اڳ قلعءِ معليٰ ۾ پيدا ٿي رابطي جي زبان ٿيڻ لاءِ ٿي هئي پر ان کي نفرت ڦهلائڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي! جيڪا اردو حاليءَ جي نظم ”بيوه“ ۾ استعمال ڪئي وئي آهي، جي اُن سان زيادتي ڪري اُن ۾ ايذا عربي ۽ فارسي لفظ نه پريا وڃن ها ته اردو برصغير جي مشترڪه زبان ٿي وڃي ها. جڏهن ٻوليءَ جي فسادن تي پُٺي اسلام آباد ۾ ڪميٽي ويهاري هئي تڏهن ريڊيو تي ڇپيو ويو هو ته مان اسلام آباد اچان ۽ سنڌ جي نمائندگي ڪيان. مون ڪميٽيءَ اڳيان ڏيڍ ڪلاڪ تقرير ڪئي هئي، جنهن جا حفيظ پيرزادي پنهنجي هٿ سان نوٽ ورتا هئا. مون ان ۾ چيو هو ته ”اهو ته مڃيو وڃي ته اسان سنڌين کي سوهن جي دڙي ۾ پنج هزار سال اڳ ڪائي مهذب زبان هئي. ان جو خط عربي ته نه هو پر اها زبان سنڌي هئي، توڙي جو ٻئي ڪنهن خط ۾ هئي. اها ٻولي اسان کي پياري آهي ۽ اهو ورثو اسان ڪنهن به قيمت تي ڇڏڻ لاءِ تيار نه آهيون.“ پٺي صاحب، حفيظ صاحب جا ورتل نوٽ غور سان پڙهيا هئا ۽ قومي اسيمبليءَ ۾ ٻوليءَ جي مسئلي تي تقرير ڪندي مٿين ڳالهه نهايت زور سان دهرائي هئائين. اڄ تائين ٻوليءَ جو مسئلو حل نه ٿيو آهي. دراصل هڪ هزار سال جي شاونزم ايترو جلدي ته نه وڃي آهي. پر اردوءَ جو هي تضاد هنديءَ سان نه آهي، انهيءَ ٻوليءَ سان آهي جا عربي رسم الخط ۾ لکي وڃي ٿي ۽ جنهن کي تاريخ پنج هزار سالن ۾ نهوڙي نه سگهي آهي.

ماهتاب ۽ محبوب ٻه ڪلاڪ ويٺا هئا. ماهتاب زرينه سان ڳالهائي رهي هئي ۽ اسان جي خانگي زندگيءَ جي باري ۾ معلومات

جي سرگرم ڪارڪن ڪشور ناهيد ڪيو آهي ۽ جنهن تي غالباً پنجاب جي حڪومت بندش وڌي آهي.

ماڙيءَ ڪان پوءِ اسان سمنڊ جي ڪناري تي وياسين. ٽپهريءَ جي روشنيءَ ۾ سمنڊ چمڪي رهيو هو— نوبنو، آزاد ۽ ڪنهن ياد ڪان سواءِ مُرڪي رهيو هو. ڪيئي جهاز آن تي آيا ويا هئا: آن جي نرڙ تي گهنڊ هئا پر آن سڀ ڪجهه وساري ڇڏيو هو. ٿوريءَ دير ۾ شفق جا پاڇاوان لهرين تي پيا ته عطيه پڇيو، ”اوهان کي سمنڊ ڪيئن لڳي رهيو آهي؟“ مون چيو ته ”چٽ وڏا ريشم جا تاڪيا اُڪلي پيا آهن.“ دراصل اها تشبيهه منهنجي نه هئي. گيتا هڪ خط لکيو هو: ”تنهنجون سمرتيون ائين اچن ٿيون چٽ ڪيئي ريشم جا تاڪيا اُڪلي پيا آهن.“

مان به ڪنهن مٺيار وانگر آهيان ۽ پنهنجن يادگيرين جي هَٽڙ ڪنيون گهمندو ٿو وتان. جتي وڃي ٿو اُتي پنهنجي هَٽڙ کولي، پنهنجا ڪچ ڪاوا ڏسي خوش ٿو ٿيان! مان جڏهن به ڪراچيءَ ايندو آهيان ته به ٽي پيرا سمنڊ تي ضرور ويندو آهيان. سنڌ جو بحر و بر، ٻئي منهنجي روح ۾ سمائجي چڪا آهن ۽ اهي منهنجن خيالن جي ظاهر توڙي باطن ۾ آهن ۽ انهن جو حصو ٿي چڪا آهن. منهنجي شاعريءَ ۾ به هتان جي بحر و بر جي موسيقي آهي جا ڪڏهن روان دوان ۽ مترنم آهي ۽ ڪڏهن آتل ۽ گنڀير آهي. چار ئي پهر منهنجا پنج ئي حواس آن سان گونجندا رهندا آهن ۽ مان پاڻ ٿيندو آهيان ته مان سنڌ آهيان، مان ئي ڪلفٽن تي ڇولين جي اُڌام آهيان، مون ۾ ئي ڪارونجهر لڳ ٿر جي ريت آهي. مون ۾ ئي ڏاهر ماريو ويو هو ۽ مون ئي دولهه دريا خان جون جنگيون ڪيون آهن. مان ئي انهن جي ڍال به آهيان، تلوار به آهيان ۽ گهاءُ به آهيان ۽ مان ئي اروڙ جي ٽڪر وانگر پڻ اڏ آهيان ۽ اهڙو به اڏ ڪڏهن نه ٿيو آهيان جهڙو اڄ آهيان.

جڏهن اسان ڪار ۾ موٽياسين ته ڪار جي شيشن مان سمنڊ شراب وانگر لڳي رهيو هو. سمنڊ تان عطيه ڪنهن آفيسر وٽ

تي ڳالهائي رهي هئي. مون کي ڪجهه ياد اچي رهيو هو. لانچ لينن گراڊ کان فنلنڊ جي ڪاريءَ ڏانهن وڃي رهي هئي جتي اسان کي پيٽراعظم جو محل ڏسڻو هو، جو ٻيءَ جنگ عظيم جي دوران بمباريءَ ۾ ڊهي پيو هو پر جنگ کان پوءِ وري اُئين ئي ٺاهي بيهاريو هئائون جيئن جنگ کان اڳ ۾ هو. لانچ ۾ مان ۽ منهنجي روسي گائيڊ، لينا، ووڊڪا پي رهيا هئاسين ۽ اُن سان گڏ مڇيءَ جي آنيءَ (Caviar) جون سئنڊوچ به کائي رهيا هئاسين. لانچ کي ٿورو لوڏو ٿي آيو ته لينا منهنجي جهوليءَ ۾ اچي ٿي ڪري. هوءَ ٻه ٽي ڀيرا ائين اچي ڪري ۽ بار بار مون هن کي سنڀاري ورتو. ٽئين ڀيري هُن مرڪي چيو، "تون مون کان ڇـُـمي ڇو نه ٿو وٺين، ائين سڌو ڪري ڇو ٿو ويهارين؟" مون کي اهو سوچي کِـل اچي وئي. اها آهي مغربي عورت جي آزادي، جا اڃان مشرق ڏئين نه پـُهتي آهي. مون عظيم کي اها ڳالهه نه ٻڌائي ته هوءَ اُن کي غلط نه سمجهي. آخر ته هوءَ مشرق جي آهي، ۽ سو به پاڪستان ۾ رهي ٿي! مون هن کي صلاح ڏني ته هوءَ يورپ جي Feminist Movement تي ڪجهه ڪتاب پـڙهي. مون هن کي فرانس جي آزادي پسند اديبا، جارج سئنڊ، جا ڪجهه لطيفا ٻـُڌايا ۽ اهو به ٻڌايو ته ان موضوع تي مون کي ڪاليج جي زماني ۾ حشو ڪيولراماڻيءَ ڪتاب پـڙهڻ لاءِ ڏنا هئا ۽ اُنهن ۾ خاص ڪري نـورا رسيل (Nora Russel) (جنهن جو برٽرانڊ رسيل سان ڪجهه واسطو نظر اچي ٿو) جو ان موضوع تـي مضمون ڏاڍو پسند آيـو هو. مون هن کي ٻڌايو تـه آمريڪا جـو مشهور اديب، هينري ملر، جو جنسيات تـي لکندو هو، ڪافي عرصي کان خاموش آهي. جڏهن هن کان ڪنهن صحافيءَ پڇيو هو ته "تون ڪوئي نئون ڪتاب ڇو نه ٿو لکين؟" تڏهن هن جواب ڏنو هو ته "دنيا جنسيات جي معاملي ۾ ايترو آزاد ٿي چـُڪي آهي، جو ان معاملي تي وڌيڪ لکڻ عبث آهي."

مون هن کي سيمان دي بيو جو ڪتاب Second Sex به پڙهڻ لاءِ چيو، جنهن جو ترجمو، اردوءَ جي مشهور اديبا ۽ 'عورتازاد'

خمينيءَ مارائي ڇڏيو آهي. هي تعصبي انسان به ڪيڏا ڪٽر ٿيا ٿين، خاص ڪري جيڪي پاڻ کي بنياد پرست (Fundamentalist) ٿا چون! انهن ئي ته بابي شاعره قرأةالعين طاهره کي قتل ڪرايو هو. چيو ويو آهي ته هوءَ ايتري خوبصورت هئي، جو جنهن وقت جلاد هن کي قتل ٿي ڪيو تنهن وقت هن جا هٿ ڪنبي رهيا هئا. چيو وڃي ٿو ته جنرل ضياء فهرست (Hit List) ٺهرائي آهي، جنهن ۾ فهميده رياض ۽ منهنجو نالو به آهي. مون اهو ٻڌو ته مرڪي سوچيو: ”شايد اسان جي تقدير اسان کي پنهنجي منطقي نتيجي تي پهچائي رهي آهي.“

بيدل وڏيڪ چيو ته ايران جي برعڪس افغانستان ۾ افغاني مغني ناشناس کي موسيقيءَ ۾ پي.ايچ.ڊي. ملي آهي. نه ڄاڻان ڪنهن ٿي چيو ته هن کي روس ۾ افغانستان جو سفير مقرر ڪيو ويو آهي. اسان وٽ ميوزڪ ۾ ڊاڪٽوريٽ ته ڪنهن کي نه ملي آهي، ها باقي ڪجهه ميوزڪ ٽيچر آهن. بيدل اهو مڃيو ته عابده پروين ڪلاسيڪي روايت کان جديد روايت تائين ڏاڍي چڱي ڳائڻي آهي. دراصل جيوڻيءَ کان پوءِ هن کان بهتر ڳائڻي سنڌ ۾ پيدا نه ٿي آهي. بيدل اهو به چيو ته ڪلاسيڪي موسيقيءَ جو لهجو نرم ۽ ان جو رنگ عبادت وارو ٿئي ٿو، جو انقلابي شاعريءَ لاءِ سازگار نه آهي.

انقلابي شاعريءَ کي ڳائڻ وقت لفظن کي معنيٰ ڏيڻي ٿي پوي. ڪلاسيڪي موسيقيءَ ۾ جا لنبائي ۽ ورجاءُ آهي، ان لاءِ موجوده دؤر کي گنجائش گهٽ آهي. ڪوئي واندو هجي، جو ”پيا بن ڪت آوت چئن“ سانده ٻه ڪلاڪ ٻڌي. ٻن ڪلاڪن ۾ انسان راڪيٽ تي ڌرتيءَ جي مدار مان نڪري وڃن ٿا.

بيدل وڌيڪ ٻڌايو ته ١٠/١١ فيبروريءَ تي راهوڪيءَ ۾ شهيد فاضل جي ورسيءَ تي هُن ”رني ڪوٽ جا ڌاڙيل“ مان ڪجهه ٽڪرا ڳاتا هئا. اٽڪل ٻه اڍائي لک ماڻهو موجود هئا جن نهايت خاموشيءَ سان هن کي ٻڌو هو ۽ ڇڻ جذبات جو سيلاب اٿلي پيو هو. هونءَ سنڌ ۾ ’هوجمالو‘ ڳائي تقريب ختم ڪندا آهن. پر

وٺي هلي، جنهن سنڌيءَ ۾ ڪمپيوٽر ٺاهيو آهي. هوءَ خود ڪمپيوٽر جي (Key Board) تي روز مشق ڪندي آهي ته جيئن آڱرين ۾ رفتار پيدا ڪري سگهي. مون هن کان پڇيو ته ڪمپيوٽر تي منهنجن ٻيٽن کي زيرون، زبرون ۽ پيش اچي سگهندا؟ هن شاهه جي رسالي جو هڪ پنو ڇاپي ڏيکاريو جو گُربخشاڻيءَ جي رسالي مان پني وانگر ٿي لڳو ۽ ڇپائي عام ڇپائيءَ کان وڌيڪ خوبصورت هئي.

عطيه پنجويهن/ٽيهن سالن جي آهي. هن جي عمر منهنجي ڌيءَ جيتري آهي. مون هن سان ائين احتياط سان ورتاءُ ڪيو، ڄڻ هوءَ منهنجي ننڍي ڀيڻ هئي.

اڄ بيدل آيو هو ۽ ڪافي دير هن سان ڳالهه ٻولهه ٿي. بيدل شڪارپور جو آهي ۽ مرحوم شاعر غلام علي مسرور جو پٽ آهي، جنهن تي ۽ لطف الله بدويءَ تي مان گهڻو ڪجهه اڳ ئي لکي چڪو آهيان جو منهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ 'جڳ مڙيوئي سپنو' ۾ ڇپجي چڪو آهي. بيدل ڪيتري وقت کان منهنجو شعر ڳائيندو رهيو آهي ۽ جڏهن به "مان ڏوهي هان"، "ناوَ هلي آ گيت ڪٿي" وغيره نظم ۽ وايون هن ڳاتيون آهن، هن کي بيحد داد مليو آهي. "مان ڏوهي هان" ته هو نهايت محويت ۽ بيخوديءَ سان ڳائيندو آهي. هن منهنجا شعر ڳائي، ڪيئي ڪئسٽ پرائڻ جو پروگرام ٺاهيو آهي. 'نيل ڪنٺه اور نيم ڪي پتي' پڙهي هن چيو ته هن فيض جو سارو ڪلام ڏٺو پر هن کي فقط "بول ڪه لب آزاد هين تيري" ڳائڻ جي قابل لڳو. سنڌ ۾ بيدل جو سنگيت ائين نئين ڳالهه آهي جيئن بيٿوون ۽ باخ کان پوءِ بريخت وارو دؤر جرمن موسيقيءَ ۾ نئين ڳالهه هو. بيدل ٻڌايو ته ايراني ڳائڻيءَ خانم گوگوش کي

پنهنجن ننڍڙن هٿن سان ماءُ پيءُ سان گڏ ڪيئي رنگين فوٽو گراف ڏيکاريا، جي هن يورپ جي مختلف شهرن ۾ ڪڍايا هئا. مينهن ڦڙين ڪان به ننڍڙا آهن ٻنوءَ جا هٿ!

٢٥ جولاءِ تي عيد هئي. ڪلفٽن جهڙي صاف سٿري علائقي ۾ ڪيئي جانور ڪُٺي، رستا ۽ ايوان رت ۾ اوجهرين سان پري چڙيا هئائون. منهنجي ته هيٺ لهندي دل نه پئي ٿي. ان ڪري مون "The Wall" فلم وي.سي.آر. تي ڏٺي. مون اهو ناول به ڪيئي سال اڳ غالباً پنجاهه واري ڏهاڪي ۾ پڙهيو هو، جو جان هرسي (John Hersey) جو لکيل آهي ۽ جو ٻيءَ جنگ عظيم جي هلندي وارسا جي يهودي ٻاڙا (Ghetto) جي باري ۾ آهي. فلم اُتساهه ڏياريندڙ آهي. ڪيئن نازي جرمنيءَ ۾ ريل گاڏيون مظلوم يهودين سان پري اُنهن کي موت ڏانهن آماڻيو تو وڃي ۽ ڪيئن اُنهيءَ گونگيءَ، بيوس قوم ۾ ڪجهه نوجوان ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون هٿيار هٿ ڪري، نازي فوج جي مزاحمت ڪن ٿا، اِها اُن دؤر جي باري ۾ لُونءَ ڪانداريندڙ فلم آهي. مون اها فلم به پيرا ڏٺي ۽ چاهيو ته جيڪر ان فلم کي هر سنڌي نوجوان ڇوڪرو ۽ ڇوڪري ڏسي. وارسا گهيٽو (Ghetto) جي مقابلي جي باري ۾ مون کي ناول نويس ليون يورس (Leon Uris) جو ناول (Mila- 18) به ڏاڍو وڻيو هو جنهن ۾ ڏيکاريل آهي ته ڪيئن گهرن ۾ ناهيل ٻمن سان يهودي ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين نازي ظلم و ستم جو مقابلو ڪيو ۽ ويرماخت * (Wehrmacht) جي ٽئنڪن کي اُڏايو هو.

---

* ويرماخت - نازي جرمنيءَ جي فوجي قوتن جو سرڪاري نالو.

'هوجمالو' هڪ بي‌معنيٰ لوڪ گيت آهي، جو رجعت پرست اسان کان کسي چڪا آهن. مون هن کي چيو ته "مائوزي تنگ چيو هو ته 'جا ڳالهه تنهنجي دشمن کي وڻي، سا سمجهه ته تنهنجي خلاف آهي'. مون مائو مان ٻيو حوالو ڪڏهن نه ڏنو آهي، پر هن جي اها ڳالهه مون کي صحيح لڳندي آهي. اسان جا دشمن وهم پرستيءَ جو ڦهلاءُ ڪن ٿا، ۽ اسان کي ان جي ڀرپور مخالفت ڪرڻ گهرجي. اسان کي اهو ڄاڻڻ گهرجي ته هو اسان جي ثقافت ۾ ڪابه دلچسپي نه ٿا رکن. رڳو اُن کي وهم پرستيءَ جو رنگ ڏئي، ان کي سنڌ جي وجود ۽ بقا جي خلاف ڪم آڻين ٿا. اسان هنن جا اهي سارا ڍونگ هاڻي سمجهي ويا آهيون. اسان ڄاڻون ٿا ته هو ڀٽائيءَ يا سچل کي جڏهن پيش ڪن ٿا، تڏهن سنڌ جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ جي نفي ڪن ٿا. هو ته چاهيندا ته سنڌي اهڙيون بي‌معنيٰ ۽ واهيات سٽون ڳائن جهڙيون 'هوجمالي' ۾ آهن ۽ هو 'جنهن جا پير پنج سير ٿي'، 'جنهن جو پيٽ لملبيٽ ٿي' جهڙين سٽن جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪري، اسان کي احمق سمجهي کلن ٿا."

بيدل مون لاءِ ٽي ڪئسيٽ تحفي طور آندا هئا- بيگم اختر جا ڳايل غالب جا غزل، حسين بخش گُلوءَ جو پنجابي ڪلام ۽ پنجابيءَ ۾ "هير".

٢٤ جولاءِ کان سليم کي موڪل هئي. ٢٥ تي قربانيءَ واري عيد هئي، ان ڪري هڪ ڏينهن اڳ لبنا لاهور کان هوائي جهاز ذريعي پهتي هئي ۽ سليم هن کي ايئرپورٽ تان وٺي آيو هو. ٻيڻو هن سان ساڻ هئي. لبنا ڪجهه ڇپايل هئي ۽ اڃان تائين سهيل جي اچانڪ موت جا هن تي پاڇاوان هئا. مون هن کي آٿت ڏني. ٻنوءَ

چيو ته "گروءَ وٽ ٿا هلون." هو "گرو" گرداس واسواڻيءَ کي ڪوٺيندا آهن، جو سنڌ جو پراڻو صحافي آهي ۽ پريس ڪلب جي ڪنهن ڪنڊ ۾ رهندو آهي. هن جي عمر چاليهه سال آهي ۽ پوڙهو جهور ٿي چڪو آهي. تاجل ٻڌايو ته هن جي باري ۾ عنايت بلوچ جو شعر آهي:

"گنگا جي ڌار ۾ آ
سنڌوءَ جو پاڪ پاڻي
گرداس واڌواڻي—"

تاجل، ڪار پريس ڪلب ۾ گرداس واڌواڻيءَ جي ڪمري جي ٻاهران بيهاري. گرداس ڪمري جي درٖ لڳ ويٺو هو ۽ ڪجهه جهونگاري رهيو هو. هن اسان کي نه ڏٺو هو، اُن ڪري تاجل درٖ لڳ اسان کي پاسيرو ڪري بيهاريو ته گرداس کي ٻُڌي سگهون، پر مون کي هن جا ٻول سمجهه ۾ نه آيا. جڏهن هن جي ڪمري ۾ گهڙياسين ته مون کي ڏسي چيائين: "منهنجا وڏا ڀاڳ، ڀٽائي منهنجي گهر آيو." مون کي مُرڪ اچي وئي. جي سردارعلي شاهه، رشيد لاشاري، شيخ عبدالرزاق راز، ابراهيم خليل، انهن مان ڪوئي جيئرو هجي ها ته گرداس تي ڪُفر جي فتويٰ ڏئي، هن کي ڦاهي چاڙهائي ها. هو پنهنجي ڪيفيت ۾ چئي رهيو هو، "تون آهين، تون آهين، تون ضرور پنهنجا ٻال پلائيندين."

مون گروءَ کي چيو، "ڪا اهڙي يادگيري ٻُڌاءِ جيڪا تنهنجن ڪتابن ۾ نه آئي هجي." چيائين، "ڪيئي سال ٿيا، پاڪستان ڪان به اڳ، مان توسان مليو هوس. تون پوسٽ آفيس کان ڪجهه اڳتي، حشوءَ جي فليٽ ۾ ويٺو هئين، برنس گارڊن جي پرسان. سوڀو به اُتي ويٺو هو. مان ڪهي آيو هوس انهيءَ شاعر کي ڏسڻ جنهن 'او باغي! او راج دروهي!' لکيو هو. تون اُن وقت نوجوان هئين. مون کي اڃان تائين تنهنجي صورت ياد آهي."

حشوءَ جي فليٽ تي چاچا نه بحث ٿيندا هئا! ڪيڏن اديبن، نقادن ۽ انقلابين جا نالا ورتا ويندا هئا. مرحوم اي. ڪي. بروهي

ليون يُورس هونءَ ته ڪيئي ناول لکيا آهن ۽ هو **Exodus** ('لڏ پلاڻ') ناول لکڻ ڪري پهرين مشهور ٿيو هو، پر مون کي هن جو ناول **Trinity** ('تثليث') ايترو وڻيو هو، جو مون ان جا ست اٺ سؤ صفحا ٻه راتيون جاڳي پڙهيا هئا. اُهو نـاول آئرلنڊ جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد جي باري ۾ آهي.

جڏهن مان ڪاليج ۾ پڙهندو هوس ته مون کي ابراهيم جويي ايم. اين. راءِ جو هڪ ڪتاب **'Revolutionary's Library'** پڙهڻ لاءِ ڏنو هو، جنهن ۾ انهن سڀني ڪتابن جي فهرست ڏني وئي هئي، جي هن پڙهيا هئا، نه رڳو انگريزيءَ ۾ پر روسيءَ، جرمن، فرينچ وغيره ٻولين ۾ به. مان چاهيان ٿو ته مان اُنهن هزارن ڪتابن جي لسٽ ڪتابي صورت ۾ ڇپايان، جي مون پڙهيا آهن ۽ جن کي هر نوجوان سنڌي اديب ۽ شاعر کي پڙهڻ گهرجي. نـه رڳو اِهو، پر اُنهن ستوَن فلمن جي لسٽ بـه ناهيان، جي هنن کي ڏسڻ گهرجن. هيءُ وڊيو جو دؤر آهي. فلم ڪتاب کان وڌيڪ اثر ڇڏي ٿي. وڊيو جي اهميت تي مون يونيورسٽيءَ ۾ هڪ لنبي تقرير به ڪئي هئـي. نـه ڄاڻان سنڌالاجيءَ وارا منهنجون انگريزيءَ ۽ اردوءَ ۾ ڪيل تقريرون، جي مون سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڪيون هيون، ڇـو نه ٿا ڇپائين!

فقير محمد لاشاري ۽ تاجل ٻيوس گڏجي آيا هئا. گهر ۾ ٿوري دير ويٺاسين ته بجلي وسامي وئي ۽ گرمي ٿيڻ لڳي. مون تاجل کي چيو ته "هل تـه ڪيڏانهن ٻاهر هلون." هيٺ لٿاسين مس تـه برسات پوڻ لڳي. مون ٻنهي کان پڇيو ته "ڪيڏانهن هلون؟" ٻنهي

هو ۽ ماني ڪارائي ڇيو هئائين: ”هل ته توکي ميران جي ستار ٻڌايان.“
’ميران!‘ مون من ۾ سوچيو هو، ’ميران جي ڪهاڻي ته ڀارت جي ڌرم جو، ڀڳتيءَ جو، ترنگ جو نالو آهي —‘ پوءِ هو مون کي هڪ سانوريءَ سلوڻيءَ ڇوڪريءَ جي گهر وٺي آيو هو ۽ هُن سان تعارف ڪرائيندي چيو هئائين، ”ميران! هي منهنجي اُستاد ٻيوس ڪان به وڏو ڪوي آهي. هن کي ستار ٻُڌاءِ.“

پوءِ ميران سِتار هلائي هئي ۽ مان سارو وقت هن جي سانوري سلوڻي رنگ کي ڏسندو رهيو هوس.

جڏهن ميران جي گهر مان ٻاهر نڪتا هئاسين ته پنجواڻيءَ پڇيو هو، ”توکي ميران ڪيئن لڳي؟“

”پنهنجيءَ ستار کان به چڱي لڳي،“ مون جواب ڏنو هو. اهو ٻڌي رام پنجواڻي مرڪڻ لڳو هو.

اُن وقت منهنجو موسيقيءَ ۾ چاهه گهٽ هو. ستار جو شوق ته بيدل جي پيءُ فقير غلام علي مسرور پيدا ڪيو هو. پر ان کان ڪافي وقت پوءِ، غالباً سال ٦٨-١٩٦٩ع ۾ مان ولايت علي خان جي ستار ۽ علي اڪبر خان جو سرود نهايت محويت سان ٻڌندو هوس. روي شنڪر به ٻڌندو هوس. ريڊيئي تي بيگم اختر جا غزل ۽ ٺُمريون ۽ مائڪ ورما، ڪمار گندروَ وغيره جي سنگيت به. هُونءَ ته سنگيت جي ڪمي برصغير جي اُتر اولهه ۾ به نه هئي — روشن آرا بيگم، امانت علي نزاڪت علي وغيره — پر ڀارتي ريڊيئي تي ڪرناٽڪ جي سنگيت مان نهايت شوق سان ٻڌندو هوس. نه رڳو ڀارت جي موسيقيءَ سان منهنجي محبت هئي، پر رقص سان به. شڪارپور ۾ منهنجي فلسفي جي پروفيسر مترائيءَ، الموَرا مان اُدي شنڪر انسٽيٽيوٽ جي هڪ رقاصه سان شادي ڪئي هئي، جا مون کي نِرتيه شاستر جي باري ۾ ٻُڌائيندي هئي ته ــ هڪ نٽ کي نه رڳو هڪ سنگيت ڪار جي سُر تار سان ٺهڪي اچڻو آهي پر ناٽڪ سان هڪ ويس ڌاريءَ وانگر، روپ سان هڪ مورتي - پوڄڪ وانگر ۽ ريکا سان هڪ چترڪار وانگر ٺهڪي اچڻو آهي. هوءَ چوندي هئي ته ــ رس، رڳ، اثر، سام ۽

اجان ڪارلايل ۽ رسڪن پڙهندو هو ۽ اسان کي انهي ناڻي ڏي بور ڪندا هئا. اسان اِي. ايڇ. ڪار جا ڪتاب The Rcmantic Exiles ۽ The Soviet Impact on the Western World پڙهندا هئاسين. ڪارل مارڪس جو نالو ڏي اسان کي نشو ڏيئي ڇڏيندو هو. هن ڏي ته 'اِنٽرنئشنيل' (Internationale) جو بنياد رکيو هو. پروفيسر اجوائيءَ پارا اسان کي آليگزينڊر ڊيوماس جي Three Musketeers تي ليڪچر ڏيندا هئا، جي ٻُڌي ٻُڌي اسان بيزار ٿي ويندا هئاسين. اهو پڙهي اسان جي لُونءَ لُونءَ ڪانڊاربي هئي ته انارڪسٽ انقلابيءَ ٻڪونين (Bakunin) اتحاد (Alliance) جو بنياد رکيو هو. ڪاراڪوزوف (Karakozoff) ۾ ڪيئن هڪ شاگرد زار کي قتل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. اهڙيون حقيقتون اسان کي برزبان ياد هيون. اسان پڙهيو هو ته انقلابي يورپ ۾ سوشلزم تي ڪتاب ڇپائي، روس ۾ چوريءَ ڪٽي ايندا هئا. اسان به ائين ڪرڻ چاهيندا هئاسين! توڙي اسان جو مهاسڀا سان واسطو نه هو، تڏهن به صلاحون ڪندا هئاسين ته، وير ساورڪر جو ١٨٥٧ع جي بغاوت تي ڪتاب چوريءَ ڇپارايو وڃي. مون اهو ڪتاب تـه ان وقت پڙهيو به ڪونه هو ۽ رڳو اُن جي باري ۾ ٻڌو هوم تـه اهو فرانس ۾ ڇپيو هو ۽ انگريز سرڪار اُن تي بندش وڌي هئي. اُنهيءَ ڪتاب جي ناني ڏي مون کي ايترو اُتساهيو هو، جو مون اهو نظم 'او باغي او راج دروهي' لکيو هو. جيئن روسي انقلاب کان پوءِ روس ۽ ان جي اثر هيٺ يورپ ۾ تاريخ اڳتي وڌي رهي هئي، تيئن اسان به چاهيندا هئاسين ته پنهنجي ديس جي تقدير ڦيرايون ۽ عالمي انقلاب ۾ به حصو وٺون. ساري ساري رات ميتارام هاسٽل ۾ بحث ٿيندا هئا ۽ ڪاٺ جي فرش تي سگريٽن جا ڪيئي ڍـوتا پڪڙجي ويندا هئا.

مون کي ياد آيو تـه جڏهن مون ڊي. جي. ڪاليج جي سنڌي سرڪل ۾ 'او بـاغي، او راج دروهي!' پڙهيو هو ته پروفيسر رام پنجوائي ايترو خوش ٿيو هو، جو هو مون کي ڀاڪر سان ڳنڍ وٺي هليو

گرديارا ڏسان ۽ اِن جي ساريءَ ترتيءَ کي پنهنجي گيتن ۾ سميٽي اچان. مون کي اُها ديومالائي مورتي ڏاڍي وڻندي آهي — سرسوتي هنس تي وچي رهي آهي، هن کي هڪ هٿ ۾ بنسري ۽ ٻئي ۾ ڪوئي ڪتاب آهي. مان ڀانيان ٿو ته مان به گيت لکندي لکندي هن ڀوساگر مان پار تري ويندس ۽ پنهنجو موڪش پائيندس.

١٩٦٣ع ۾ مان ڀارت رڳو هڪ ڀيرو ويو آهيان ۽ شايد ڀيهر نه وڃي سگهندس. مون اُتي هندو ڏٺا. هرڪنهن جو ڌرم، ڪرم، اوتار، سنسار، ترمورتيءَ، ڀڳتيءَ، مايا وغيره جو پنهنجو ارٿ آهي، پنهنجي جيون-سپني جي ويچاڻ آهي. هو ويدن، مهاڀارت، راماڻ، پُراڻن ۽ گرنٿن کي پنهنجي پنهنجي حساب سان اهميت ڏين ٿا. ڪنهن جو ڪهڙيءَ مت ۾ وشواس آهي، ڪنهن جو ڪهڙيءَ مت ۾. ڪنهن جو ڪهڙي گيان ۾، ڪنهن جو ڪهڙي ۾. ڪي سانکيه، ڪي يوگ، ڪي ويدانت کي اهميت ڏين ٿا. ڪي هندو آهن، ڪي ٻوڌي آهن، ڪي جين، ڪي سک. ڪي لنگورن ۽ ڪي نانگن کي پوڄين ٿا، ته ڪي سادن، سنتن، ڀوتن پريتن ۽ جنترن منترن کي، ۽ ڪي پرڪرتيءَ جي شڪتين کي. ڪي نانگ ۾ پرماتما ڏسن ٿا، ڪي لنگم ۾، ڪي پٿر ۾، ڪي برڪش ۾، ڪي پاڻيءَ ۾، ڪي اگنيءَ ۾، ڪي نڪشترن ۾، ڪي گرهن ۾، ڪي رام، ڪرشن يا ٻڌ ۾، ۽ ڪي نرگڻ نراڪار ۾، جو مسلمانن جي وحدانيت جي تصور جي ويجهو آهي، ۽ ڪي ته ديو سماجين وانگر ڪنهن به اُپائيندڙ ۾ اعتبار ڪونه ٿا ڪن.

ڪيتري نه رنگا رنگي آهي هن ديس ۾! مون پنهنجي شعر و ادب کي هن پوري برصغير جو آئينو بڻائڻ چاهيو آهي. پر زندگي ڪيتري نه مختصر آهي!

مون کي اُهو دور به ياد آيو، جڏهن مان ۽ حشو ساريون راتيون سياست ۽ ادب تي ڳالهائيندا هئاسين. ٽي شخص آهن جن منهنجي ننڍيءَ عمر ۾ تربيت ڪئي آهي ۽ جي مان اُنهن سان نه

يجر ويد وانگر پنجون ويد، نٽيہ ويد بہ آهي. نٽيہ شاستر ۾ ڇٽيهن آڌيائن مان، ست آڌياءَ ناچ جي باري ۾ آهن. هوءَ اسان کي ڪيرالا جي ڪٿڪلِيءَ، اُتر اوڀر جي منيپوريءَ، اُتر جي ڪٿڪ ۽ ڏکڻ جي ڀارت نٽيہ جي باري ۾ سمجھائيندي هئي ۽ ڪڏهن ڪڏهن الورا مان هن وٽ نرت ايندا هئا جي اسان کي ڪاليج ۾ ڪلاسيڪي ناچ ڪري ڏيکاريندا هئا. مترائيءَ جي گهر ۾ مڙهيل تصويرون لٽڪيل هونديون هيون جن ۾ شوَ جي ڪنٺ ۾ نانگ مالهائن وانگر ويڙهيل هوندا هئا ۽ هن جي مٿي مٿان اڌُ چنڊ هوندو هو.

مون تازو حيدرآباد ۾ پين بجي رات تائين محبوب ۽ ابراهيم سان گڏ، ابراهيم جي جاءِ تي 'ناچ ميُوري' فلم ڏٺي هئي. "ميوري" هنديءَ ۾ مورڻيءَ کي چوندا آهن. فلم هڪ نرتڪيءَ جي زندگيءَ جي باري ۾ هئي، جنهن جا پير ڪپجي ويا هئا ۽ هن نقلي پير وجهائي، نهايت محنت سان نرت لاءِ ڪوشش ڪئي هئي ۽ نيٺ ڪامياب ٿي هئي. مون هن جا ناچ ڏسي ٿڌي ساهہ سان سوچيو هو تہ 'اسان ڇا ڇا وڃايو آهي!'

دهليءَ ۾ مون کي مشهور سنڌي ساهتيہ ڪار، تيرٿ وسنت، چيو هو تہ مان بس تي وڃان ۽ پرياگ ۾ گنگا جمنا جو سنگم ڏسي اچان ۽ بنارس ۾ ديپ مالا بہ ڏسان. مان ٿڪل هوس ۽ ان ڪري وڃي نہ سگهيو هوس. پوءِ بہ مان اهو اندر جي اکين سان ڏسي سگهيو آهيان ۽ جنهن سنگم کي ڪاليداس پنهنجي نظم "رگهوونش" ۾ ڳايو آهي، ان جو ترجمو اڃان تائين منهنجي ڪنن ۾ ٻُري رهيو آهي.

منهنجي برصغير جي پوري ثقافت سان اهڙين والهانہ محبت آهي جهڙي يوناني شاعر ڪازان زاڪس کي يونان سان هئي. ڪيئي ڀيرا منهنجي دل چاهيو آهي تہ اردوءَ جي مشهور اديب ديوندر ستيارٿيءَ وانگر هن برصغير جو گهوٽ گهوٽ گهمان ۽ ان جا لوڪ گيت ٻڌان، ان جا پهاڙ، نديون، محل سرايون، مندر، مسجدون،

٣٠- جولاءِ ١٩٨٨ع

مرتضيٰ سولنگي آيو ۽ ماهوار 'سوويت لٽريچر' ١٩٨٨ع جو ڇهون پرچو، هفتيوار 'نيو ٽائيمز' جا جولاءِ ١٩٨٨ع جا ٻه پرچا ۽ جون ۽ جولاءِ جا 'ماسڪو نيوز' جا ڪيترائي پرچا ڏنائين. هو گورباچوف جي پيرسٽرائڪا ("تشڪيل نو") کان ڏاڍو متاثر ٿي نظر آيو. مان هن کي اسٽالن جي دؤر ۾ ۽ ان کان پوءِ جي سوويت ادب جي باري ۾ پنهنجا تاثرات ٻڌايا، جي ماسڪو جي موجوده ڪيفيت سان نهڪي اچن ٿا ۽ جي مان گذريل ٢٥ سالن کان پنهنجين تحريرن ۾ ڪڏهن ڪڏهن لکندو رهيو آهيان، پر انهن تي زياده زور نه ڏنو اٿم، ڇو ته منهنجا همدرد ۽ دوست گهڻو ڪري ڪميونسٽ هئا جن جو پاڪستان جي حالتن جو تجزيو گهڻو ڪري ساڳيو هو جو منهنجو رهيو آهي، ۽ مون اهي مسئلا کڙا ڪري، انهن کي ناراض ڪرڻ ۽ پنهنجن دشمنن کي هٿيار بند نه ٿي ڪرڻ چاهيو. مان جيتوڻيڪ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ڪڏهن به ميمبر نه رهيو آهيان پر مون تي ليبل اهو هنيو ويو آهي ته مان ڪميونسٽ آهيان. مان انڪار به نه ڪندو آهيان ڇو ته ڪميونسٽ مون کي سڀني سياستدانن کان وڌيڪ ويجها ۽ پاڪستاني حڪومتن جي جُڙتو اسلام پسنديءَ جي مخالفت ۾ مون کي پنهنجا لڳا آهن.

مون مصطفيٰ کي ٻڌايو ته مون ميخائيل گورباچوف جو ڪتاب 'پيرسٽرائيڪا'، جو هن انگلنڊ ۾ ڇپايو آهي، ڪالهه خريد ڪيو آهي، ۽ هن سان وعدو ڪيو ته اهو ڪتاب ۽ هن جا آندل رسالا ۽ اخبارون پڙهي مان پيرسٽرائيڪا تي ڪجهه لکندس.

مصطفيٰ مون کي ٻڌايو ته پارٽيءَ ۾ ٻه ڌڙا ٿي ويا آهن- هڪڙا گورباچوف سان متفق آهن ۽ ٻيا هن جا مخالف آهن. مون هن کي چيو ته مون ڪنهن پاڪستاني اخبار ۾ پڙهيو آهي ته سي.

ملان ها تہ مان، مان نہ هجان ها، ۽ آهي آهن— حشو، سوڀو ۽ ابراهيم. اُنهن سان منهنجي عقيدت ۽ محبت ائين رهي آهي جيئن روميءَ جي شمس تبريز سان رهي هئي. اِهي ٽي ماڻهو آهن جي مون کان جيون جي ليکي چوکي وٺڻ جا حقدار آهن.

گُرداس وٽ ڪافي دير ويٺا رهياسين ۽ منهنجي ۽ فقير محمد جي، گورباچوف جي پيرسٽرائڪا تي ڪافي لنبي گفتگو ٿي. ●

ٿو ۽ ڪمبوڊيا ۾ ويٽنام جي حمايت ڇڏڻ ۽ چيني-روسي سرحد تي ٻه ٽاهه ڪرڻ چاهي ٿو. مون مٿي چين جي تازه ترين سياسي ۽ ادبي ڪتابن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ مون کي چين ۽ روس ۾ نظرياتي مفاصلو گهٽبو ٿو نظر اچي. باقي اسان ٽيئن دنيا جا ماڻهو؟ اسان کي پنهنجو ٻوٽو ٻارڻو آهي ۽ ٻئي ڪنهن تي ڀاڙڻو نه آهي. پر ڇا اسان ڪوئي ٻوٽو ٻاري سگهون ٿا؟

بهتر ائين ٿيندو ته گورباچوف جو پيرسترائيڪا اڄ ئي پڙهي ڏسان ۽ ان کي سوويت زندگيءَ ۾ ڪيئن استعمال ڪيو ٿو وڃي، ان لاءِ مصطفيٰ سولنگيءَ جا آندل رسالا ۽ اخبارون پڙهي ڏسان. ●

پي.آءِ. (ڪميونسٽ پـارٽي آف انڊيـا) وارا گوربـا چوف کي Attruist Communist ڪوٺي رهيا آهـن جـا ڪميونزم جـي اصطلاح ۾ چٽ گار آهي. مون کي ته ائين لڳي رهيو آهي تـه De-Stalinization جا ڪروشچوف شروع ڪئي هئي ان کي گورباچوف پنهنجي منطقي نتيجي تـي پهچائي رهيو آهـي. نمبودري پد، جو ڪميونسٽ پارٽي (مارڪس) جو جنرل سيڪريٽري آهي، ان تـه ڪروشچوف کي به رد ڪري ڇڏيو هو ته هو اسٽالن جا فقط منفي پهلو پيش ڪري رهيو آهي. سي.پي.آءِ. وارا چون ٿا ته گورباچوف هنن جا قومي ۽ طبقاتي تضاد نه ٿو سمجهي سگهي، ۽ آن کان بي خبر آهي جو تضاد هن وقت ٽينءَ دنيا ۾ سرمائيداريءَ ۽ سوشلزم جي وچ ۾ آهي. مون مصطفيٰ کـي چيو ته گورباچوف افغانستان مـان فوج موٽائي بظاهر ته دنيا ۾ انقلاب ۽ قومي آزاديءَ کي پٺ ڏئي رهيو آهي. هن جو چوڻ آهي ته اسان سوشلزم جا حامي آهيون، ۽ هرڪو پنهنجي لاءِ چونڊ ڪري. اهـا ڳالهه، پـولَ، زيڪ ۽ اوڀر جرمنيءَ جا رهواسي تـه پسند ڪندا پر ٽينءَ دنيا کـي اِها ڳالهه مشڪل پسند ايندي، جـا پنهنجـي اقتصادي/سياسي آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪري رهي آهي. ممڪن آهي ته هو روس جي اقتصادي زندگيءَ کي وڌيڪ ناهڻ چاهي ٿو ۽ پنهنجا ذريعا ٽينءَ دنيا تـي لٽائڻ نه ٿو چاهي. ممڪن آهي ته هن محسوس ڪيو آهي ته ٽينءَ دنيا جا ملڪ پائدار ڪميونسٽ انقلاب نه ٿا آڻي سگهن. ممڪن آهي ته برزنيف جي دؤر کان وٺي آمريڪا پنهنجي فوجي مزاحمت افغانستان، انگولا، ڪمبوڊيا ۽ نڪاراگوا ۾ تيز ڪري ڇڏي آهي ۽ گورباچوف نه ٿو چاهي ته عالمي جنگ ٿـي پئي ۽ دنيا تباهه ٿي وڃي. هو نڪاراگوا کي اڃان ڪافي مدد ڏئي رهيو آهي. ممڪن آهي ته سئنڊنسٽا (Sandinistas) جي بقاءَ ۾ هن جو اعتبار آهي. ممڪن آهي تـه وچ-آمريڪا، چاڪاڻ جو يو. ايس. اي. جي ويجهي آهي، ان ڪري گورباچوف آن کي وڌيڪ اهميت ڏئي رهيو آهي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته گورباچوف چمن سان به ناهه ڪرڻ چاهي

جي ٻاري ۾ پڇڻ پئي چاهيو. ڪجهه وقت اڳ هن کي دل جي بيماري ٿي پئي هئي. غلام حسين ريڊيو پاڪستان تي آفيسر آهي. هاڻي هن نوڪريءَ تان رٽاير ڪري ڪئسيٽن پرڻ جو ڌنڌو ڪرڻ ٿي چاهيو. هن چيو ته هن چاهيو ٿي ته هو منهنجي شاعريءَ جا ٻه ڪئسيٽ عابده جي آواز ۾ ڀرائي. ڪجهه وقت کان پوءِ عابده ۽ غلام حسين کان موڪلايوسين ۽ تاجل جي زال ۽ پٽ اسان کي پرنس ڪامپليڪس تي ڇڏي ويا.

٣١- جولاءِ ١٩٨٨ع

مان ۽ زرينه تاجل جي گهر وياسين، جو سهراب گوٺ ۾ آهي. زرينه، تاجل جي زال ۽ ڏيڍرن سان ڳالهائي رهي هئي ۽ مان ۽ تاجل اڃان ڊرائينگ روم ۾ ويٺا هئاسين ته عابده پروين جو پيءُ، ماسٽر غلام حيدر، جو خود به ڳائيندو آهي ۽ جنهن عابده جي ننڍي هوندي تربيت ڪئي هئي، اندر هليو آيو. سنڌيءَ جو مشهور افسانه نگار علي بابا به اچي نڪتو. هو پنهنجي مجذوبيءَ جي ڪيفيت مان نڪري چڪو آهي، جنهن ۾ آن وقت هوندو هو، جنهن وقت مان وائيس چانسلر هوس. هو ٽي. وي. ڊرامي 'دنگي منجهه درياه' جو مصنف آهي جو سعيده گزدر جي مڙس مشتاق گزدر ٽي. ويءَ تي آندو هو ۽ جنهن تي هن کي جرمن فلم ۽ ٽي. وي. فيسٽيول اوارڊ مليو هو. گذريل اٺن سالن ۾ هن جا ڪتاب 'ڌرتيءَ ڌڪاڻا'، ناول 'موهن جو دڙو' پاڳو پهريون ۽ 'آيل زڃي اولاڻا' ڇپجي چڪا آهن. ايتري ۾ عابده پروين به آئي. هوءَ ڪنهن پروگرام ۾ ڊينمارڪ وڃي رهي آهي. اڳي آمريڪا، ڪئنيڊا، انگلينڊ، فرانس، جرمنيءَ، ڀارت، هانگ ڪانگ، نيپال وغيره ۾ ڳائي آئي آهي. پاڪستان جي سطح تي هوءَ مهدي حسن، غلام علي ۽ نورجهان کان متاثر هئي. اقبال بانو، نيره نور ۽ فريده خانم کي به چڱو فنڪار پئي مڃيائين. مون هن کي ٻڌايو ته اقبال بانوءَ جو ڳاتل 'نديا ڪناري موري ناوَ' ۽ نيره نور جو ڳاتل فيض جي ڪلام وارو ڪئسيٽ مان ڪڏهن ڪڏهن صبح جو ناشتي جي وقت ٻڌندو آهيان.

پوءِ سڀني ماني گڏجي ڪاڌيسين. تنهن کان پوءِ عابده پروين اسان کي پنهنجي گهر سمز چانهه جي دعوت ڏني. هن جو گهر تاجل جي ويجهو آهي. مون خود عابده جي مڙس غلام حسين کان طبيعت

٤- آگسٽ، ٨٨ع

سادي ڇئين بجي هوائي جهاز سکر وڃڻو هو. مون ٻه ڏينهن اڳ تاجل کي فون تي چيو ته ٤ بجي جهاز جي روانگي آهي. هن چيو ته هو ٽين وڳي اسان وٽ پهچي ويندو. مان، سليم ۽ زرينه ٻه وڳي ڌهن منٽن تي گهران نڪتاسين ڇو ته پهرين اسان کي گلشن اقبال ۾ پنهنجي ڌيءَ، نگهت، جي گهر وڃڻو هو. ڪلفٽن برج تان اڃان لٿاسين مس ته آسمان ڪارو ٿيڻ لڳو ۽ جنهن وقت فريئر هال وٽ پهتاسين ته ڪاريون گهٽائون زوم سان ڏوڪينديون آيون ۽ ڏاڍي زور سان وڏڦڙو وسڻ لڳو ڄڻ ته ڪراچيءَ جو ڪارو اندر ظاهر ٿي پيو هو. ڪار جا وائيپر (Viper) زور سان هلي رهيا هئا. سليم ڪار هلائي رهيو هو ۽ مان کيسي مان رومال ڪڍي، اندران شيشي تان اُگهي رهيو هوس. ٻريان ايندڙ موٽرن جون بتيون بارش ۾ اک ڇنڀ ڪري رهيون هيون. ڪنهن وقت ته ايترو اونڌيرو ڇانئجي ٿي ويو، جو پتو ئي نه ٿي پيو ته ڪائي ڪار يا ٽرڪ ڀرسان گذري وئي. رڪشائون ته بنهه نظر نه ٿي آيون.

گلشن اقبال ڏانهن ويندي اٿين ٿي نظر آيو ته رستا پاڪستان جي آدرش وانگر زبون ٿي چڪا هئا. وک وک تي پاڻيءَ جا تلاءَ هئا ۽ ڪار ڄڻ ٻيڙيءَ وانگر سانداري کي چيريندي وڃي رهي هئي. اٿين ٿي لڳو ته ڌرتي جل مٿي ٿي چڪي هئي. مون سليم کي چيو ته "نگهت جي گهر هلڻ مشڪل آهي، سڌو شاهراه فيصل تي هل جتان ايئر پورٽ پهچي ويندا سين." هن ڪار ڦيرائي. اوچتو ڪنهن دٻي وٽ ڪار بيهجي وئي. انجڻ جون وايرون آليون ٿي ويون هيون. مان، سليم ۽ زرينه، شيشا بند ڪري اندر ويهي رهياسين. بارش پوندي رهي، پوندي رهي، پوندي رهي—'هوائي جهاز ممڪن آ نه ويو هجي! ممڪن آ ته پرواز ڪئنسل ڪيو ويو هجي! خبر نه آهي ته وري ڪڏهن ويندو! گهر ڪڏهن پهچبو؟ ڪڏهن پهچبو؟' ڪيترو نه انتظار هو، آنڌ مانڌ هئي، اُڪو هو! ●

٢- اگسٽ، ٨٨ع

شاهد ’خوشبو‘ رسالو ڪٺي آيو، جو شڪارپور مان شايع ٿيو آهي. سرورق تي پڪاسو جي امن جي فاختہ آهي ۽ ان جي هيٺان منهنجو شعر آهي:

اي ڪاش اِهو تون چاهين ها
آزاد هوا ۾ ٿيندي آ!
اي ڪاش اِهو تون چاهين ها
پرواهہ بنا پر کيئن هوندا
آزاد فضا ۾ ٿيندي آ.

شاهد ويو تہ سارو ڏينهن پيرسترائيڪا متعلق لکندو رهيس. هڪ ڪامريڊ ’سوويت لٽريچر‘ جا جولاءِ ۽ آگسٽ جا شمارا ۽ ماسڪو مان نڪرندڙ International Affairs جو آگسٽ جو شمارو ڏنا، جي هن ڪي اڄ دستياب ٿيا هئا. هيئنر ’سوويت لٽريچر‘ ۽ انٽرنئشنل افيئرس‘ ۾ ڪافي دلچسپ مواد ڏنو ويو آهي، جو مون اڄ ئي نظر مان ڪڍيو. ’سوويت لٽريچر‘ جي شمارن جو تہ پنهنجي مضمون ”پيرسترائيڪا“ ۾ ذڪر ڪندس، باقي ’انٽرنئشنل افيئرس‘ ۾ مون ڪي ڪم فلبيءَ (Kim Philby) تي مضمون ڏاڍو وڻيو. هو انگريز هو پر هن ٽيهہ سال انگلنڊ ۾ سوويت يونين لاءِ خفيہ سرگرميون ڪيون ۽ اها ڳالهہ هن پنهنجي حب الوطنيءَ جي خلاف نہ سمجهي، ڇو تہ انت هن پنهنجي ديس جي عوام جي ڀلائي انهيءَ ۾ سمجهي هئي تہ جيئن سوويت يونين جي ٽئي ۽ هن اهو طيءِ ڪيو هو تہ روسي عوام جي ڀلائيءَ ۾ انگريز عوام جي ڀلائي بہ هئي. ١٩٦٣ع ۾ ڪم فلبيءَ جي انگلنڊ مان پراسرار گمشدگيءَ ڪان پوءِ، انگلنڊ ۾ ٻيءَ مغربي دنيا ۾ ڪافي ڇوٻول ٿيو هو ۽ ان ڪان ڪجهہ وقت پوءِ هن تي ڪتاب بہ لکيا ويا هئا جي مون پڙهيا هئا. ڪنهن ڪنهن وقت وطن سان غداري ئي آن جي عوام سان صحيح وفاداري ٿئي ٿي، آن جو مثال ڪم فلبيءَ جي زندگيءَ ڪان بهتر ٻئي انسان جي زندگيءَ ۾ مشڪل ملي سگهي.

اُتساهه جي ضرورت نه آهي. هن وقت دنيا ٻن طاقتن جي وچ ۾ ورهايل آهي — آمريڪا ۽ روس. ٽئينءَ دنيا کي ٻنهي جي تصادم وقت هڪ جو پاسو کڻڻو آهي، ۽ چاڪاڻ جو آمريڪا ٽئينءَ دنيا ۾ ڏؤنس ۽ ڌانڌلي مچائي ڏني آهي، هرهنڌ فوجي آمريتن کي اُڀاري ٿي اُنهن جي ذريعي عوام کي هيسائي ٿي ۽ اُنهن جي جاگير کي نهوڙي ٿي، ان ڪري ٽئينءَ دنيا لاءِ روس جي حمايت کان سواءِ ڪوئي چارو نه آهي. يورپ جي ملڪن جي ٻي ڳالهه آهي پر اُنهن کي پيرسترائڪا کان پوءِ سوچڻو پوندو ته پولنڊ جي ”ساليڊارٽي“ (Solidarity) جهڙيءَ يا ٻيءَ ڪنهن اهڙيءَ مخالفت جي هاڻي ضرورت به آهي يا نه. مان اقتصاديات جو نه ماهر نه آهيان، نه پاڻ کي بين الاقوامي معاملات تي سَنَد ٿو سمجهان. ليڪن دنيا ڀر جو شعر و ادب منهنجي مطالعي ۾ رهيو آهي ۽ منهنجي شاعريءَ تي اثرانداز ٿيندو رهيو آهي، ان ڪري مون کي پيرسترائڪا تي، روسي شعر و ادب جي حوالي سان، وڌيڪ لکڻو آهي. جا ڳالهه گورباچوف اڄ ڪري رهيو آهي سا مان روس ۾ شعر و ادب جي باري ۾ پنجويهن سالن کان به مٿي عرصي کان سا ٻيندو ۽ وقتيءَ ڪندو رهيو آهيان، ۽ ان لاءِ پنهنجا دليل ۽ نتيجا پنهنجي مطالعي تي ٻڌل هئم. هِن ملڪ ۾، جنهن ۾ اڪثر دانشور انڌا، گونگا ۽ ٻوڙا آهن يا وڪاڻو مال آهن، جن کي نه ديد آهي نه ضمير آهي، جي سنڌ جا مسئلا يا ته سمجهي نٿا سمجهن يا جيڪڏهن سمجهن ٿا ته اُنهن کي ڏاڍ ۽ ڏر، لوڀ ۽ لالچ جي ڪري لنوائي ڇڏين ٿا، اُتي منهنجا دوست فقط ”سنڌي“ ۽ ”غيرسنڌي“ مارڪسٽ دانشور آهن، جو ته مارڪسزم اُنهيءَ تعصب، انڌ ۽ ضمير جي گمراهيءَ کي مڪمل رَدُ ڏئي ٿي جا هن ملڪ جي تقدير ٿي رهي آهي ۽ جا هِن جي هر تدبير تي اثرانداز ٿئي ٿي. جيڪي اسلام کي مارڪسزم جو اوچتو اوڙهائين ٿا اُنهن سان ته منهنجي اصل نه پوندي آهي، اُنهن کان اُهو دشمن چڱو، جو ننگو وارُ ڪري ۽ جنهن جي مقابلي جي تياريءَ لاءِ ڪنهن سوچ ويچار جي ضرورت نه پوي. اِها ٻي ڳالهه آهي ته ڪوئي مارڪسٽ

٥- آگسٽ، ٨٨ع

وري ٻُڪنگ ٨- تاريخ تي ڪرائي آهي. ڪالهه لاڪون پيرسٽرائڪا تي لکي رهيو آهيان. مون هميشه سوچيو آهي ته انسان پيدائشي اشرف المخلوقات نه آهي. اشرف ٿيڻ لاءِ هن کي ڪوشش ڪرڻي پوي ٿي. هن کي ثابت ڪرڻو آهي ته هن پاڻ مان هر جانور کي— چيتي کي، واگهه کي، سوئر کي، لومڙ کي— ڏڪيڪڍيو آهي ۽ هو هاڻي انسان آهي. ڪام، ڪروڌ، لوڀ، موهه ۽ اهنڪار انسان ۾، هر سماج ۾، ٿئي ٿو، ۽ هن کي ان جي خلاف هڪ لڳاتار جدوجهد جاري رکڻي پوي ٿي. مون 'ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ' ۾ بيوروڪريسيءَ جي خلاف لکيو آهي. لينن جهڙو انسانُ انساني فطرت کي شعلي ۾ بدلائي ڇڏي ٿو ۽ اُن ۾ هر ڪوڙ، پاپ، لوڀ ۽ لالچ جلي رک ٿي وڃن ٿا، پر هن جي موت کان پوءِ اڪثر ماڻهو وري ساڳيءَ اونداهه ۾ ويڙهجي وڃن ٿــا ۽، وس يا بيوس، انياءُ ۽ اتياچار ڪن ٿا. ماڻهوءَ کي جڏهن واگهه جا نُنهَن ملن ٿا تـه هو ٻئي جون اکيون ڪڍي وجهي ٿو. جي گانڌيءَ جي جيئري ڏيرا ڪٽيندا هئا، ستياگـرهه ڪندا هئا، ريل جي پٽن تــي سمهي پوندا هئا ۽ جيلن جي ڪوٺين کان نه گهٻرائيندا هئا، اُهي هُـن جي موت کان پوءِ رشوت، چوربازاريءَ ۽ ذخيره اندوزيءَ تي لهي پيا. نوان آدرش انسانن جي ضمير تان ڪَٽُ لاهي ٿا ڇڏين، پر جڏهن اُهي جهونا ٿين ٿا تـه اُنهن کي جرڪائڻ ضروري ٿيو پـوي. اِها ڳالهه مون تڏهن محسوس ڪئي هئي جڏهن ايـم. اين. راءِ جون لکڻيون پڙهي مان روسي انقلاب سان واقف ٿيو هوس. روسي انقلاب منهنجي سوچ کي ٻئي هر انقلاب کان وڌيڪ آئڙيو آهي ۽ منهنجي شاعريءَ ۾ اُنهيءَ جا پڙاڏا آهن، پر مون ڪڏهن به نه سمجهيو آهي ته انقلاب کان پوءِ روس جي سرزمين بهشت ٿي پئي آهي ۽ اُن کي لڳاتـار

پيرسترائڪا ۽ روسي ادب

روسيءَ ۾ Glasnost ’صاف گوئيءَ‘ کي چون ٿا ۽ پيرسترائيڪا ’نئين تشڪيل‘ کي. موجوده پيرسترائڪا سوويت سماج ۾ اهم تبديلين آڻڻ واري تيز تحريڪ آهي. پهريون ڀيرو ١٩٢١ع ۾ لينن جي چوڻ تي ’نيپ‘ (NEP) جي شروعات ڪئي وئي. ان جي پروگرام جا اهم نڪتا لينن جي پوئين تصنيفن ۾ ڏنا ويا آهن ۽ هن جي آخرين وصيت ۾ هئا، جا مجرمانه طور اسٽالن ڪميونسٽ پارٽيءَ کان لڪائي ڇڏي هئي. ان ۾ لفظ ’پيرسترائڪا‘ استعمال ڪيو ويو هو. ان جي معاشي/اقتصادي مواد ۾ سهڪاري رٿا (Cooperative Plan)، پارٽيءَ ۽ رياست ۾ جمهوريت، قومن جو سوال ۽ سياسي نظام ۾ تبديليون شامل هيون. اُن کي اسٽالن رد ڪري ڇڏيو.

ٻي پيرسترائڪا اسٽالن جي موت کان پوءِ شروع ٿي ۽ ڪجهه غيرمستقل مزاجيءَ، گومگو ۽ تضاد سان ١٩٦٠ع تائين هلي. وري اسٽالن وارا طور طريقا نئين سر زور وٺي ويا، جن جي ڪري ماٺائي اچي وئي ۽ نيٺ بحران پيدا ٿيو.

هاڻي ٽين پيرسترائڪا (نئين تشڪيل) ٿي رهي آهي. ٻه ڀيرا اڳي اِها نهوڙي وئي هئي ۽ هاڻي وري هميشه لاءِ اسٽالنزم جي خاتمي لاءِ سُرجيت ڪئي وئي آهي ۽ لينن جي ڏيکاريل واٽ ۽ متن ڏانهن موٽ ٿي رهي آهي ۽ اُنهن کي اڳتي وٺي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي. چيو وڃي ٿو ته اِهو روس جو آخرين تاريخي موقعو آهي ۽ روس خوف ۽ اُميد جي چوُڏگهيءَ تي بيٺو آهي. سوشلزم سان مکيه دشمني افسرشاهيءَ جي غلط بيانيءَ ۽ مارڪسزم جي نظريي ۾ ڀڃ مروڙ ڪئي آهي. اسٽالنزم، مائوازم ۽ پولپوٽزم (Polpotism) اُن غلط بيانيءَ جا مثال آهن. ميخائيل

دانشور رڳو نالي جو مارڪسسٽ آهي يا هو سچ پچ ڪابيءَ ڌر جو دانشور آهي. ڏکڻ ايشيا جا تعصبات ختم ڪرڻ لاءِ، جمهوري نظام ۽ اُن ۾ مارڪسسٽ پارٽيءَ جي رهنمائي ضروري آهي. مان پنهنجي آزادي بـرقرار رکان ٿو ۽ سمجهه پنهنجي ضمير موجب ڪـرڻ چاهيان ٿو ۽ پارٽيءَ سان اختلاف جي حق تان هٿ کڻڻ نه ٿو چاهيان. پـر پوءِ بـه مان مارڪسزم جـو حمايتي آهيان. جمهوري نظام ۾ ڪائي مارڪسسٽ پـارٽي اليڪشن ۾ حصو وٺـي اڪثريت حاصل ڪري ۽ حڪومت ٺـاهي ته اُن ۾ ئي هن قـوم جي نجات آهي.

پيرسٽرائڪا تي مضمون هن ڊائريءَ جو حصو نه آهي، پر چاڪاڻ جو اِهو به ساڳئي دور ۾ لکيو ويو آهي، جنهن ۾ هيءَ ڊائري لکي وئي آهي، مان اِهو هن ڊائريءَ جي آخر ۾ شامل ڪيان ٿو. ●

ٽن جلدن ۾ ٽراٽسڪيءَ جي سرگذشت پڙهي آهي ۽ هڪ جلد اسٽالن جي سرگذشت تي به پڙهيو آهي. رابرٽ پين (Robert Payne) به هن جي سوانح عمري لکي آهي جا دلچسپ آهي ۽ جا مون پڙهي آهي. مون سرگيءَ کي وڌيڪ چيو ته اسٽالن انقلاب جي تاريخ سان هٿ چراند ۽ آن ۾ ڀڃ ڊاهه ۽ ٽوڙ مروڙ ڪئي هئي. انڪري روسي تاريخ ۾ ٽراٽسڪيءَ جو ذڪر ڪونه آهي ۽ نه ڪنهن ميوزم ۾ اجان تائين هن جو فوٽوگراف آهي ۽ "ٽراٽسڪائيٽ" لفظ ڪميونسٽ دنيا ۾ هڪ گار سمجهيو ٿو وڃي ۽ اهو آن جي باوجود، جو ڪريملن مان اسٽالن جو لاش ڪڍائي ڪنهن ٻئي هنڌ پوريو ويو آهي. جهيڙو، اسٽالن ۽ ٽراٽسڪيءَ ۾ اقتدار لاءِ هو پر ٻنهي مارڪسزم جي آڙ ورتي هئي، جيئن منهنجي ملڪ ۾ سياستدان هڪ ٻئي کي اسلام جي آڙ ۾ نيست نابود ڪندا آهن. اهو ٻڌي سرگيءَ کي طاق لڳي ويا ۽ هو ٻتي وسائي سمهي پيو هو. هو هڪ ديانتدار ڪميونسٽ هو ۽ پنهنجي فرض ۾ ڪابه ڪوتاهي نه ٿي ڪيائين. هو روسٽوف جو هو ۽ اسان کي لينن گراڊ گهمائڻ لاءِ ماسڪو ۾ گائيڊ طور ڏنو هئائون. هن کي ٽي روبل روز ملندا هئا جي اٽيتاليهن رپين جي برابر هئا، ڇو ته سرڪاري اگهوٽريءَ ۾ روبل جي قيمت تيرهن رپيا هئي. هونءَ ته پاڪستان ۾ آن وقت ڊالر جي قيمت ڏهه رپيا هئي پر روس ۾ ڊالر بليڪ مارڪيٽ ۾ ٿي وڪاميا ۽ مون کي هڪ سو ڊالر جي عيوض ٽي سو روبل مليا هئا جي مون کي ماسڪو ۾ پڙهندڙن سنڌ يونيورسٽيءَ جي استادن مٽارائي ڏنا هئا.

مان ۽ سرگي رات جو لينن گراڊ هوٽل ۾ ويٺا هئاسين ۽ قدسيه ماني کائي پنهنجي ڪمري ۾ هلي وئي هئي. اسان بال روم ناچ ڏسي ۽ مغربي موسيقي ٻڌي رهيا هئاسين. آمريڪن، فرينچ، جرمن ۽ انگريز قومن جا جوڙا پاپ ميوزڪ (Pop Music) تي نچي رهيا هئا ۽ ڪي ميزن تي پي رهيا هئا ۽ پنهنجي واري وٺڻ جا منتظر هئا. ٿوري مفاصلي تي آمريڪن ائڪٽر ائنٿوني ڪئين

گورباچوف انهيءَ غلط بيانيءَ ۽ توڙ مروڙ جي بيخ ڪني ڪري رهيو آهي. هو هٽلر سان وقت حاصل ڪرڻ لاءِ معاهدي ۽ پولنڊ کي ورهائي ڪٽڻ واري مالوٽوف - ربن ٽراپ سمجهوتي تي پنهنجي پوري زور سان حملو ڪري رهيو آهي. بخارن جو نالو ڪيئي سال گمناميءَ جي غار ۾ رهيو آهي. دراصل روس ۾ ٽراسٽڪيءَ وانگر ان جو نالو وٺڻ به ڏوهه هو. مان جڏهن لينن گراڊ ۾ اهو ڪمرو تي ڏٺو جتي انقلاب ڪان ڪجهه وقت اڳ لينن تي مهينا پناهه ورتي هئي، تڏهن مون ڏٺو ته ان ڪمري ۾ لينن جو ڪوٽ، پاسپورٽ، آهي رسالا ۽ اخبارون جي ان وقت لينن پڙهيون هيون، لينن جو اڪيلو فوٽوگراف ۽ پنهنجن ڪامريڊن سان هن جا فوٽو گراف، ديوارن تي ٽنگيا پيا هئا. مون پنهنجي گائيڊ 'سرگيءَ' کان پڇيو ته هنن فوٽوگرافن ۾ ٽراٽسڪي ڪٿي، آهي ته هو بت بڻجي ڪرڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو، "مون ته ٽراٽسڪي ڪونه ڏٺو هو ۽ مان جي نتو سگهان ته اهو هتي آهي يا نه. اسان لينن گراڊ مان ماسڪو موٽي رهيا هئاسين ته اردوءَ جي ناول نويس، قدسيه بانو، ريل جي هڪ گاڏي ۾ هئي، ته مان ۽ سرگي بئي گاڏي ۾. هڪ بجي رات ڌاري مان ريل جي دريءَ مان برچ جا وڻ ڏسندو رهيس ۽ پوءِ بتي وسائي سمهي پيس. گهڙي نه گذري ته سرگيءَ چيو، "مان بتي ٻاريان. مان توکان هڪڙو سوال پڇڻ ٿو چاهيان." مون پنهنجي پاسي واري بتي ٻاري ته سرگيءَ پڇيو، "مون کي معلوم آهي ته انقلاب وقت ٽراٽسڪي روسي فوج جو ڪمانڊر انچيف هو ۽ وڏو انقلابي ۽ دانشور به هو پر مون نه ڪنهن روسي انقلاب جي ميوزم ۾ هن جي تصوير ڏٺي آهي ۽ نه ڪنهن ڪتاب ۾ هن جو نالو پڙهيو آهي. تو ڪنهن انگريزيءَ جي ڪتاب ۾ هن جي باري ۾ ڪجهه پڙهيو هجي ته مون کي ٻڌاءِ." مون هن کي ٻڌايو ته ڪيئن اسٽالن سان ٽراٽسڪيءَ جو تڪرار ٿيو هو ۽ ڪيئن هو روس ڇڏي آخر ميڪسيڪو ۾ وڃي رهيو هو، جتي هن کي قتل ڪيو ويو هو. مون هن کي اهو به ٻڌايو ته مان آئزڪ ڊيوٽشر (Isaac Deutcher) جي

سان رقص ڪرين.“ ان تي سرگيءَ مرڪي چيو ته ”روسي ڇوڪرين کي وڏڙا ڏي پنجاهه سالن جا مرد آهن. اسان کي ته هو پار سمجهنديون آهن.“ مون کي ڪِل اچي وڃي ۽ سرگيءَ کي چيم، ”سرگي! مون کي بيحد مزو ڏئي رهيو آهي ۽ مان هن ڇوڪريءَ سان اسٽيپ (Step) رکي به نه سگهندس، تون وڃ!“ نيٺ سرگي اٿي هن کي رقص لاءِ چيو ته هوءَ يڪدم خوشيءَ سان اٿي آئي ۽ هن سان گڏ نچڻ لڳي. سرگي نچندي نچندي هن سان پنهنجا انگ ملائي رهيو هو ۽ ڪجهه دير کان پوءِ هُن کي ڪنڌ پاسي ۾ وٺي ويو، جتي هن کان به تي چُميون ورتائين. جڏهن هو آرمينين ڇوڪريءَ کي ميز تي ڇڏي، مون سان گڏ اچي ويٺو ۽ بيئر جي ٽين بوتل کوليائين ۽ آمريڪي سگريٽن جي پيڪيٽ مان هيو سگريٽ ڪڍيائين ته مون هن کي چيو: ”سرگي، تون ته بورجوازيءَ کان بـه بـُرو ٿو هلين. تو ڊالر مون کان وٺي ايڪسپورٽ ڪوالٽي بيئر ورتو. ٻيو ڊالر مون کان وٺي آمريڪن سگريٽ ورتا ۽ آرمينين ڇوڪريءَ سان ائين چُمِ چٽ ۽ مهٽ سهٽ ڪئي جيئن يورپ جا بورجوازي جوڙا ڪري رهيا آهن. تون يورپ جي ڪنهن بورجوازيءَ کان ڇا ۾ چڱو آهين؟“

”هڪ ڳالهه ۾. بورجوازي حرام جي پئسي سان عيش ڪري رهيا آهن ۽ مون حلال جي پئسي مان عيش ڪيو. مون توکان به ڊالر اڌارا ورتا آهن. جڏهن ماسڪو هلنداسين ته مون کي پنهنجو معاوضو ملندو ۽ مان توکي تنهنجن ٻن ڊالرن جي عيوض انهن جي بليڪ مارڪيٽ واري قيمت ڇهه روبل موٽائي ڏيندس.“

هن يڪساهيءَ چيو، ۽ مون کان پڇيائين: ”تون ڇا ٿو سمجهين؟ اسان خون جا درياهه پار ڪري انقلاب آندو هو. اسان جي ٽن نسلن ان ڪري پيٽ کي پٿيون ٻڌي گذارو ڪيو آهي ته جيئن اسان سوشلزم کي پليءَ پيٽ آڻي سگهون. اسان جرمن فوجن سان مقابلو ڪري، لکين ماڻهو مارائي، فاشزم کي شڪست ڏني. ڇا، اڃان به اسان کي عيش ۽ آرام جي زندگيءَ تي حق نه آهي“

(Anthony Quin) به ڪنهن خوبصورت ڇوڪريءَ سان ويٺو هو ۽ وسڪي پي رهيو هو. اوچتو مون کي سرگيءَ چيو، "مون کي هڪڙو ڊالر اڌارو ڏيندين؟" مون هن کان پڇيو ته "ڇا ڪندين؟" هن جواب ڏنو ته "ايڪسپورٽ ڪوالٽي بيئر (Export Quality Peer) وٺندس. اهو بيئر اسان کي رڳو ڊالرن ۾ ملي سگهندو جيئن بي هرڪا برآمد ڪرڻ واري شيءِ فارين ڪرنسيءَ (پرڏيهي ناڻي) ۾ وڪامي ٿي. دراصل لينن گراڊ بيئر جهڙو بيئر سڄي روس ۾ نه آهي ۽ مان اهو پهريون پيرو چکڻ چاهيان ٿو." مون هن کي ڊالر اڌارو ڏنو ۽ هڪڙو ٻيو ڊالر ڏئي چيو ته "مون لاءِ به ساڳيو بيئر گهراءِ." هن ٻن ڊالرن ۾ ڇهه بوتلون بيئر جون گهرايون ۽ پوءِ هڪ بوتل پنهنجي گلاس ۾ وڌائين ۽ هڪ منهنجي گلاس ۾. هن چسڪيون ڏئي بيئر جو گلاس پيتو ۽ پوءِ مون کي ٺهڪي چيائين، "مون کي هڪ ڊالر ٻيو به ڏيندين؟" مون مرڪي هن کي چيو: "ٽي بوتلون بيئر جون ڪافي نه آهن؟ ٻيو ڊالر ڇا ڪندين؟" هن جواب ڏنو: "آمريڪن سگريٽ وٺندس. انهن جو پئڪيٽ به ڊالر ۾ ملندو آهي. روس جي سگريٽن ۾ ڪو مزو نه آهي." ڇاڪاڻ جو مون وٽ به پاڪستاني سگريٽ هئا، مون سرگيءَ کي ٻيو ڊالر به ڏنو ۽ هن Dunhill 'ڊن هِل' سگريٽن جو هڪ پئڪيٽ گهرايو ۽ آن مان هڪ سگريٽ ڪڍي نفاست سان بيئر جي ٻي بوتل به پيئڻ لڳو ۽ سگريٽ مان ڪش به هڻڻ لڳو. سامهون واريءَ ميز تي هڪ نهايت خوبصورت ويهارو ورهين جي آرمينين ڇوڪري ڳاڙهو شراب پي رهي هئي. سرگي خود ٽيهارو ورهين جو هو ۽ قد جو ٺورڙو ۽ گهو ۽ نهايت ڊولائتو هو. مون هن کي آرمينين ڇوڪريءَ ڏانهن اشارو ڪري چيو: "سرگي بيئر ۽ آمريڪي سگريٽ جو مزو ته ورتو آهي، هاڻي انهيءَ آرمينين ڇوڪريءَ کي چؤ ته تو سان گڏ رقص ڪري." سرگيءَ مون کي چيو ته "تون ڇو نه ٿو هن سان رقص ڪرين؟" مون هن کي جواب ڏنو ته "هوءَ مون کان ٽيهه پنجٽيهه سال ننڍي آهي متان انڪار ڪري. بهتر آهي ته تون هن

بين ماركسي تنقيد كندڙن كي وري ساڳيءَ ريت بحال كري، انهن كي انهن جي اصلي روپ ۾ ڏٺو ويو آهي.

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته گورباچوف زور شور سان صحيح سوشلزم آڻڻ جي كوشش ٿو كري. هن پيرسترائڪا تي پنهنجو كتاب انگلنڊ ۾ ڇپايو آهي ته جيئن اهو ساريءَ دنيا ۾ ڦهلجي وڃي. هو ريڊيو، ٽي. ويءَ، اخبارن ۽ رسالن ۾ پنهنجي پروگرام جو ڦهلاءُ كري رهيو آهي. ١٩٨٤ع ۾ طارق عليءَ جو كتاب The Stalinist Legacy پڙهي، مون سوچيو هو ته ممكن آهي ته روسي دانشور به ڦيرو كائين ۽ استالن جا پرخچا آڏائي سگهن. پر انهيءَ كتاب كان كيئي سال اڳي ايم. اين. راءِ جي تحريرن استالن جي جبر و ستم كي ١٩٤٠ع كان ١٩٥٠ع تائين ايترو ته وائكو كيو هو، جو مون كي اهي تحريرون پڙهي استالنزم مان اعتبار نكري ويو هو. ايم. اين. راءِ استالن جي حوالي سان شخصيت پرستي (Cult of Personality) ۽ ان جي مضر اثر جي باري ۾ مضمون لكيا هئا، جي ڇڻ اڄ سوويت يونين ۾ دهرايا وڃن ٿا. ايم. اين. راءِ جيئتوڻيك جدلياتي ماديت (Dialectical Materialism) ۾ پختو ويساهه ركندو هو، تڏهن به هن پنهنجي تحريك جو نالو، New Humanism ركيو هو.

بيءَ جنگ عظيم هلندي، فيض جا اهڙا ترقي پسند نظم:

تيرگی ہے کہ امنڈتی ہی چلی آتی ہے
شب کی رگ رگ سے لہو پھوٹ رہا ہو جیسے
چل رہی ہے کچھ اس انداز سے نبض ہستی
دونوں عالم کا نشا ٹوٹ رہا ہو جیسے

ته آتساهيندا هئا، پر جڏهن مون مخدوم محي الدين جو نظم

ہے مرا قافلہ سالار جہاں استالین

پڙهيو هو، ته مون ان جي باري ۾ طنزيه انداز اختيار كيو هو. منهنجي هك اردو غزل ۾ هيٺيان به شعر آهن، جو مون ١٩٤٧ع

مان چپ ٿي ويس. مون محسوس ڪيو ته مان هڪ حساس روسي ورڪر سان گفتگو ڪري رهيو آهيان. برصغير ۾ ته هن جي عمر جا ڇوڪرا ڇڇورا هوندا آهن. جنهن ڏينهن اسان ماسڪو پهتاسين، ان جي ٻئي ڏينهن تي هن مون کي هوٽل ۾ ڇهه روبل موٽائي ڏنا ۽ منهنجو شڪريو بجا آندو.

سو مون ڳالهه تي ڪئي ٽراٽسڪيءَ جي. مون کي عجب نه ايندو، جي مستقبل ۾ ڪنهن وقت ٽراٽسڪيءَ جي صحيح قدر و قيمت ڪئي وئي، جو ته تازو بخارن (Bukharin) * ۽ اسٽالن تي

---

* نڪولائي بخارن (Nikolai Bukharin) سوويت رياست جي شروعات ۾ جلديءَ سان ڪرايل Collectivisation ۽ Indus-trialization جي مخالفت ڪئي هئي. هن چيو ٿي ته Heavy Industry سان Consumer's goods جي پيدائش کي همٿايو وڃي. هن نيپ (New Economic Policy) جي حمايت ڪئي هئي، جا لينن وجود ۾ آندي هئي، ۽ اسٽالن ڍاهي ڍير ڪري ڇڏي هئي. اسٽالن واري جبر و ستم جي دؤر ۾ بخارن جي اها ڳالهه ڪفر سمان هئي ۽ ان ڪري ۱۹۳۸ع وارين بدنام جڙتو ڪاروائين ۾ بخارن، زينوفيف، راڊڪ ** وغيره کي گولي هڻي ماريو ويو هو. اهو مون کي حشوءَ غالباً ٽڏهن ٻڌايو هو، جڏهن مان جونيئر بي. اي. ۾ ڪراچيءَ ۾ پڙهندو هوس. هن ماسڪو جي ڪاروائين تي مون کي هڪ ڪتاب به پڙهڻ لاءِ ڏنو هو. حشو ۱۹۳۸ع جي 'صفائي' (Purges) جي مخالفت ڪندو هو ۽ چوندو هو ته "ڪميونسٽ غلط آهن، جڏهن هو چون ٿا ته (Trotiskytism) ٽراٽسڪائيٽزم ۽ (Fascism) فاشزم هڪ ڳالهه آهن، ۽ اهو سارو چڪر اسٽالن جو هلايل آهي."

** زينوفيف – Zinoviev
راڊڪ – Radek

ڪري رهيا هئا. هندستان جي سياست ۾ چڙ اها روايت ٿي چڪي هئي. هندستان ۾ سياسي گُرو جنتا لاءِ 'ڏياتيون' ٿيندا آهن جي اُنهن کي اڻچاڻائيءَ ۽ اگيان جي اوندهه مان ڪڍندا آهن. ان ڪري ڪميونسٽ اِن هر ڳالهه ۾ وِسواهه ڪندا هئا، جا هنن جا اڳواڻ چوندا هئا، ۽ سندن اڳواڻن کي ساري چاڻ ماسڪو مان ملندي هئي. پر ڪن ڪميونسٽ اڳواڻن کي ماسڪو ۾ اسٽالن جي ڪرايل خونريزين ڪافي جهنجهوڙيو هو. مثال طور برٽش ڪميونسٽ پارٽيءَ جي Philip Sprat کي برطانيه مان سي. پي. آءِ. (ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا) جي مدد لاءِ موڪليو ويو هو. ماسڪو جي واقعن هن کي ايترو مايوس ڪيو هو، جو هو هڪ (Liberal Humanist) 'آزاد مزاج انسان دوست' ٿي پيو هو ۽ آخر ۾ ڪميونسٽ وروڌي ٿي ويو.

سنڌي ڪميونسٽ ماڻهو ته ڏاڍا چڱا هئا پر انهن ۾ به مطالعي جي ڪميءَ سبب ڏاڍو تعصب هو. هڪ ڀيري مون پنهنجو نظم "هاءِ حياتي، هي ٿوهر جو وڻ" ڪامريڊ ڪيرت ڏانهن هفتيوار 'سنڌو ڌارا' ۾ ڇپڻ لاءِ موڪليو، جا هو بمبئيءَ مان ڪڍندو هو، پر هُن اُهو نه ڇپيو هو. ڪيتري وقت کان پوءِ جڏهن هن سان بمبئيءَ ۾ مليو هوس، ۽ هو به ٻين وانگر منهنجي شاعريءَ جو ذري گهٽ فدائي ٿي لڳو، تڏهن مون هن کان پڇيو هو ته هن کي منهنجو نظم پوسٽ ذريعي مليو هو يا نه؟ اُن تي هن نهايت صاف گوئيءَ سان چيو هو، "ها، مون کي تنهنجو نظم مليو هو ۽ مون اُهو چاڙهي واڙي شايع نه ڪيو هو، ڇو ته اُن وقت تلنگانه ۾ انقلاب اچي رهيو هو ۽ اسان ڌرتيءَ کي گل و گلزار بڻائي رهيا هئاسين ۽ تون لکي رهيو هئين 'هاءِ حياتي! هي ٿوهر جو وڻ!'" هن اهو به نه سوچيو ته اهو نظم مون تلنگانه جي پس منظر ۾ نه، لکيو هو پر پاڪستان جي مايوس ڪندڙ حالتن کي مدنظر رکي لکيو هو. دراصل اسٽالن جي دؤر ۾ سڀئي هندستاني ڪميونسٽ نشي ۾ هئا ۽ هو سمجهي رهيا هئا ته هن کي عظيم رهنما ملي ويو آهي، جو اجهو ٿو هر ديس جي ۽ خاص ڪري ڀارت جي تقدير بدلائي.

۾ لکيو هو ۽ جو هاڻي منهنجي مجموعي ’نيل کنٺھ اور نيم کے پتے‘ ۾ شايع ٿي رهيو آهي ـــ

جامهٔ کوهکن مين روح جبر
اک نئي چال چل رهي هے ديکھ
پرچم عزم کو بلند کر اور
وه مشيّت سي ٹل رهي ہے ديکھ

مون اهي شعر اسٽالن تي لکيل ايم. اين. راءِ جي مضمونن کان متاثر ٿي لکيا هئا. مون گورباچوف جو ڪتاب **Perestroika** سارو تؤزُ تائين پڙهيو. ان ۾ روسي معيشت ۾ نقصان جو ذميدار اسٽالن ۽ نوڪرشاهيءَ کي نهرايو ويو آهي ۽ شخصيت پرستيءَ، ۽ جمهوريت جي ڪميءَ ۽ انقلاب ۾ آسائش جي زندگيءَ جهڙي تمنا جي مذمت ڪئي وئي آهي. نوڪرشاهيءَ خلاف مان پنجويهه سال اڳ پنهنجي ڪتاب ’ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ‘ ۾ لکي چڪو آهيان ۽ گورباچوف جي ڪتاب ۾ منهنجي انديشن جي چڱي تائيد ٿي رهي آهي.

مخدوم محي الدين جو اسٽالن جي باري ۾ اهو ردعمل اڪيلو نه هو. هندستان ۾ ڪميونسٽ پارٽي ان وقت مطمئن هئي ته اسٽالن ـ وروڌي ديس دروهي هئا. هو ٻين ڪميونسٽن وانگر ان خيال جا هئا ته اسٽالن هڪ مهان سکيا ڏيندڙ (Great Teacher) ۽ دڳ لائيندڙ ستارو (Guiding Star) هو. سڀئي ڪميونسٽ پارٽيون سوويت ـ يونين سان واڳيل چڪا هئا، جنهن جي برطانوي سامراج ۽ انڊين ڪانگريس وارا روز مخالفت ڪندا هئا. اڻين پاڻيو ويندو هو ته هر اسٽرائيڪ لاءِ جذبو ماسڪو ڏياريو آهي، ۽ هر ستيا گرهه لاءِ چرچ ڪنهن ماسڪو جي پگهاردار چارڙتي ڏني آهي. ڪميونسٽ فوراً اُن ڳالهه جي خلاف سوويت يونين جو بچاءُ ڪندا هئا. ان ڪري جڏهن ايم. اين. راءِ يا ٻيءَ ڪابيءَ ڌُر جا ماڻهو سوويت يونين تي تنقيد ڪندا هئا ته ڪميونسٽ انهن کي به ساڳيءَ طرح ننديندا هئا ۽ سامراج جا ايجنٽ ڪوٺيندا هئا. هو ايمانداريءَ سان اعتبار ڪندا هئا ته هو اسٽالنزم جو دفاع ڪري سوويت يونين جو دفاع

لينن رت ڏني هئي ته جرمنيءَ سان امن جي معاهدي تي دستخط ڪيو وڃي، تڏهن لينن جي خيال ۾ جرمنيءَ صلح لاءِ جي شرط هنن جي سامهون رکيا هئا سي 'شرم جهڙا ۽ ذليل ڪندڙ' هئا. انهن شرطن موجب پنج ڪروڙ سٺ لک آباديءَ وارو هڪ وڏو علائقو جرمنيءَ ڪنيو هو. ان ڪري اهڙي رت قبول ڪرڻ ناممڪن هئي، پر پوءِ به لينن امن معاهدي تي زور ڏنو هو. مرڪزي ڪميٽيءَ جي ڪجهه ميمبرن به ان تي اعتراض ورتو هو ۽ چيو هو ته 'خود مزدور اصرار ڪري رهيا آهن ته جرمن ڪاهه ڪندڙن کي منهن ٽوڙ جواب ڏنو وڃي.' پر لينن واري واري سان امن جي گهُر ورجائي هئي. هن جتادار ۽ اهم فائدن جو بچاءُ ڪرڻ تي چاهيو ۽ آهي پوري پورهيت طبقي جا فائدا هئا ۽ انقلاب ۽ سوشلزم پنهنجي چڱائيءَ لاءِ. انهن فائدن جي حفاظت لاءِ ملڪ کي ساهي پٽڻ جي ضرورت هئي ته جيئن اهو تازو توانو ٿي اڳتي وڌي سگهي. جيتوڻيڪ ان وقت تمام ٿورا ماڻهو آها ڳالهه سمجهي ٿي سگهيا، پر پوءِ اسان وڏي اعتماد ۽ واضح لفظن ۾ چئي سگهياسين ته لينن ٺيڪ قدم کنيو هو. هو ڏورانهين مستقبل کي ڏسي رهيو هو ۽ ان ڪري هن عارضي فائدي کي حقيقي فائدي تي ترجيح نه ڏني هئي ۽ ان طرح انقلاب جو بچاءُ ڪري ورتو هو."

مٿئين حوالي سان گورباچوف آمريڪا سان پنهنجي وڏيڪ چاڻ سڃاڻ، ڏيٽ ويٽ ۽ نيوڪليئر جي باري ۾ ٺاهه لاءِ وٿي پيدا ڪئي آهي.

بهتر ٿيندو ته پيرسترائڪا کي سمجهائڻ لاءِ مان گورباچوف جي ڪتاب مان ڪجهه ٽڪرا ڏيان:

"اِن ۾ ڪوئي شڪ نه آهي ته اندرينءَ ترقيءَ لاءِ پرامن بين الاقوامي حالتن جي ضرورت آهي. پر اسان جا مقصد بين الاقوامي آهن. اسان کي اهڙي دنيا گهرجي جنهن ۾ نه جنگ هجي، نه هٿيارن لاءِ ڊوڙ، نه ائٽمي هٿيار، نه ظلم ۽ تشدد. نه رڳو اِن لاءِ ته اسان کي پنهنجي قومي ترقيءَ لاءِ اهڙين حالتن جي ضرورت آهي پر اِن لاءِ

گورباچوف بار بار دهرايو آهي ته سوشلزم هڪ جامد نظريو نه آهي. هن نون مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ اُتساهيو آهي، پنهنجي دؤر جي اقتصاديات (Economics) تي تنقيد ڪئي آهي، ۽ چيو آهي ته سوشلزم جي سياست ۽ اقتصاديات ۾ پراڻا خيال موجود آهن ۽ اُهي خيال زندگيءَ جي جدليات Dialectics سان ٺهڪي نٿا اچن.

گورباچوف ملڪن جي وچ ۾ باهمي تعاون تي به زور ڏنو آهي ۽ چيو آهي ته اڄ سڀ ملڪ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ محتاج آهن، ۽ هٿيارن جا ڍير، خاص ڪري ائٽمي ميزائيلن جا ذخيرا، عالمي جنگ جو امڪان پيدا ڪري سگهن ٿا، ۽ توڙي اُن جو ڪوئي جواز نه هجي، اهڙي جنگ حادثاتي طرح به شروع ٿي سگهي ٿي ۽ ڌرتيءَ تي ساري مخلوق کي تباهه ڪري سگهي ٿي، پوءِ ان جو سبب ٽيڪنيڪل غلطي هجي يا انساني غلطي. گورباچوف اِها ڳالهه چڱيءَ طرح ڄاڻي ٿو ته نيوڪليئر جنگ ۾ ساري دنيا فنا ٿي ويندي ۽ اِن ڪري هن آمريڪا ڏانهن صلح جو هٿ وڌايو آهي. روس افغانستان مان موٽي رهيو آهي ته ترقي پسند قوتن کي مايوسي ٿي رهي آهي، پر پنهنجي ليکي هو صحيح آهي ۽ هن جو اِهو قدم نه رڳو روس جي موجوده معيشت کي خيال ۾ رکجي ته نيڪ ٿو لڳي، پر ٽين عالمي جنگ جي امڪان ۽ تباهيءَ کي روڪڻ لاءِ به ضروري آهي. سوويت يونين جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ستاويهين ڪانگريس جا سارا فيصلا مون پڙهيا ۽ مان انهن سان متفق آهيان. اِها خوشيءَ جي ڳالهه ٿيندي ته سوويت معاشري ۾ سماجي، اقتصادي ۽ ثقافتي ترقيءَ جي رفتار کي تيز ڪيو وڃي. اها ڳالهه اڳتي ٽينءَ دنيا لاءِ به سودمند ثابت ٿيندي ڇو ته روس اُن جي ڀرپور مدد ڪري سگهندو.

گورباچوف تاريخي پيٽ ڪري چيو آهي ته ”١٩١٨ع جي پُرآشوب سال ۾ لينن ’بريسٽ (Brest) امن معاهدي‘ لاءِ ڪيڏي نه جدوجهد ڪئي هئي! اُن وقت خانه جنگي جاري هئي ۽ اُن ڪري

معيار، سائنسي ۽ ٽيڪنالاجيڪل ترقي، جديد ٽيڪنالاجيءَ جي پيداوار ۽ وڌيڪ ترقي يافته طريقن جي استعمال ۾ اسان جي ڪارڪردگي نهايت هيٺينءَ سطح تائين ڪري چڪي هئي ۽ گهربل حد ۽ هاڻوڪيءَ پيداوار ۾ مقدار ۽ معيار ٻنهي جي لحاظ کان فرق ڏينهون پوءِ وڌندو ٿي ويو ۽ اهو فرق تنزل ڏانهن اشارو ڪري رهيو هو."

"نوبت اتي پهتي، جو وڌيڪ رقمون حاصل ڪرڻ لاءِ، پيداواري رپورٽن ۾ اصل کان، زياده پيداوار ڏيکارڻ جو لاڙو پيدا ٿي ويو، مفت خوريءَ جو رويو ڦلڻ ڦولڻ لڳو، ديانتداريءَ واريءَ ۽ اعليٰ درجي جي محنت جو قدر گهٽ ٿيڻ لڳو ۽ سڀني لاءِ هڪجهڙيءَ اُجرت جو لاڙو عام ٿي ويو.... ۽ پوءِ صنعتي پيداوار ۾ ڪميءَ جا لاڙا اسان جي صنعتي نظام جو اهم حصو ٿي ويا ۽ انڪري نه رڳو اسان جي محنت جي پيداواري قوت جي ترقي رڪجي وئي پر سماجي انصاف جا اصول به مجروح ٿيا."

"اسان جي معاشري ۾ مڪمل روزگار جي پڪ ڏني وئي آهي ۽ بنيادي سماجي ضمانتون ڏنيون ويون آهن مگر اسان رهڻ سهڻ، کاڌي پيتي جي مقدار ۽ معيار، سفر جي ذريعن جي بهتر انتظام، طبي خدمتن ۽ تعليم جي شعبن ۾ وڌندڙ ضرورتن کي پوري ڪرڻ ۽ ٻين ڪيترن ئي مسئلن کي حل ڪرڻ ۾ ناڪام رهيا آهيون. اهي اهڙا مسئلا هئا، جي معاشري جي ترقيءَ جي سفر ۾ پيدا ٿيندا رهندا آهن."

"نظرياتي سطح تي به سستيءَ جو لاڙو هو ۽ انڪري نون خيالن ۽ نون پيدا ٿيل مسئلن کي تعميري تنقيد جي نقطهء نظر سان ڏسڻ جي رويي جي اُبتڙ جذبو اُڀري رهيو هو. قصيده خوانيءَ جي حوصلي افزائي ٿي رهي هئي. عام پورهيتن ۽ شهرين جي ضرورت ۽ راءِ طرف ڌيان نه ٿي ڏنو ويو. معاشرتي علمن ۾ رڳو فرضي منطق تي ٻڌل اصولن ۽ قاعدن کي پسند ڪيو ٿي ويو ۽ اڳتي وڌايو ٿي ويو. تخليقي سوچ کان بنهه نابري واري وئي هئي. فالتو ۽ بيڪار

ٻه ٽه جي ٻاهرين (Objective) حالتن کي ڏسبو ته اهي ڳالهيون پوريءَ ڌرتيءَ لاءِ ضروري آهن."

"اڄ سڀئي ملڪ، ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ هڪٻئي جا محتاج آهن ۽ هٿيارن جا ڍير، خاص ڪري ائٽمي ميزائلن جا ذخيرا، عالمي جنگ کي ممڪن بڻائي سگهن ٿا، توڙي ان جو ڪوئي جواز هجي يا نه هجي ۽ توڙي اها حادثي طور اوچتو ڇڙي پوي يا اُن جو سبب ٽيڪنڪي غلطي يا انساني غلطي هجي. پر اهڙيءَ جنگ ۾ پوريءَ ڌرتيءَ تي ساري انسانذات تباهيءَ جي منهن ۾ هلي ويندي."

"اڄ جي دنيا، پنهنجن سڀني تضادن، سياسي ۽ سماجي نظامن جي اختلافن ۽ مختلف قومن جي مختلف موقفن جي باوجود، هڪ اڪائي آهي. **اسان سڀ هڪ جهاز ۾ سوار آهيون، جنهن جو نالو ڌرتي آهي ۽ اسان کي گهرجي ته اُن کي بچايون. ڇو ته اسان لاءِ نوح جي ڪشتي مهيا ڪئي نه ويندي.**"

"اسان آمريڪي عوام جي خلاف ڪوئي برو ارادو نه ٿا رکون. اسان زندگيءَ جي سارن شعبن ۾ آن سان تعاون لاءِ تيار آهيون."

"گذريل پندرهن سالن ۾ آمدنيءَ ۾ اضافي جي شرح اڌ کان به گهٽ ٿي وئي هئي ۽ ١٩٨٠ع جي ڏهاڪي شروع ٿيڻ سان ايترو ڪري چڪي هئي، جو اها اقتصادي نااهليءَ جي ويجهو پهچي چڪي هئي. هڪ اهڙو ملڪ، جو دنيا جي ترقي يافته ملڪن جي ويجهو اچي چڪو هو، هاڻي مختلف شعبن ۾ ٻين ملڪن کان پٺتي رهڻ لڳو هو. صنعتي پيداوار جي صلاحيت، صنعتي پيداوار جو

تي پهتاسين ته اسان جو ملڪ شديد بحران جي ڀَر تي بيٺو آهي. انهيءَ نتيجي جو اعلان اپريل ۱۹۸۵ع ۾ ٿيڙ واري سينٽرل ڪميٽيءَ جي ميڙ ۾ ڪيو ويو. انهيءَ ميڙ ۾ نئين حڪمت عمليءَ جي شروعات ڪئي وئي ۽ اُن جا بنيادي اُصول جوڙيا ويا."

پنهنجين ڪمزورين جي باري ۾ اهڙي صاف گوئي مون ڪنهن به ليڊر جي نه پڙهي آهي. گورباچوف لينن کان پوءِ روس جو وڏي ۾ وڏو ليڊر آهي ۽ ۱۹۸۵ع کان هن وقت تائين هو پيرسترائڪا جو پروگرام نهايت زور شور سان پنهنجي توڙ تي پهچائي رهيو آهي. هُن هڪ هنڌ لکيو آهي: "هڪ پراڻي ڪهاڻي آهي ته ڪي ماڻهو هڪ عمارت جي تعمير ڪري رهيا هئا ۽ هڪ مسافر انهن مان هڪ هڪ کان پڇيو ته 'توهان ڇا ٿا ڪريو؟' هڪڙي ماڻهوءَ چڙي چيو: 'ڏسين نه ٿو يار! اسان هي منحوس پٿر صبح شام ڍويون ٿا.' ٻيو ماڻهو، جو گوڏا کوڙي ويٺو هو، اُٿيو ۽ ڪلها سڌا ڪري فخر سان چوڻ لڳو: 'ڏس، اسان هڪ عبادت گاهه تعمير ڪري رهيا آهيون.'"

موجوده روس ۾ ڀرپور ڪوشش ڪئي ٿي وڃي ته هر فرد کي روحاني طور بلند ڪيو وڃي، هن جي اندروني ڪائنات جو احترام ڪيو وڃي ۽ هن کي اخلاقي قوت سان مالا مال ڪيو وڃي. جيڪا اقتصادي اصلاح ٿي رهي آهي ۽ جنهن ريت جمهوريت آندي ٿي وڃي، اُن تي مان وڌيڪ نه ٿو لکان ۽ اُن لاءِ 'ماسڪو نيوز' جا شمارا پڙهيا وڃن. ڪروسچوف اِهو سڀ ڪجهه نه ڪري سگهيو، جو سوويت يونين جي ويهينءَ ڪانگريس ۾ طيءِ ڪيو ويو هو، پر هاڻي اُن کي پنهنجي منطقي نتيجي تي پهچايو ٿو وڃي.

صنعتن ۾، دفتري نظام ۾، پارٽيءَ ۾ ۽ حڪومتي ادارن ۾، عوامي تنظيمن ۾، جيڪو مرڪزيت جو مبالغي آميز تصور اچي چڪو هو ۽ انساني مفادن جي رنگا رنگيءَ کي نظرانداز ڪيو ويو هو ۽ اجتماعي زندگيءَ ۾ ماڻهن جي تخليقي طرح پاڳي

تجزيا ابدي سچائيون ڪري پيش ڪيا ويا هئا. سائنسي، نظرياتي ۽ ٻيا بحث، جي سوچ ۽ حقيقي عمل کي اڳتي وڌائين ها، بي جان ٿي ويا هئا. ثقافت، فن ۽ صحافت ۾ به منفي لاڙا پيدا ٿي ويا هئا. ساڳيو حال پڙهائيءَ ۽ طب جي شعبن جو ٿيو هو، جنهن ۾ وچولي سطح جا ذهن لڪير جا فقير ٿي ويا هئا ۽ وڏي واڪ قصيده گوئيءَ جو لاڙو پيدا ٿيو هو. ڇوته اسان مشڪلاتن جي اهڙي تصوير پيدا ٿئي ڪئي جنهن ۾ مشڪلاتن ۽ مسئلن جي وجود کان ئي انڪار ٿي ڪيو ويو، ان ڪري اسان کي اُن جو ڪيتو ڏيڻو ٿي پيو. ڪهڙيءَ ۽ ڪرڻيءَ ۾ ڦند ڦير پيدا ٿيو هو. عام شهري ڪڏهن به پنهنجي ردِ عمل جو اظهار نه ڪندا هئا، جيتوڻيڪ اُنهن کي نلهن نعرن تي اعتبار نـه رهيو هو. سرڪاري اعلانن ۽ عوام جي ذهني قبوليت ۾ خلا پيدا ٿـي وئـي هئي. جيڪا ڳالهه سرڪاري طور چئي ٿي وئي يا اخبارن ۾ ڇاپي ٿـي وئي يا درسي ڪتابن ۾ لکي ٿي وئي، اُها مشڪوڪ ٿي لڳي. شهرين جي اخلاق کي گهڻو لڳي ويو هو. عظيم انقلاب جي پرجوش زماني، پهرين پنجن سالن واريءَ رٿا، وطن دوستيءَ واريءَ يادگار جنگ ۽ جنگ کان پـوءِ نئينءَ تعمير مـان پيدا ٿيندڙ اتحاد ۽ اتفاق، ڪمزور ٿـي ويو هو. عادتي شراب نوشي ۽ ٻين نشي وارين شين واپرائڻ جي عادت ۽ ڏوهه وڌي رهيا هئا. اسان جي ثقافت ۾ هٿ ٺوڪيا، نـالي ماتر تهذيبي نمونا جاءِ والارڻ لڳا هئا، جن مان هالوچالو ۽ اوڇي ذوق جو اظهار ٿي رهيو هو."

"پارٽيءَ جـون تنظيمون فعال رهيون ۽ ڪميونسٽن جـي گهڻي اڪثريت خلـوص ۽ بي غرضيءَ سان عوام جـي خدمت ۽ رهنمائيءَ جو فرض ادا ڪندي رهي، پـر پوءِ به هي مڃڻو پوندو ته بدديانت، ترقيءَ جي شوقينن ۽ خود غرض ماڻهن کي روڪڻ جـي ڀرپور ڪوشش نه ڪئي وئي. رياست ۽ پارٽيءَ جي تنظيمن جيڪي قدم کنيا آهي وقت جي تقاضائن کان ٿورا هئا."

"ديانتداريءَ سان ۽ تعصب کان سواءِ اسان انهيءَ نتيجي

٩- جي ڪارخانا ۽ فئڪٽريون نفعو نه ڪمائينديون هيون، اهي بند ڪيون ويون آهن.

١٠- اهڙا تحقيقاتي ادارا يا اعليٰ تعليم جا ادارا جي چڱي ڪارڪردگي نه ڏيکاري رهيا هئا، بند ڪيا ويا آهن.

١١- پريس هاڻي تيز ٿي وئي آهي ۽ منع ڪيل ڳالهين تي به لکي ٿي. مختلف موضوعن تي ماڻهن جا مختلف خيال پريس ۾ ڇپجن ٿا.

گذريل اڍائي سال، سوويت يونين جي ڪميونسٽ پارٽيءَ لاءِ مشڪل هئا ۽ اهو هڪ نهايت سنجيده دور هو: سارو سوويت عوام، پوري پارٽي، ان جي مرڪزي ڪميٽي ۽ پولٽ بيورو ۽ خود حڪومت 'نئين تشڪيل' جي عمل مان گذري آهي: سوويت عوام جي سماجي ۽ سياسي سرگرمين کي آزادي ڏني وئي آهي. عوام هاڻي دلير ٿي ويا آهن ۽ بهتر فرض شناس شهري هجڻ جي ثابتي ڏئي رهيا آهن، جمهوريت جو عمل تيز ڪيو ويو آهي.

ڇا، اسان وٽ پاڪستان ۾ Glasnost جو ڪوئي امڪان آهي؟ شروع کان منافق، دروغ گو ۽ بد ديانت انسان پاڪستان ۾ ليڊر ٿي رهيا آهن، جي عوام کي ڪوڙا نعرا ۽ فريب ڏئي برغلائيندا رهيا آهن. جڏهن تڏهن عوام جي نڪ ۾ انهن جي ناڪيلي رهي آهي. صاف بياني، تنقيد، خود تنقيديءَ جو نالو نشان نه آهي. اخبار، ريڊيو، ٽي.وي. صبح شام ڪوڙ بڪي رهيا آهن ۽ ڪوڙي پروپئگنڊا ڪري عوام جو ڌيان پنهنجن اصل مسئلن تان هٽائي رهيا آهن. ڪيئي سال ته ننگي آمريت دندنائيندي رهي آهي ۽ پوليس ۽ فوج هاڃا ڪندي وتي آهي، پر جيڪو ٿورو وقت، جو جمهوريت کي

پائي ٽيڪ ڪي اهميت نہ ڏني وئي هئي، آن جي تلافي پئي ڪئي وڃي، ۽ اسٽالن واريءَ شخصيت پرستيءَ جي دؤر ۾ پيدا ٿيل نظرياتي هڪ هٽيءَ جي اثر ڪي مٽائڻ جي ڪوشش ٿي رهي آهي. اِها ڪوشش ٻاهرينءَ طرح تہ 'مٿان کان ايندڙ' (Revolution From Above) انقلاب وانگر لڳي ٿي پر سچ پچ اِن جو تعلق سڀ ڪنهن سان آهي، عام ڪميونسٽ کان وٺي سينٽرل ڪميٽيءَ جي سيڪريٽريءَ تائين، ڪارخاني ۾ ڪم ڪندڙ مزدور کان وٺي وزير تائين، انجنيئر کان وٺي مٿين درجي جي سائنسدان تائين ۽ پارٽيءَ ۽ پولٽ بيورو ۾ ان جو اثر آهي.

هاڻي روس ۾ ڪيتريون ئي اهڙيون ڳالهيون آهن جي اڳ نہ هيون:

١- دفترن ۽ ڪارخانن ۾ مئنيجرن جي چوند ٿئي ٿي.

٢- ڪيترن ئي ضلعن ۾ سوويت لاءِ چوند ۾ اُميدوارن جو تعداد هڪ کان وڌيڪ آهي.

٣- غيرملڪي ڪمپنين سان ملي صنعتي ۽ تجارتي ڪمن ۾ پائيواري ڪئي وڃي ٿي.

٤- ڪارخانا ۽ فئڪٽريون خود ئي پنهنجو حساب ڪتاب برابر رکن ٿيون يعني آمدني ۽ خرچ جي ذميداري پاڻ تي کڻي آڻائون. (هونءَ خرچ جي ذميداري رياست تي هوندي هئي).

٥- اِهوئي حال سرڪاري ۽ اجتماعي زراعت جي زمينن جو آهي.

٦- اهڙن فارمن (زمينن) تان پابنديون هٽايون ويون آهن، جي اُنهن صنعتي ۽ تجارتي ادارن لاءِ زرعي پيداوار ڪن ٿيون، جي اُنهن فارمن کي هلائين ٿا.

٧- امداد باهمي ('هڪٻئي سان سهڪار') جون سرگرميون وڌايون ويون آهن.

٨- ٿوري پيداوار ڪندڙ ذاتي ملڪيت جي ڪارخانن ۽ واپاري ادارن جو حوصلو وڌايو وڃي ٿو.

اجتماعي زرعي فارمن جي چيئرمينن، سائنسدانن ۽ ثقافتي شخصيتن سان ڳالهه ٻولهه هر روز شايع ڪئي وڃي ٿي، جن ۾ اُنهن جا ڪشادا ۽ تازا خيال ملن ٿا. اڄڪلهه هر طرف اُتي صاف بيانيءَ جي ايتري اهميت محسوس ٿي رهي آهي جيتري تازيءَ هوا جي. دنيا جي ترقي پسندن کي مايوسيءَ لاءِ ڪوئي سبب نه ٿو نظر اچي، ڇو ته روس اڳتي وڌي رهيو آهي.

گورباچوف جو چوڻ آهي ته ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جا معاملا ترقي پذير ملڪن جي سنگين قتصادي حالتن جو نتيجو آهن. اِهي جهيڙا جهڳڙا هڪٻئي کان مختلف آهن، پر عام طور مقامي سطح تي مقامي سببن ڪري پيدا ٿيا آهن. اِنهن جي پٺيان اندروني يا علائقائي جهڳڙن جو وجود آهي جو سامراجي شهنشاهيت پنهنجي ورثي ۾ پنهنجي پٺيان ڇڏيو آهي، يا وري نوان سماجي ڪارڻ پيدا ٿيا آهن، يا اِهي پراڻين غاصبانه جنگين جو سبب آهن يا اِنهن جا ٻيئي ڪارڻ آهن. سوويت يونين، دهشت گرديءَ جي خلاف آهي ۽ ٻين ملڪن سان گڏجي اُن ڏس ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ تيار آهي. گورباچوف اولهه ايشيا لاءِ چيو آهي ته ماسڪو اسرائيل جي توسيع پسنديءَ جي مخالفت ڪئي آهي پر سوويت يونين اسرائيل جو دشمن نه آهي ۽ اسرائيل جي قيام ۾ مدد ڏيڻ وارن ملڪن ۾ سوويت يونين سڀ کان اڳرن ملڪن مان هو. هو اهڙن ماڻهن کي هٿ ڏئي رهيو آهي جي اولهه ايشيا جي مسئلن جي انصاف واري سياسي فيصلي لاءِ تجويزون پيش ڪري رهيا آهن ۽ جمود کي ٽوڙڻ لاءِ عملي قدم کڻي رهيا آهن. هو مفيد ۽ نتيجي واريءَ هر ڳالهه ٻولهه لاءِ تيار آهي، جنهن ۾ فلسطين ۽ اسرائيل ٻنهي جي مفادن کي خيال ۾ رکيو وڃي.

وچ آمريڪا ۾ هو نڪاراگوا ۾ سموزا حڪومت کي اونڌي ڪرڻ کي عوامي انقلاب سمجهي ٿو، اُن ۾ ماسڪو يا ڪيوبا جي هٿ هجڻ کان انڪار ڪري ٿو ۽ ساندينسٽا انقلاب خلاف جنگ کي بين الاقوامي قانون جي خلاف سمجهي ٿو.

نالي ماتر بہ مليو آهي، ان ۾ دغاباز، خوشامدي، ٻچاپڙا انسان پنهنجون من مانيون ڪندا رهيا آهن. سياست ڏنڊي جي زور تي هلائي وئي آهي، اقتصاديات جي ستياناس ڪئي وئي آهي ۽ اسان ڪيئي ارٻن ڊالرن جا قرضي آهيون. نہ رڳو ملڪ جي خارجہ پاليسي سامراجي ملڪن سان واڳي وئي آهي پر ٻنهہ وڪي وئي آهي. ڀاءُ کي ڀاءُ سان ويڙهايو ويو آهي. انڌو تعصب چوٽ تي آهي. پريس لوفرن، چاپلوسن، فصل-ٻٽيرن، ها ۾ ها ملائيندڙن، صحيح تنقيد کي دٻائيندڙن، ڏؤنس ۽ ڊانڊلي بازن ۽ خوامخواهہ معتبرن جو اڏو ٿي پئي آهي، جي ڪوڙ جي اڏاوت جا ٿوٽيون ٿنڀا سمجهيا وڃن ٿا. نئينءَ سوچ تي ٽالا هنيا ٿا وڃن ۽ خطابت جي زور سان جا بہ ٿوري صاف بياني رهي آهي، ان کي دٻايو وڃي ٿو. لاطيني آمريڪا ۽ سائوٿ آفريڪا جي گندي ۾ گندي آمريتن ۽ اسان جي حڪومتن ۾ ڪوئي فرق نہ رهيو آهي. اسان جا ڊاڪٽر، سائنسدان، ٽيڪنڪي ماهر، جي بہ ملڪ کان ٻاهر وڃن ٿا، واپس اچڻ لاءِ سوچين بہ نہ ٿا. هن قوم ڪهڙو گناهہ ڪيو آهي، جنهن جي اُن کي سزا ملي رهي آهي؟ هيءَ قوم واقعي اهڙي ملڪ جي لائق هئي؟ ڇا، تاريخ اِن سان پورو انصاف ڪيو آهي؟ ڀٽائي ۽ سچل ۽ بلي شاهہ ۽ فريد شڪر گنج جي ڌرتيءَ جي تقدير اهڙي ڇنڊي تہ ٽيڻ نہ گهربي هئي!

روسي ريڊيو ۽ ٽيليويزن، اخبارون ۽ رسالا نوان نوان عنوان ڳولين پيا ۽ اُنهن تي ڪم ڪن پيا، ٿهيل ٺڪيل رپورٽن جي بدران اُتي اڄ انٽرويو شايع ڪيا وڃن ٿا، مڪالما ٿين ٿا، گول ميز مباحثا ٿين ٿا ۽ پڙهڻ وارن جا سوين خط تبصرن لاءِ شايع ڪيا وڃن ٿا؛ مزدورن، پارٽيءَ جي ضلعي ڪميٽين جي سيڪريٽرين،

چڱيءَ طرح ڏسي رهيا آهيون. اسان ڏسي رهيا آهيون ته پراڻا ٿهيل ٺڪيل فڪر ۽ عمل جا سانچا اڃان تائين موجود آهن ۽ پراڻن خيالن ۽ رسمن رواجن جون جڙون نهايت گهريون آهن. انهن پراڻن خيالن مان فوجي مهم پسنديءَ ۽ سامراجيت جون خواهشون پيدا ٿين ٿيون ۽ ٻين ملڪن کي پنهنجي سياسي ۽ ٻين سرگرمين جو نشانو بڻايو وڃي ٿو ۽ انهن کي پنهنجيءَ پسند جي طرز حڪومت ۽ پنهنجي آزاد ٻاهرينءَ حڪمت عمليءَ بڻائڻ جو اختيار نه ٿو ڏنو وڃي.“

(گورباچوف ڄاڻي واڻي آمريڪا جو نالو نه ورتو آهي).

”اسان وٽ مختلف مسئلن جو ڪوئي ضرورت کان زياده انقلابي حل موجود نه آهي جيتوڻيڪ ضرورت پوڻ تي اهڙا طريقا ڪن حالتن ۾ ڪارائتا ثابت ٿيندا آهن. اسان بين الاقوامي مسئلن کي اهڙيءَ طرح حل ڪرڻ نه ٿا چاهيون، جو ڪشيدگي وڌي وڃي. اسان مغربي ملڪن ۽ ترقي پذير ملڪن جي وچ ۾ هاڻوڪن ناتن کي زبردستيءَ بدلڻ جي ڪوشش نه ڪنداسين ۽ نه ان تي زور ڏينداسين.“

هر پاڪستاني دانشور کي عموماً ۽ سنڌي دانشور کي خصوصاً مٿئين حوالي کي خيال ۾ رکڻ گهرجي ۽ ’اپڻي گهوٽ ته نشا ٿيو ٿي‘ واري مقولي تي عمل ڪرڻ گهرجي ۽ پنهنجي ارد گرد کي خيال ۾ رکي فيصلو ڪرڻ گهرجي ته هن جي موثر مدد ڪير ڪري سگهندو.

گورباچوف جا پنهنجا خوف بلڪل صحيح آهن، جڏهن هو اڳتي هلي چوي ٿو:

”اڄوڪيءَ دنيا جي ملڪن جو مثال اهڙن ڪوهه پيمائن (پهاڙن تي چڙهندڙن) جي ٽولي وانگر آهي، جي سڀئي هڪ ئي رسيءَ جي ذريعي هڪٻئي سان ٻڌل آهن. يا ته اهي سڀئي گڏ پهاڙ

اِها ساڳي ڳالهه هو خليج (گلف) جي باري ۾ ڪري ٿو. هو چوي ٿو ته سوويت يونين اقوام متحده جي سلامتي ڪائونسل جي قرارداد جي تائيد ڪئي آهي ته ايران عراق جون فوجون تسليم ٿيل سرحدن تـي واپس وڃن پـر آمريڪا اچان اِنهيءَ جهيڙي ۾ ٽنگ اڙائي ويٺو آهي ۽ خليج جـي علائقي ۾ پنهنجن فوجن جـو تعداد وڌائي رهيو آهي. سوويت يونين وارا افغانستان مان به فوجون ڪڍي رهيا آهن: جيتوڻيڪ هو موجوده افغان حڪومت جي صلح صفائيءَ جي پاليسيءَ جي حمايت ڪن ٿـا ۽ افغانستان کي هڪ آزاد، خودمختيار ۽ غيرجانبدار ملڪ بڻائڻ چاهين ٿـا، ۽ جيتوڻيڪ آمريڪا افغانستان ۾ انقلاب دشمنن کي اسٽنگر ميزائيل ڏئي رهيو آهي، جن سان هو سفري هوائي جهازن کي نشانو بڻائي رهيا آهن! علائقائي تنازعن جو ذڪر ڪندي، گورباچوف پاڪستان جو نالو به نه ڪنيو آهي.

ڪتاب ۾ صنعتي ۽ زرعي اصلاح، اجتماعي فارمن ۽ 'سوخوز' (Sovkhoz) وغيره تي جو لکيو ويو آهي يا بيوروڪريسيءَ جي ڪردار تي جا وٺ پڪڙ ڪئي وئي آهي يا جيڪو جمهوريت جي شاهراهه تي سفر جو ذڪر ڪيو ويو آهي يا قانون جي پابنديءَ تـي زور ڏنو ويو آهي، اُن لاءِ گورباچوف جـو ڪتاب پڙهيو ويندو ته چڱو ٿيندو. 'نئين تشڪيل ۽ سوويتون'، 'ٽريڊ يونين جو نئون ڪردار'، 'نوجوان ۽ نئين تشڪيل'، 'خواتين ۽ خاندان'، 'سوشلسٽ قومن جي يونين' وغيره ڪتاب جـا سڀ باب پڙهڻ جهڙا آهـن. 'نئين سياسي سوچ' جي سري هيٺ هو ساڳئي ڪتاب ۾ لکي ٿو:

"عوام سياسي تڻاءَ ۽ دشمنيءَ مان تنگ اچـي چڪا آهن. هو هڪ زياده محفوظ ۽ اعتماد جهڙيءَ دنيا ۾ زنده رهڻ چاهين ٿاـ اهڙي دنيا، جنهن ۾ سڀ قومون ۽ ملڪ پنهنجي فلسفي ۽ پنهنجي مخصوص سياسي تصور کي آڏو رکي سگهن ۽ پنهنجي پسند موجب زندگي گذارن.

"دنيا ۾ جيڪي ڪجهه ٿـي رهيو آهي اسان اُنهيءَ کي

ٻارڙين تي وڌي آهي. هن هڪ هنڌ، هڪ نهايت خوبصورت ڳالهه ڪئي آ، جنهن مان مون کي چڱو ڏاڍ السٽاءِ جي جهلڪ نظر ٿي اچي، ۽ اُها آهي:

”چيڪوسلواڪيا جي دوري ۾ مون کي عام رستن تي هلندڙ شهرين ۽ پراگ جي ڪارخانن ۾ ڪم ڪندڙ مزدورن سان ڳالهه ٻولهه جو موقعو مليو. اُنهن مون کي چيو: ’اوهان هن وقت، جو ڪم ڪري رهيا آهيو، اُهوئي طريقو درست آهي.‘ هڪ نوجوان چيو، ’ٿوري ۾ ڳالهه اها آهي ته سچ ڳالهايو، سچ سان محبت ڪريو ۽ ٻين لاءِ به سچ جي خواهش ڏي ڪيو.‘ ته مون، اِن ۾ اضافو ڪيو: ’سچ تي عمل به ڪيو. اِهوئي سڀ کان مشڪل عمل آهي.‘ پوءِ مان وڌيڪ ڳالهه ڪندي چيو: **’زندگي سڀ کان زياده مشڪل درسگاهه آهي. سڀ ڳالهيون آسانيءَ سان نه ٿيون ٿين. ڪيئي دفعا پنهنجي مونجهه ٿو ۽ وري اسان اڳتي وڌون ٿا. سوچڻ، ڳالهه جو چيد ڪرڻ ۽ پيهر چيد ڪرڻ ڏاڍو تڪليف ڏيندڙ ڪم آهي، پر اسان کي اُن کان ڊڄڻ نه گهرجي.‘“**

مون لاءِ سڀ کان اهم گورباچوف جون ٽينءَ دنيا جي باري ۾ ڳالهيون آهن، جنهن ۾ اسان رهون ٿا. مغربي ملڪ ڪيئن اسان کان هڪ قسم جي ڍل وصول ڪندا رهن ٿا، ڪيئن اسان تي ٻاهرين قرضن جو بار وڌندو ٿو وڃي ۽ صورتحال روزبروز سنگين ٿيندي ٿي وڃي، ڪيئن هوڪروڙن ماڻهن جي آباديءَ، ايشيائي، آفريڪي ۽ لاطيني آمريڪا وارن ملڪن جي اڪثر ذخيرن ۽ صلاحيتن جو ناجائز فائدو وٺن ٿا، اُن تي گورباچوف سان ڪوئي اختلاف نه ٿو ٿي سگهي. ٽينءَ دنيا جي ملڪن ۾ غريبي، زندگيءَ جون غير انساني حالتون، جهالت، مناسب خوراڪ جو نه هجڻ، بک، ننڍيءَ وهيءَ ۾ فوت ٿي ويندڙ وارن ٻارن جي تعداد جي وڌي شرح ۽ وبائي مرض، اڄائي ارب انسانن لاءِ روزانو معمول ٿي چڪا آهن. اِهي سڀئي ملڪ يورپي ملڪن جون نيون آباديون هيون يا نيم نيون

جي چوٽيءَ تي پهچندا يا سيئي هڪبئي سان گڏ ۽ اونهيءَ کڏ ۾ وڃي ڪرندا. مڪمل تباهيءَ کان بچڻ لاءِ سياسي ليڊرن کي پنهنجن محدود مفادن کان مٿي اڀري، عالم جي بساط تي کيڏڻ واري ڊرامي کي ذهن ۾ رکڻ گهرجي.“

گورباچوف جو اِهو خوف به صحيح آهي ته جي نيوڪليائي جنگ لڳي پئي ته کٽڻ ۽ هارائڻ، ساري انساني تهذيب ناس ٿي ويندي ۽ رڳو رک پئي اُڏامندي. نيوڪليائي جنگ آپگهات آهي، اِن ۾ ذري پر به شڪ نه آهي. اڃان اڳتي هلي گورباچوف چوي ٿو، **ڇا اِن جو اهو مطلب آهي ته اسان نيو-ڪليائي خطري جي سببن ۽ بين عالمي مسئلن جو طبقاتي تجزيو ئي ڇڏي ڏنو آهي؟ نه ائين نه آهي. بين‌الاقوامي ميدان ۾ ڪم ڪرڻ وارين قوتن جي طبقاتي اختلافن تي اکيون پوري سراسر غلط ٿيندو ۽ ان طرح بين‌الاقوامي مسئلن ۽ بين انساني مقصدن کي حاصل ڪرڻ وارن ذريعن تي طبقاتي دشمنيءَ جي اثرن کي نظرانداز ڪرڻ به ٺيڪ نه ٿيندو.**“

چين جي عوامي جمهوريه لاءِ گورباچوف لکي ٿو:

”اسان چين کي وڏي سوشلسٽ طاقت جي حيثيت ۾ ڏسون ٿا ۽ اسان اهڙا خاص قدم کڻي رهيا آهيون، جيئن چين-سوويت تعلقاتن ۾ چڱن پاڙيسريءَ وارن ۽ سهڪار جي بنيادن ۾ واڌارو ٿئي ۽ پڪڙي حاصل ڪئي وڃي. مان پڪ سان چوان ٿو ته اسان جا تعلقات بهتر ٿي چڪا آهن ۽ اسان جي ٻن ملڪن ۾ بيگانيءَ وارو زمانو ختم ٿي چڪو آهي. اسان پنهنجن چيني ساٿين کي گڏجي ڪم ڪرڻ جي دعوت ڏيون ٿا، جيئن اسان جي قومن ۽ ملڪن ۾ چڱي ۾ چڱا تعلقات پيدا ڪيا وڃن.“

گورباچوف، ١٩٥٦ع ۾ هنگريءَ، ١٩٦٨ع ۾ چيڪو-سلواڪيا ۽ ١٩٨٠ع جي ڏهاڪي جي شروعات ۾ پولنڊ ۾ بحرانن جي ڪنهن حد تائين ذميداري اُنهن جي حڪمران ڪميونسٽ

گورباچوف چيو آهي، سا ڳالهه مان ڪيتري وقت کان چوندو رهيو آهيان ۽ بهتر آهي ته اُن ڳالهه تي مان بنهه تفصيل سان لکان. پر اِن کان اڳ ۾ مان اِهو ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته گورباچوف جي هڪ ادب دوست ۽ ادب شناس شخصيت هجڻ جي واضح ثابتي اُن ذڪر مان ملي ٿي، جو هن لاطيني آمريڪا جي نوبل انعام يافته اديب، گيبريل گارسيا مارڪويز (Gabriel Gracia Marquez)، جي باري ۾ ڪيو آهي، جنهن سان ملڻ جو هن کي موقعو مليو هو. گورباچوف لکي ٿو: ”هو هڪ ڏاڍي وڏي ذهن جو مالڪ آهي. هن جي سوچ جي دائري ۾ پوري ڌرتي اچي ٿي. هن جو هڪ ڏي ڪتاب پڙهي انسان اِنهيءَ نتيجي تي پهچي ٿو..... سو ائين ٿيو آهي ته سوويت يونين اندر ٿيڻ واري نئين تشڪيل جي نئين ڳالهه ڪندي به انسان هن دؤر جي بين الاقوامي ۽ سماجي مسئلن جي گهرائين ۾ گهوري سگهي ٿو. **دراصل ساريءَ دنيا کي نئين تنظيم جي ضرورت آهي يعني هڪ وصفي (Qualitative) ڦير گهير جي ۽ ترقي پسند واڌاري (Progressive Development) جي. اهڙي ساٿهوءَ جو رايو نهايت اهم ٿئي ٿو؛ ۽ اِهو اِن ڪري جو هُن ۾ ڪروڙن ساٿين، اڇي، ڪاري، پيلي چمڙيءَ وارن، ڌرتيءَ جي سيني ساٿين جي خيالن، جذبن ۽ اونن جي تصوير ملي ٿي ۽ اِن ڪري هُن کي پڙهي حوصلو وڌي ٿو.** اِن جو مطلب اهو آهي ته جو ڪم اسان پنهنجي ملڪ ۾ شروع ڪيو آهي، اُهو ٻين قومن لاءِ به مفيد ٿي سگهي ٿو.“ *

گورباچوف، گيبريل گارسيا مارڪويز جي هينئينءَ تقرير جو حوالو ڪونه ڏنو آهي جا هن ميڪسيڪو ۾ ڇهن قومن جي هٿيار ڦٽي ڪرڻ (Disarmament) واريءَ ميٽنگ ۾ ٦ آگسٽ

* گيبريل گارسيا مارڪويز ـ لاطيني آمريڪا جو مشهور ناول نويس، جنهن کي ادب لاءِ نوبل انعام ملي چڪو آهي.

آباديون هئا. اڄ به اُنهن جي في ماڻهو آمدني صنعتي ملڪن جي ڀيٽ ۾ يارهون حصو آهي. اهي سڀئي ملڪ پنهنجا قرض واپس ڪري نه سگهندا. گورباچوف جو چوڻ آهي ته جيڪڏهن اِنهيءَ حل نه ٿيندڙ مسئلي جو ڪوئي حل تلاش نه ڪيو ويو ته اُن جا نهايت خوفناڪ نتيجا پيدا ٿيندا. ترقي پذير ملڪن تي اهو قرض هڪ بم وانگر آهي جو ڪهڙي وقت به ڦاٽي سگهي ٿو ۽ ٿوري چڻنگ به اُن کي اُڏائي ڇڏيندي. اهو سماجي ڌماڪو، جو تيار ٿي رهيو آهي، اِن تي سڀني کي چڱيءَ طرح سوچڻ گهرجي. اهو ڌماڪو ڪيئن ايندو، ڪڏهن ايندو، ڪهڙيءَ صورت ۾ ايندو، ۽ جي اهو نه اچي ته اُن لاءِ ڇا ڪيو وڃي، اُن تي گورباچوف خاموش آهي. هو فقط اِهو چوي ٿو: ”جيڪڏهن دنيا ۾ حقيقت پسنديءَ واري ڦير گهير آڻڻي آهي ۽ هڪ نئون عالمي اقتصادي نظام قائم ڪرڻو آهي ته ڪوشش ڪرڻي پوندي. ۽ هي هڪ ڊگهو ۽ ڪٺن سفر ٿيندو ۽ اڻ ٽاريل صورتحال لاءِ به اسان کي تيار رهڻو پوندو. بين الاقوامي تعلقات جي ’نئين تشڪيل‘ جي تقاضا آهي ته سڀني ملڪن جي مفادن کي خيال ۾ رکيو وڃي. سڀني ملڪن جي مجموعي مفادن ۾ هڪ توازن جي ضرورت آهي. پر اِها ڳالهه اونهي جهڙي آهي ته ڪي ملڪ اهڙا به آهن جو پنهنجي طرف کان ڪجهه به ڇوٽ ڏيڻ لاءِ تيار نه آهن.“

مون پيرسٽرائڪا جو ايترو تفصيلي ذڪر اِن ڪري ڪيو آهي، جو لينن جي لکڻين کان پوءِ اهو ڪتاب دنيا ڀر جي ڪميونسٽ پارٽين تي ڪافي اثرانداز ٿيندو. رڪ ياوڪ ۾ رونالڊ ريگن سان ڳڃهن بحثن کان پوءِ، هينئر جو گورباچوف هن ذاتي دوستيءَ جو هٿ وڌايو آهي، اُن جي خبرن سان ’ماسڪو نيوز‘ ڀري پئي آهي: ۽ اُن جا پاڪستان ۽ هندستان جي ڪميونسٽ پارٽين تي ڪافي اثر پيا آهن ۽ اُنهن جا ڌڙن ۾ ورهائجي وڃڻ جا افواهه ٻڌڻ ۾ اچن ٿا، جا هڪ چڱي ڳالهه نه آهي. مان اقتصاديات، بين الاقوامي معاملات ۽ سياست ۾ ماهر ته نه آهيان، پر فن ۽ ادب جي باري ۾ جو

ها، هيءَ اسان جي ڪائي آ
اِن اوچيءَ ڪائيءَ کي گڏجي
ڇا تـو مان آگِـ لڳائي آ!

ساڳيءَ طرح ’پنڻ تـو پـُور ڪري‘ جي صفحي ٦١ تي هڪ نثري نظم آهي:

”لنڪن
لينن
جمهوريت
اشتراڪيت
زنده آباد
مرده آباد،
۽ مون کي اهو پتو
ته منهنجي ننڍڙي ڌيءَ
جا بوڙ ماني ڪائي رهي آهي
اوچتو
ڪنهن بم سان
اُڏامي نه وڃي
۽ هن جي جسم جا ٽڪرا
هن جي بوڙ جي وٽيءَ ۾ نه اچي ڪِرن“

اڄ گهڻا سياسي رهنما آهن جي ڪنهن اديب جو ايترو قدر ڪري ٿا سگهن جيترو گورباچوف گيبريل گارسيا مارڪويز جو ڪيو آهي؟

اديبن جي باري ۾ ٻه، هر ڳالهه وانگر، هو چِٽ ساريءَ دنيا کي مخاطب ٿي چوي ٿو: ”نئين صاف بيانيءَ جي پاليسيءَ ڪري گروهي تعصب ۽ مخالف نظريـن کي برداشت نـه ڪرڻ جا رويا پڌرا ٿي پيا آهن. هڪ وقت تـه اهڙو هو، جڏهن ادبي برادريءَ ۾ ڏاڍي غم ۽ غصي جو اظهار ڪيو ويندو هو. اسان انهن جي سامهون مرڪزي ڪميٽيءَ جا خيال رکيا. اسان چيو تـه اِها وڏي افسوس

١٩٨٦ع تي پڙهي هئي:

”.... بمن ڦاٽڻ کان منٽ پوءِ اڌ کان وڌيڪ انسان ذات مري ويندي. ڇهن ڏي ٻرندڙ ڪنڌن جي مٽي ۽ دونهون سج جي روشنيءَ کي ڍڪي ڇڏيندو ۽ دنيا تي ”آٽ“ اونده ڇانئجي ويندي. نارنگي مينهن ۽ برفاني طوفان وارو سيارو سمنڊن جي ويڙن کي موتائي ڇڏيندو ۽ دريائن جي رُخ کي ڦيري ڇڏيندو، جن ۾ مڇي آبڙڪا ڪائيندڙ پاڻيءَ ۾ اُڃ مري ويندي ۽ پکي آسمان ڳولي نه سگهندا. صحرا جي رڻ پٽ کي ابدي برف ڍڪي ڇڏيندي، اميزان (Amazon) جي وسيع جهنگلن کي ڳڙا تباهه ڪري ڇڏيندا، ۽ راڪائنڊ رول (Rock & Roll) ۽ دل جي منتقلي (Heart-Transplant) جو دؤر پنهنجي پڄاڻيءَ تي پهچي ويندو. .... يخ بستہ شروعات ڏانهن موٽي ويندو. ٿورا انسان، جي خوف جو پهريون ڌڪو سهي ويندا يا جن کي اهڙيءَ مهاڀارت مهل به ڪوئي سوگهو اجهو هوندو، آهي بچي ويندا پر اُن لاءِ ته پنهنجين يادگيرين جي هيبت ۾ڏي مري وڃن. پوسل ۽ انادي راتين جي انڌ انڌوڪار ۾، اگهوڙيءَ جيوت جا اهڃاڻ رڳو ٿيڏا وڃي رهندا. اِهو ڪوئي جلاوطنيءَ ۾ يوحنا (John) جو هذيان (وقلٽ) نه آهي، پر ڪائناتي تباهيءَ جي پيغمبرانه بصيرت آهي. نيوڪلائي هٿيار-گهر جي ٿوري حصي جو ڌماڪو ئي اِنهيءَ تباهيءَ لاءِ ڪافي آهي.

”اِئمن ئي آهي. اڄ، ڇهين آگسٽ ١٩٨٦ع تي پنجاهه هزارن کان وڌيڪ نيوڪلائي (Nuclear) جنگي هٿيار آهن. سولي ٻوليءَ ۾ چئي سگهجي ٿو ته هر انسان بارود جي ڇهن ٽنن (Tons) مٿان ويٺو آهي، جنهن جي پوري ڌماڪي سان ڌارنهن پيرا زندگيءَ جو نالُ نشان ختم ٿي سگهي ٿو.“

مون ڪيئي سال اڳ هيروشيما تي نظم لکيو هو، جو ’وڇون وسڻ آئيون‘ جي صفحي ١٨٧ تي ڇپيو آهي ۽ جنهن جا پويان بند آهن:

هي ڪير ڪڙو آ ڪُنڀيءَ تي
هي تون آهين، هي ماڻ آهيان
جن امن نه آندو ڌرتيءَ تي.

'ڪامريڊ! انقلاب مري چڪو آهي'
'نه، انقلاب مئو نه آهي، بيمار آهي ۽ مان پنهنجي
شاعري ائمبيولينس ڪري ڪم آڻي رهيو آهيان.'

"مون هن کي وزنيسينسڪي جي هڪ نظم 'My Achilles
Heart' مان هيٺيون بند پڙهايو، جو مشهور شاعر آڊن (Auden)
ڱريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي:

Our destruction is unthinkable
More unthinkable what we endure
More unthinkable still that a sniper
Should ever sever the quivering thread.

('اسان جي تباهي سوچ ۾ به نه ٿي اچي سگهي/ اُن کان
ڌيڪ سوچ ۾ نه ايندڙ اهو آهي ته ڪوئي بندوقچي ڪنهن ارزندڙ
ڳي کي ڪٽي ڇڏي!')"

ساڳئي ڪتاب جي صفحي ٢٣١ تي مون لکيو آهي:
"اڄ هنگريءَ جي ١٩٥٦ع واري انقلاب تي ڪتاب 'The
Revolt of the Mind' پڙهيم. اهو ڪتاب ٻيءَ جنگ عظيم
ان پوءِ هنگريءَ ۾ ڪميسار ۽ آرٽسٽن جي وچ ۾ پنجه ڪشيءَ
ي باري ۾ آهي. اُتان جا اديب ۽ آرٽسٽ ڪنهن به ڪميسار جي
ڙي حڪم مڃڻ کان انڪار ڪن ٿا ته هنن کي ڇا تخليق ڪرڻ
هرجي. اُتان جي اديبن ڪميونسٽ پارٽيءَ جي غلاميءَ قبول
ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ هڪ ميٽنگ ۾ هڪ اديب رڙ ڪري چيو:

'The writer is trying to defend his right t
write what he wants to write.'

آئڪليز (Achilles) — ٽروجن (Trojan) جنگ جو يوناني هيرو،
جنهن کي 'پئرس' زهر ۾ ٻڏل تير هنيو هو، جو هن کي کُڙيءَ ۾
لڳو هو، جتي تير لڳڻ کان سواءِ هو مري نه ٿي سگهيو. 'Achille's
heel' انگريزيءَ ۾ محاورو آهي ۽ سنڌائتي يا نازڪ حصي (Vul-
nerable part) کي چئبو آهي.

جي ڳالهه ٿيندي، جي تخليقي ڪم ڪرڻ ۽ متحد ٿيڻ بدران فنڪار ننڍين ننڍين ڳالهين تي وڙهندا رهندا، صاف بياني ۽ صاف دليءَ ۽ جمهوري جذبي جي ناليءَ ۾ هو پراڻا بدلا چڪائيندا ۽ تنقيد کي انتقام وٺڻ جو ذريعو بڻائيندا. هن انقلابي دؤر ۾ سڀ کان بڇڙي ڳالهه اها ٿيندي، جي تخليقي ڪم ڪرڻ وارا ننڍين ننڍين ڳالهين ۾ وچڙي ويندا، ذاتي خواهشن پٺيان پوندا ۽ بي معنيٰ، وڏن وڏن لفظن تي پنهنجي سکهه وڃائيندا ۽ تخليقي ڪم ڇڏي ڏيندا. پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ اديبن کي جذباتي ذاتيات، پنهنجي پسند جي عادتن ۽ ذهيل ذڪيل سانچن کان مٿي رهي ڪم ڪرڻ لاءِ اتساهيو ۽ چيو، 'پنهنجي پاڻ کي بلند رکو ۽ عوام ۽ معاشري جو خيال ڪيو!' دانشور پنهنجي ذميواريءَ جي احساس کان ڪموني پنهنجن تخليقي پوئين ۾ ڪم ڪن ۽ معاشري جي روحاني ترقيءَ جي مقصد کي سامهون رکن."

'ماسڪو نيوز'، 'نيو ٽائيمس' ۽ 'سوويت لٽريچر' ۾ گورباچوف جي حمايت ۾ ڪيئي مضمون اچي رهيا آهن ۽ آهي سارا مضمون انهيءَ ڳالهه جي تائيد ڪن ٿا، جا مان، ٢٥ سالن کان مٿي عرصي کان چوندو رهيو آهيان. 'ساهيوال جيل جي ڊائري' جامون ١٩٦٨ع ۾ لکي هئي، ان ۾ مون صفحي ٨١ تي لکيو آهي: "چين به شايد انهيءَ ادبي بحران مان گذري رهيو آهي، جنهن مان روسي ادب اسٽالن جي دؤر ۾ گذريو هو. مون مسز راشديءَ کي روس ۾ جديد ادب، خاص ڪري اليااهرن برگ جي ناول **Thaw**، ڊوڊنٽسوف جي جي ناول **Not by Bread Alone**، ايو گيني يوتوشينڪو **(Yevgeny Yevtusensky)** ۽ آندريئي وزنيسينسڪي **(Andrei Voznesensky)** جي باري ۾ پنهنجا تاثر ٻڌايا. يوتوشينڪو ۽ وزنيسينسڪي هن وقت روس جا چوٽيءَ جا شاعر آهن. مون مسز راشديءَ کي يوتو-شينڪو جي آتم ڪهاڻيءَ مان هيٺين گفتگو ٻڌائي، جا هن کي ڏاڍي وڻي:

'تان،
'ڪٿي، چنگهي سن
'ايهه،
'رتڙي، قتل... ....'

۽ مسودي واپس ڪرڻ وقت احمد سليم کان پڇيو هئائين، "اِهو نظم لکڻ وقت شيخ اياز کي ڇا خيال ۾ هو؟"

جڏهن احمد سليم مون کان اِهو سوال پڇيو هو ته مون هن کي چيو هو "اسٽالن جي دور ۾ روسي ادب ۽ سياست جي تاريخ." اِهو جواب شايد احمد سليم کي نه وڻيو هو.

مان گورباچوف جي پيرسترائڪا ۽ گلاسنوسٽ کان متاثر آهيان ۽ في الحال منهنجو ڪميونسٽ دنيا، خاص ڪري روس، سان ڪوئي اختلاف نه رهيو آهي. هونءَ ته ڪميونسٽ دانشور ۽ سائنسدان، جي Dissidents آهن اڄ ڇا ڇا چوندا رهيا آهن. "مان پيو سخاروف (Sakharov) ٿيڻ نه ٿو چاهيان،" چيني دانشور فئنگ-لزهيءَ (Fang Lizhi) غالباً ١٩٨٧ع ۾ چيو، پر پوءِ هن نهايت دليريءَ سان چيو: "چيني ڪميونزم کي مغربي جمهوريت وانگر بدلايو وڃي، ۽ شهري، جيڪي به پنهنجا حق گهرن ٿا، اُنهن تي قبضو ڪن."

چين ۾ هن وقت گولگ (Gulag) يا چيني ثقافتي انقلاب (Chinese Cultural Revolution) واري فضا پيدا ڪرڻ نه ٿا چاهين ۽ ان ڪري فئنگ لزهيءَ تي ڪوئي جبر نه ڪيو ويو آهي، نه ته هو ته ان حد تائين ويو آهي جو چيو اٿائين:

"Marxism belongs to a special cultural stage that passed long ago. It is like some old clothing. People should take it off and put it aside now."

مان پاڪستان ۾ ساري زندگي هڪ Dissident اديب ٿي رهيو آهيان ۽ اِن ڪري مون اهڙي ادب کي نهايت غور سان پڙهيو آهي. جنهن ۾ اسٽالن جي مخالفت ڪئي وئي آهي. ڪڏهن

”منهنجي هنگريءَ تي ڪتاب ۾ صفحي ٣٥٨ تي زولٽن زيلڪ جو اهو نظم آهي جو اڳ مون 'Behind the Iron Curtain' ڪتاب ۾ پڙهيو هو ۽ جنهن جو ترجمو مون ’ڪلهي پاتم ڪينرو‘ جي پهرئين صفحي تي ڏنو هو، جو بندش هيٺ اچي چڪو آهي. *

”مون کان وڌيڪ هنگريءَ جي گهٽ پوسات کي ڪير محسوس ڪري سگهندو!

”جبر ڪميونسٽ جو هجي بورجوازيءَ جو يا فوجي آمر جو، جبرُ جبر آهي ۽ هر سچي اديب کي جبر کان نفرت هوندي آهي ۽ هو انهيءَ فلسفي جي ئي پاڙ پٽڻ چاهيندو آهي جنهن جي آڙ ۾ جبر ڪيو ويندو آهي.“

جڏهن منهنجي منتخب شاعريءَ جي پنجابي ترجمي تي فيض احمد فيض پيش لفظ لکي، ڪتاب جو مسودو احمد سليم کي واپس ڪيو هو، تڏهن هيٺين نظم تي سوال جو نشان ڏئي ڇڏيو هئائين:

’جي،
’اينهان دي بين نال
’افيم نہ بندي

---

* ’مان انهيءَ ساراهہ جو مستحق نہ آهيان،
’سچ پچ منهنجا دوست منهنجو جيءُ جلڻ لڳي ٿو
’جڏهن تون منهنجي سچائيءَ جي ساراهہ ڪرين ٿو.
’مان انسان وانگر رهان ٿو، ۽ نہ چيتي وانگر.
’منهنجي ستم زده دل ۾ خوف جو آستان آهي.
’اعتبار ڪر تہ مان خوف زده آهيان! مان خوف زده آهيان!
’ها، پر—
’مون کي موت کان وڌيڪ خود فريبيءَ ۽ ذلت جي زندگيءَ کان
’خوف ٿئي ٿو.‘

(هنگريءَ جو شاعر، زولٽن زيلڪ)

عبدالستار ترقي پسند اديب هو ۽ هن ڪهاڻي ’حليما‘ لکي هئي، جا گوبند مالهيءَ جي رسالي ’ريگستاني قول‘ ۾ شايع ٿي هئي. عبدالستار وري آهو ڪتاب مون کي پڙهڻ لاءِ ڏنو هو. آهو ڪتاب هئمبرگ جي سي مين (خلاصين) جي سيڪريٽريءَ جو لکيل هو ۽ آن ۾ ڏيکاريل هو تہ هن ڪميونسٽ پارٽي ڇو ڇڏي ۽ هن ۽ هن جي زال سان ۽ ٻين ساٿين سان، جي اسٽالن جي خلاف هئا، ڪيڏا ويل وهايا ويا. ڪتاب پڙهي منهنجي لُونءِ لُونءِ ڪانڊارجي وئي هئي. مان تصور بہ نہ ٿي ڪري سگهيس تہ اسٽالن ايترو ديوانگيءَ جي حد تائين ظلم ڪري ٿي سگهيو. مون ڪتاب کي سامراجي پروپئگنڊا سمجهيو، جيتوڻيڪ تحرير ۾ ايتري جذبات جي شدت هئي ۽ اُها اهڙيءَ ريت، مصنف جي دل جي گهراين مان ٿي نڪتي، جو مون کي اُها ڪوڙي نہ ٿي لڳي. ڪافي سال پوءِ مون برٽش ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ميمبر رجني پام دت جو ڪتاب ’دي انٽرنئشنل‘ پڙهيو، جنهن ۾ بہ اهڙيءَ حيرت انگيز ڳالهہ جي تائيد ڪئي وئي هئي تہ ’اسٽالن بہ ملين مخالف مارايا هئا ۽ تاريخ کي اڃان هن تي فتوي ڏيڻي هئي تہ آنهيءَ قتل و غارت جي باوجود، اسٽالن هڪ عظيم رهنما هو يا نہ.‘ اهڙيءَ طرح مون انگلنڊ جي روزاني ڪميونسٽ اخبار ’ڊيلي ورڪر‘ جي ايڊيٽر، ڊگلس هائيڊ، جو ڪتاب **‘I Believed’** پڙهيو، جنهن بہ ساڳيا تاثرات ڏنا هئا. ٻئي هڪ مشهور ڪتاب **God That Failed** ۾ عظيم مصنفن، رومين رولان، آنڊري جيد، وغيره جا بہ اهڙا ئي خيال هئا. آمريڪا جي مشهور ناول **Spartacus** ۽ ٻين ناولن جي مصنف، هاورڊفاسٽ، جڏهن پارٽي ڇڏي تہ ان جا پنهنجي ڪتاب (نالو ياد نہ آهي) ۾ جي سبب ڏنائين، تن بہ اسٽالن جي باري ۾ ذهن تي ڪو خوشگوار تاثر نہ ڇڏيو. ١٩٤٨ع ۾ منهنجو هڪ دوست هو، موسي بامجي، جنهن سان ۽ جنهن جي ڪرسٽان محبوبہ روز **(Rose)** سان ڪراچي ڪافي هائوس ۾ ملاقاتون ٿينديون هيون. هو ٽراٽسڪائيٽ هو ۽ آن زماني ۾ ترقي پسند دنيا ۾ ٽراٽسڪيءَ جو پوئلڳ هجڻ جهڙي وڏي گار ڪانہ هئي. اهڙي

ڪڏهن ته ڪتاب آمريڪا ۾ ڇپيا مس آهن ۽ پاڪستان ۾ اڃان پهتا به نه آهن ته مون ٻاهران گهرائي پڙهيا آهن. مان روس جو حامي آهيان ۽ آمريڪا، جا ڏوُنس ۽ ڌانڌلي ٽينءَ دنيا ۾ مچائي آهي، اُن جو سخت مخالف آهيان. هو جمهوريت جي ڳالهه ڪري اسان کان جمهوريت کسڻ چاهين ٿا. بار بار فوجي ڪو (Coup) آڻين ٿا ۽ دنيا ۾ اقتصادي ڦرلٽ جا بـاني آهن ۽ ملڪن کي قرضن ۾ وچڙائي غلام بڻائي ڇڏيو اٿائون. ڪميونزم ١٩١٧ع ۾ انسان جي نجات جي خواب جي تعبير هئي، پر چاڪاڻ جو منهجي ڪميونزم سان ڏيڻ ويٺ ايم. اين. راءِ جي معرفت ٿـي هئي، جو ان وقت اسٽالـن سان اختلافن سبب ڪميونسٽ انٽرنئشنل کان علحده ٿـي چڪو هو ۽ هندستان ۾ پنهنجي 'ريڊيڪل ڊيموڪريٽڪ پارٽي' قائم ڪئي هئائين ۽ پنهنجي هفتيوار (Independent India) ۾ اسٽالن خلاف ڪيترائي مضمون لکيا هئائين، جي مون ڪاليج جي زماني ۾ پڙهيا هئا، ان ڪري مون کي اسٽالن جي باري ۾ پنهنجا شڪ شبها هئا ۽ اُن ڪري مان اهو هر ڪتاب پڙهندو هوس، جنهن ۾ اسٽالن جي جبر جي ڪائي نه ڪائي شڪايت هوندي هئي. اُها شڪايت هاڻي صحيح نڪتي آهي ۽ 'ماسڪونيوز' ۾ ڪن ڪن مضمونن ۾ اسٽالن کي Monster ڪوٺيو ويـو آهي ۽ ان ڪري تاريخ منهنجي سوچ صحيح ثابت ڪئي آهي، جنهن جو اظهار مون پنهنجي نثر ۾ ڪيترو وقت اڳي ڪيو آهي. بهتر آهي ته هتي انقلاب کان پوءِ روسي ادب جي اُپٽار ڪيان ۽ ادب ۽ فن تي اسٽالن جي اُنهن بي‌انتها زيادتين جو ذڪر ڪيان. اِن ۾ سنڌ جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ڀلائي آهي ته بين‌الاقوامي تاريخ ۾ هو پنهنجون ڪمزوريون ڀليءَ پٽ چاڻي ۽ پنهنجي اصلاح ڪري، ۽ وري شخصيت پرستيءَ (Cult of Personality) ۾ اعتبار نه ڪري.

غالباً ١٩٤٨ع ۾ مون هڪ ڪتاب پڙهيو هو Out of the Night. اهو ڪتاب ڊاڪٽر محڪريءَ منهنجي دوست شيخ عبدالستار کي پڙهڻ لاءِ ڏنو هو، جو هاڻي هاءِ ڪورٽ ۾ ائڊيشنل ائڊووڪيٽ جنرل آهي. ان وقت اسان ٻئي ڪراچيءَ ۾ گڏ رهندا هئاسين. شيخ

اڳ وارين تحريڪن کان متاثر رهيو هو ۽ ڪوئي به ادب جو نئون نمونو (Style) نہ اُڀريو هو، جنهن جون جڙون علامت پسندي * (Symbolism) ، مستقبل پسندي ** (Futurism)، ۽ اُڻويهين صديءَ واري حقيقت نگاري (Realism) نہ هيون.

---

* علامت پسندي (Symbolism) - اُڻويهين صديءَ ۾ آرٽ جي وڌيڪ فطري تصوير ڪشي (Naturalistic Representation) تي زور ڏنو ويو هو. پر علامت پسندن (Symbolists) کي اها ڳالهہ پسند نہ هئي تہ فطرت (Nature) جو نقل پيش ڪيو وڃي. اُنهن آرٽ کي ڪنهن تصور جي اظهار جو ذريعو بڻايو جنهن ۾ اُنهن پنهنجي ڪلپنا کي روپ ڏنو. مشهور فرينچ مصور، پال گو گن (Paul Gauguin)، فطري تصوير ڪشيءَ کان ڪناره ڪشي ڪئي ۽ اها ڳالهہ هن جي فن پارن مان ظاهر آهي، جي هن ٽهٽيءَ (Tahiti) ۾ بڻايا ۽ جن ۾ هن پراچين جيوت جي سرلائيءَ ۽ سادگيءَ جا چٽر ڪڍيا هئا. اُن تحريڪ تخيل کي روپ ڏنو ۽ باهرين هيئت (Form) جي پرواهہ نہ ڪئي. اُها تحريڪ شاعريءَ تي بہ اثرانداز ٿي ۽ خاص ڪري فرينچ ۽ روسي شاعريءَ تي. مون اهڙي شاعريءَ جا ڪجهہ مجموعا پڙهيا آهن. رامبو (Rim-baud)، ميلارمي (Mallarme) ۽ ٻيا فرينچ شاعر علامتن (Symbols) کي هڪ متاهينءَ ۽ اڻ ڏٺل حقيقت جي اظهار لاءِ ڪم آڻيندا هئا. اردو شاعر، ميراجي، علامت پسنديءَ کان شعوري طور متاثر هو ۽ هن پنهنجي ڪتاب 'ديس ديس کی نظمیں' ۾ رامبو ۽ ميلارمي جا ڪامياب منظوم ترجما ڏنا آهن.

ويهين صديءَ ۾ اُن تحريڪ اُنهيءَ آرٽ جي پيشروي ڪئي جنهن فطري تصويرڪشيءَ کان ڪنارو ڪيو.

** مستقبل پسندي (Futurism) - اِها اطالوي تحريڪ هئي، جنهن جو افتتاح شاعر مئرينيٽي (Marinetti) ۱۹۰۹ع ۾ پئرس ۾ ڪيو هو. اُن تحريڪ ڪيئي پڌرناما شايع ڪيا هئا، جن ۾ چيو

ماڻهوءَ کي غدار ۽ آزاديءَ کان پوءِ انگريز سامراج جو انجنٽ سمجهيو ويندو هو. هن مون کي ٽراٽسڪيءَ تي ڪيترائي ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڏنا. جڏهن مون ٽراٽسڪيءَ جو ڪتاب 'ڪميونسٽ انقلاب جي تاريخ' پڙهيو ته منهنجا ڪپاٽ کلي ويا. ڇا نه انقلابين جي ڪردار نگاري هئي اُن ۾! تاريخ جو اهڙو ڪتاب مون اڳ ڪڏهن به نه پڙهيو هو. مون ٽراٽسڪيءَ جا ٻيا به ڪتاب Perma-nent Revolution ۽ اسٽالن سان جهڳڙي متعلق ڪتاب پڙهيا. منهنجي عمر اُڃان ڇويهه سال هئي ۽ اُن ساري تنازعي متعلق ڪوئي قطعي فيصلو ڪرڻ منهنجي مطالعي ۽ فهم کان بعيد هو، پر منهنجي من ۾ جي وسوسا ايم. اين. راءِ جي مطالعي پيدا ڪيا هئا، سي وڌيڪ مضبوط ٿيا ۽ مخدوم محي الدين وانگر مان اسٽالن کي قافلي سالار سمجهڻ کان انڪار ڪيو. مان هڪ اديب هوس ۽ انقلابي سياست ۾ گهٽ ملوث هوس، پر پوءِ به منهنجا گهرا دوست گهڻو ڪري ڪميونسٽ هئا، جي اسٽالن کي پير و مرشد سمجهندا هئا ۽ هن جي شان ۾ گستاخي وڏي ۾ وڏو گناهه سمجهندا هئا. خود سوڀي به ڪجهه وقت اڳ مون کي ٻڌايو ته هو ٽراٽسڪيءَ کي ڪنهن حد تائين صحيح سمجهندو هو، پر پارٽي ميمبر جي حيثيت ۾ اها ڳالهه چئي نه سگهندو هو. ڪيئن به هو، مون پنهنجن دوستن کي ناراض ڪرڻ نه ٿي چاهيو ۽ اسٽالن جي باري ۾ چُپ چاپ ٿي ڳالهائيندو هوس. پر پوءِ منهنجي مطالعي اِها ڳالهه مون تي چٽيءَ طرح ظاهر ڪئي ته اسٽالن فن ۽ ادب جو ناس ڪندڙ هو ۽ هن شاعر ۽ اديب کان تحرير جي آزادي اهڙي کسي هئي، جهڙي زار به نه کسي هئي. زار به دوستووسڪيءَ کي گولي هڻڻ کان ٿورو وقت اڳ، اُن سزا جي معافيءَ جو اطلاع ڏنو هو. بهتر آهي ته مان انقلاب کان پوءِ سوويت ادب جي تاريخ ۽ اسٽالن جي دؤر ۾ اديبن ۽ شاعرن تي جبر و ستم جو تفصيلي احوال ڏيان، جو مون مختلف ڪتابن جي مطالعي مان هٿ ڪيو آهي.

انقلاب کان پوءِ ١٩٢٠ع تائين، سوويت ادب انقلاب کان

آيو، ڇو تہ هو بالشويڪ پارٽيءَ ۾ هو گورڪيءَ جي مدد سان هن کي سرڪاري ملازمتون بہ مليون. جيتوڻيڪ زار جي زماني ۾ هن جا ڪتاب بندش هيٺ آندا ويا هئا. ١٩٢٠ع ۾ (وي) جي اشاعت کان پوءِ هو عتاب هيٺ آيو ۽ ١٩٣١ع ۾ گورڪيءَ جي سفارش تي اسٽالن هن کي روس ڇڏي وڃڻ جي اجازت ڏني. ٥-سالن کان پوءِ هو پئرس ۾ مري ويو. 'We' ۾ زمياتن، آنهيءَ مستقبل جي پوائنٽي خواب جو تصور ڏنو آهي، جڏهن هڪ مطلق-العنان (Totalitarian State) رياست ۾ انسانن کي نالا نہ هوندا، رڳو آنهن جا نمبر هوندا. ڪتاب مطلق العنانيت خلاف بغاوت آهي. آهو ڪتاب جارج آرويل جي ڪتاب '١٩٨٤ع' ۽ ائلڊوس هڪسلي (Aldous Huxley) جي ناول Brave New World جو پيش-خيمو آهي. هن جي ڪهاڻيءَ 'اجگر' (Dragon) ۾ هڪ ماڻهوءَ جو يونيفارم گم ٿي ويو آهي ۽ هن پاڻ کي بندوق سان اجگر ۾ بدلايو آهي؛ ۽ ٻيءَ ڪهاڻيءَ 'غار' ۾ پيٽرسبرگ جو شهر تاريخ کان اڳ جو برفاني صحرا ٿي پيو آهي. زمياتن، اسٽالن واري دؤر ۾، ڇڻ ڪفر جو مرتڪب هو. پر هن ۾ ڪافي تصور، طنز مزاح، بذلہ سنجي ۽ شاعري آهي. روس جا ڪجهہ اهم نثر نويس ميخائيل زوشينڪو، ڪانسٽانٽن فيڊن ۽ وينيامن ڪئوِيرن (Veniamin Caverin) زمياتن جي ٽولي ۾ شامل هئا ۽ ٽولي کي 'سيراپين پائر' (Serapion Brothers) ڇيو ويندو هو. پر ڪجهہ سال پوءِ انهن اديبن جي غيرسياسي پروگرام کي پارٽيءَ جي تنقيد نگارن ننديو ۽ آن ۾ شريڪ اديب انقلاب جي ٻئي ڏهاڪي ۾ ٽڙي پکڙي ويا. ١٩٢٠ع ۾ ٻيا نقاد پيدا ٿيا، جن جو مُک شڪلوفسڪي (Shklo-vsky) هو، جن ادبي تخليق جي فني ۽ هيئتي (Formal) پهلوءَ کي اوليت ڏني ۽ ان جي مواد ۽ پيغام کي ثانويت، پر ڇاڪاڻ جو آها ڳالهہ روس جي روايتن جي خلاف هئي، ان ڪري ان جو رد عمل نهايت شديد ٿيو، خاص ڪري حڪومت جي دائرن ۾، جن لاءِ رڳو اديب جي پيغام کي اهميت هئي. ١٩٢٧ع ۾ جيسٽائين

شاعرن جي زنده اڪثريت جون ساڳيون روايتون هيون.
الڪساندر بلوڪ (Alexander Blok)، آندريئي بيلي (Anderi Bely)، (جنهن جو ناول 'پيٽرسبرگ' مون کي ڏاڍو وڻيو آهي) وغيره، علامت پسنديءَ سان واسطو رکندا هئا، ۽ ولاديمير مايا ڪو- فسڪي (Vladimir Mayakovsky) ۽ بريس پاسترناڪ (Boris Pasternak) مستقبل پسنديءَ سان. نثر ۾ مئڪسم گورڪي، اليڪساندر سيرافيموچ (Alexander Serafimovich) وغيره حقيقت نگاريءَ جي روايت تي عمل پيرا رهيا. ١٩٢١ع ۾ هڪ تحريڪ اڀري جنهن نظرياتي پابندين ۽ روايتي حقيقت نگاريءَ مان آزادي حاصل ڪئي. اُن ڏس ۾ ايوگيني زمياتن (YevgeniZamyatin) جو ناول ۽ ڪهاڻيون اهميت واريون هيون. زمياتن جو ناول (We) روس کان ٻاهر غالباً ١٩٢٠ع ۾ ڇپيو هو ۽ پينگئن ماڊرن ڪلاسڪس (Penguin Modern Classics) پاران اُن جو ترجمو ٿيون پيرو ١٩٨٣ع ۾ شايع ٿيو آهي، ۽ هن جون ڪهاڻيون The Dragon and Other Stories جو پيو ڇاپو به ساڳئي سال ۾ شايع ٿيو آهي. زمياتن ١٩٠٥ع ۾ سينٽ پيٽرسبرگ ۾ ڪيئي مهينا جيل ۾ قيد تنهائيءَ ۾ رکيو ويو هو. ١٩٠٦ع ۾ هن کي شهر بدر ڪيو ويو هو پر ١٩٠٦ع کان ١٩١١ع تائين هو روپوش رهيو هو. ١٩١١ع ۾ هن کي شهر نيڪالي ڏني وئي. ١٩١٣ع ۾ هن کي معافي (Amnesty) ملي. هو پوءِ انگلنڊ هليو ويو ۽ ١٩١٧ع جي انقلاب کان پوءِ موٽي

صفحي ١٩٣ تان آندل
ويو هو ته اُن تحريڪ جو مقصد جديد زندگيءَ جي مزاج (Spirit) جو اظهار هو— جديد زندگي، جنهن کي فولادي عزم هو، تپش هئي، فخر هو ۽ انڌا ڌنڌ تيز رفتاري هئي. اُن نه رڳو آرٽ، شاعريءَ ۽ ٻئي ادب پر فن تعمير (Architecture) تي به اثر وڌو. روسي شاعري اُن کان ڏاڍو متاثر هئي. پهرين مهاڀاري لڙائيءَ کان ڪجهه سال پوءِ آها تحريڪ ختم ٿي وئي.

زندگيءَ ۾ اِها خاص ۽ سڌي دست اندازي نہ هئي جا ان ڪان پوءِ ڪئي وئي. ١٩٢٣ع ۾ عوامي ڪميسارن جي ڪائونسل (Coun-cil of Peoples Commissars) وري وجود ۾ آندي وئي پر اُها پنهنجي پيش رو ڪائونسل کان مختلف هئي، جا زار جي زماني ۾ ڪم ڪندي هئي ۽ اُن ڪنهن کي اهڙيءَ ڳالهہ لکڻ لاءِ مجبور نہ ڪيو، جنهن ۾ هن جو اعتبار نہ هو. جولاءِ ١٩٢٥ع ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ ٺهراءُ بحال ڪيو تہ ادبي حلقن جي جهيڙي ۾ نہ پوڻ گهرجي ۽ اُنهن جا فيصلا نہ ڪيا وڃن. اُن وقت اَنا تولي ليونا ڪارسڪي (Anatoli Lunacharsky) ثقافتي ڳالهين جو نگران هو ۽ ڪافي بالشيوڪ رهنما، لينن، ٽراٽسڪي، بخارن وغيره پاڻ بہ عظيم دانشور هئا ۽ جيتوڻيڪ اُنهن کي پنهنجن اڪثر همعصر دانشورن لاءِ نفرت هئي، تڏهن بہ اُنهن اِها ڳالهہ تسليم ڪئي هئي تہ تخليقي عمل (Creative process) تي انتظامي ضابطو نہ هوندو ڇوتہ اڪثر اهڙي معاملي ۾ ضابطو ٺيڪ نہ هوندو آهي. اِهو بہ ڄڻ طيءِ ڪيو ويو هو تہ آرٽ توڙي سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي معاملي ۾ انقلاب کان اڳ جا طورطريقا اختيار ڪيا ويندا. هر هاري ۽ ڪارخاني-مزدور راتوواهيءَ انجنيئر، اديب ۽ مصور نہ ٿي سگهندا. ان دؤر جو ادارو، پرولي ڪلٽ (Prole cult) جيتوڻيڪ اهڙي ڪوشش ڪري رهيو هو تہ ڪسانن ۽ مزدورن ۾ تيزيءَ سان شاعر ۽ ناول نويس پيدا ڪيا وڃن، پر حڪومت جي اهڙيءَ مهم جي پارٽيءَ مخالفت ڪئي هئي ۽ ١٩٢٣ع ۾ اُها مهم ختم ڪئي وئي هئي. مستقبل پسندن (Futu-rists ۽ علامت پسندن (Symbolists) جي اصطلاحن ۾ ائين نظم لکيا ٿي ويا جيئن فيض احمد فيض جي محاورن کي استعمال ڪندي اردوءَ ۾ ترقي پسند شاعرن نظم لکيا آهن، جن جو اثر رڳو اُردوءَ جي پڙهيل ڳڙهيل وچولي طبقي جي نهايت ٿورڙي حصي تي ٿيو آهي. مون کي ڪنهن دوست ٻڌايو هو تہ پاڪستان جي ڪسان

اُها تحريڪ به تڙي پکڙي وئي، تيستائين اُها نون اديبن کي اُتساهيندي رهي ۽ تنقيدي اوک ڊوک جو ذريعو هئي. ساريون تحريڪون جن کي جماليات جي نون طرزن (Aesthetic Innovations) جون دعوائون هيون يا ته پاڻ ئي بي جان ٿي ويون يا دٻايون ويون. ڪي ٻاهرين رجحانن جي اثر هيٺ رهيون ۽ ڪي وري انقلاب کان اڳ وارن رجحانن کي نئين سر زنده ڪري ۽ اُڀاري رهيون هيون. اُنهن ۾ ڪا خاص تخليقي سگهه نه هئي پر اُهي صرف انقلاب کان پوءِ انهن حالتن سان چٽي جدوجهد ڪري رهيون هيون، جن ۾ دانش ۽ فن جا اُهي مظاهرا دٻايا ويا، جي بورجوازيءَ جي سهپ سبب ڪنهن بندش هيٺ نه هئا. تصوريت (Imaginism) جي تحريڪ انگريز تصور پسندن (Imagists) کان متاثر ٿي هئي پر ١٩٢٧ع تائين پنهنجو پاڻ ختم ٿي وئي. اُن تحريڪ شاعريءَ ۾ تصور کي اوليت ڏني. اُن جو بيو موضوع تيزيءَ سان وڌندڙ شهرن ۾ فرد جي تنهائي ۽ تباهي هئي. مشهور شاعر سرگئي يسينن (Sergei Yesenin) ان تحريڪ سان وابسته هو. ٻي اهم تحريڪ تعميريت (Constructionism) هئي. اُن ۾ مستقبل-پسنديءَ وانگر جديد ٽيڪنالاجيءَ جي پرستش هئي ۽ اُن پانيو ٿي ته هڪ نظم به هڪ تعمير هئي، ۽ اُن کي ائين ئاهڻو هو جيئن هڪ انجنيئر پنهنجي ڊرائنگ بورڊ تي ڊزائين ڪيندو آهي.

اهي اديب ۽ شاعر مستقبل پسندن (Futurists) سان مقابلو نه ڪري سگهيا، جن جي اڳواڻي مشهور انقلابي شاعرماياڪو-فسڪي ڪري رهيو هو ۽ جن کي انقلاب سان مجاهدانه سپردگي (Militant Commitment) هئي. ماياڪوفسڪيءَ جي تحريڪ کي L E F A (Left front of arts) چيو ويندو هو. سوويت لٽريچر بئي روسي ادب کان مختلف هو، ڇو ته اُن جي وابستگي اُن تاريخي، سياسي ۽ سماجي تبديليءَ سان هئي، جا آڪٽوبر انقلاب آندي هئي. اديب، سماج ۽ رياست جي تعلقات ۾ به انقلاب اچي چڪو هو. پر ١٩١٨ع کان ١٩٢٩ع تائين سوويت يونين جي ادبي

هئي. ۱۹۲۰ع واري ڏهاڪي جي آخر تائين، جڏهن اسٽالن پنهنجن سياسي حريفن کي شڪست ڏني، پارٽيءَ جي بنيادي پاليسي اِها هئي ته اديبن کي انقلاب جي نصب العين ڏانهن راغب ڪيو وڃي ۽ انهن کي سماجي ۽ سياسي لحاظ سان ساٿي بڻايو وڃي ۽ نه پارٽيءَ جي اوٽ تي هلڻ وارا (Conformists) انهن مان ڪن ته واقعي فني خوبصورتيءَ سان گڏ انقلابي ادب به ڏنو هو جنهن سان پارٽيءَ جو ڏورانهون مقصد پورو ٿي ٿيو. ۱۹۲۰ع واري ڏهاڪي جو سوويت ادب، جو مالامال ۽ طرح طرح جو آهي، ان ڏهاڪي کان پوءِ واري ادب وانگر نه آهي.

ڪيترن شاعرن ته آڪٽوبر انقلاب جي نه رڳو مدح سرائي ڪئي پر ان تي نعتيه ڪلام به لکيا. علامت پسند الڪساندربلوڪ مشهور نظم "ٻارهن" ("Twelve") لکيو ۽ انقلاب کي يسوع جي آمد سان پيش ڪيائين. بيلي (Beli) به ساڳيءَ طرح لکيو. سرگيئي يسينين (Sergei Yesinian) (جنهن جو پشڪن کان پوءِ روسي شاعريءَ ۾ اهين درجو آهي، جيئن سنڌي شاعريءَ ۾ شاهه لطيف کان پوءِ سچل سرمست جو آهي)، بالشيوڪن جي تصور کي نهايت غلط سمجهيو ۽ ڀانيو ته هو ڪا ديهاتي يوٽوپيا (Rural Utopia) ناهي رهيا آهن، جنهن ۾ ڪوئي آفاقي سمجهوتو ٿي ويندو ۽ انسان ذات ۾ ڀائپي ۽ پيار اچي ويندو. رڳو مايا ڪوفسڪي ئي انقلاب جي صحيح اهميت سمجهي سگهيو. ۱۹۱۷ع ۾ ئي هن چيو ته "سوشلسٽن جي عظيم بدعت (Heresy) اڄ سچي ثابت ٿي رهي آهي ۽ اهڙي حقيقت ٿي چڪي آهي، جا اڳ نه ڪڏهن ڏٺي وئي نه سڻي وئي." هو اهڙيءَ ڳالهه کي روحاني بڪواس سمجهندو هو ته تاريخ جي عظيم ردو بدل ۾ ڪوئي خدا جو هٿ آهي. هن پنهنجي هڪ طنزيه ناٽڪ ۾ ڏيکاريو ته:

"Entry in The proleterian kingdom is forbidden to the poor in spirit" and granted only to him 'who has calmly planted a knife into the enemy's

ڪانفرنس ۾ خود فيض جڏهن نظم پڙهيو هو تہ اڪثر ٻڌندڙ واڻڙا ٿي ويا هئا تہ هي ڪهڙي ٻولي ڳالهائي رهيو آهي. اُن جي برعڪس مون جڏهن سن ڪانفرنس ۾ پنهنجي آپيرا 'دودي جو موت' پنجاهہ هزارن کان وڌيڪ ماڻهن جي روبرو پڙهي هئي تہ سيئي سچو وقت ماٺ سان ٻڌندا رهيا هئا ۽ جڏهن اُها پوري ٿي هئي تہ ڪافي دير پنڊال تاڙين سان گونجندو رهيو هو. جڏهن محفل برخواست ٿي هئي، تڏهن اي.ڪي. بروهيءَ مون کي چيو هو تہ "اياز! اِن ۾ سنڌ جي روحانيت تہ نظر نہ آئي." تنهن تي علي محمد شاهہ راشديءَ هن کي چيو هو تہ "بروهي صاحب! مون برصغير ۾ پهريون پيرو حواس باختہ ڪندڙ شاعري ٻڌي آهي." ۽ پوءِ خانبهادر کهڙي ڏانهن منهن ڦيرائي پڇيو هئائين: "خانبهادر! آچئي تو سمجهہ ۾ تہ سنڌ ڪيڏانهن وڃي رهي آهي؟" کهڙو ڦڪي ڪِـل ڪِلي چپ ٿي ويو هو. اردوءَ جي ترقي پسند شاعريءَ وانگر، روس ۾ انقلاب ۽ مشين تي نظم؛ اجتماع (Collective) ۾ ذات جي انحراف (depersonalization of man) جي ڪوشش ۽ پراڻيءَ تهذيب سان شدت پسنديءَ سان قطع تعلق، اهي سڀ ڳالهيون گوشت پوست واري ڪسان ۽ مزدور کي نہ آئڙيون. اديبن ۽ شاعرن مان تمام ٿورا پيدائشي پرولتاري هئا، مثلاً ميخائيل گيراسيموف، وئسلي-ڪازن ۽ ولاديمير ڪرلوف، پر اُنهن کان بہ وڌيڪ جهڳڙالو نظريي ساز (Theoritician) هو آليڪسي گئستوف، جو هڪ اسڪول ماستر جو پٽ هو.

جيئن سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۽ صنعتي انتظام ۾ پارٽيءَ کي، انقلاب جي اوائلي دؤر ۾، بورجوا ماهرن تي مدار ٿي رکڻو پيو، تيئن آرٽ ۽ ادب ۾ بہ اُنهن اديبن سان اشتراڪ ڪرڻو پيو جن جي ڪمٽمينٽ (Commitment) ڪنهن سان ڪانہ هئي ۽ جن کي 'همسفر' (Fellow travellers) چيو ويندو هو. اهي فني سچائيءَ کي سياسي لحاظ کان نہ ڏسندا هئا ۽ نظرياتي معاملن ۾ اعتبار جوڳا نہ هوندا هئا ۽ اُنهن جي سوچ ويچار ۾ بُدتر هوندي

فقط ماياڪوفسڪي ئي اهڙو شاعر هو جنهن جي شاعريءَ ۾ پنهنجي دور جي صحيح عڪاسي آهي ۽ اسٽالن ڪـي وزني سبب هو، جو هن ماياڪوفسڪيءَ کي سوويت دؤر جو عظيم ترين شاعر ڪوٺيو هو.

سوويت ادب جو اوائلي دؤر نهايت چڱو هو ۽ انقلاب جي باري ۾ اهڙا نظم وري نه لکيا ويا آهن جن ۾ آندل جذبا سچا آهن ۽ شاعر جي روح مان نڪتا آهن، جيتوڻيڪ روسي اديبن ۾ آڪٽوبر انقلاب جا مداح پوءِ بـه ڪيترائي هئا. سوويت يونين جي عظيم شاعر آئنا-آخمتوفا جـي پهرئين مـڙس، نڪولائي گوميلاف، کـي انقلاب دشمنيءَ سبب گولي هڻي ماريو ويو هو ۽ انڪري اخمتوفا شروع ۾ ئي انقلاب کـي مشڪلاتن جو پيش خيمو سمجهيو هـو جنهن ۾ "شاعري هڪ بکئي پينوءَ وانگر ڏارين جا در کڙڪائيندي رهندي، جي کُلي نه کلندا" شاعرُ آسپ مينڊلسٽام بـه، جنهن جي

ڏ ـلقات رهيا هئا. اُن تـي اِرينا ڏاڍو کلـي هئي ۽ چيو هئائين: "توهان مشرقي ماڻهو به عجيب آهيو! تون ساڳئي وقت گهڻن سان عشق ڪندو آهين؟" مون هن کي چيو هو تـه "مان هڪ ئي وقت فقط هڪ عـورت سان محبت ڪري سگهندو آهيان. ر ڳو هڪڙي پيري ساڳئي وقت به عورتون منهنجيءَ زندگيءَ ۾ آيون هيون پر انهن مان به هڪڙيءَ سان منهنجو Platonic Love) هو ۽ هاڻي اُنهيءَ جي سار مون کي ڏاڍو ستائيندي آهي." اِن تي ارينا چيو هو: "'Unrequited Love' ائين ڏ-ي ٿيندو آهي." تازو جولاءِ ٨٨ع ۾ اسپوتنڪ (Sputnik) جـي پرچي ۾ ماياڪوفسڪيءَ جي ٻن عشقن جي باري ۾ مضمون آيو آهي ته ماياڪوفسڪيءَ، جو نهايت خوش اخلاق انسان هو، ڪيئن هڪ پرڻيل عورت سان عشق ڪيو ۽ هن تي ڪيئن زور آندائين ته پنهنجي مڙس کي ڇڏي، هن سان شادي ڪري، توڙي هـن جو مڙس سندس اديب دوست هو: ڪيئن هن جي ٻڌتر تي هو

(ڏسو صفحو ٢٠٢)

body and walked away with a song'." *

هن وقت تائين سوويت ايامڪاريءَ ۾ انقلاب کي ماياڪو-فسڪيءَ * کان بهتر ڪوئي ادبي ساٿي نہ مليو آهي.

---

* "پرولتاري سلطنت ۾ 'اندر ۾ ويچاري' جي داخلا بند آهي ۽ رڳو اُن کي اچڻ جي اجازت آهي، جو ماڻ ميٺ سان دشمن جي بدن ۾ چاقو ڪُپائي، گيت ڳائي، رمندو ٿو رهي."

نوٽ:- مسيحيت موجب خدا جي سلطنت ۾ داخلا رڳو "اندر ۾ ويچاري" کي آهي.

* مان ماسڪو ۾ پيڪنگ هوٽل ۾ لٿل هوس، جو 'ماياڪوفسڪي اسڪوائر' جي سامهون آهي. هوٽل جي سامهون ماياڪوفسڪيءَ جو ديوپيڪر بت آهي، جو ڪاري پٿر (سنگ ِ آسود) مان ٺاهيو ويو آهي. ماياڪوفسڪيءَ جي بت هيٺان منهنجو ۽ منهنجي گائيڊ اِريناجو فوٽو نڪتل آهي جو منهنجي البم ۾ آهي. اِرينا ٢٥ ورهين جي نهايت ذهين روسي ڇوڪري هئي، جا مون سان اٽڪل ڏهاڪو ڏينهن گڏ هئي پر ايئن ٿي لڳو تہ اسان صدين کان آشنا آهيون. گهٽ کان گهٽ اهڙي پرديسي همسفر مون کي نہ ملي آهي. انهيءَ کان مون پڇيو هو تہ ماياڪوفسڪيءَ آپ گهات ڇو ڪيو؟ هو تہ انقلاب جو شاعر هو ۽ هن کي زندگيءَ سان بيحد محبت هئي؟ اِرينا جواب ڏنو هو تہ "هو ساڳئي وقت ٽن عورتن سان عشق ڪندو هو. لِليا (Lilia)، آسِپ بِرڪ (Osip Brik) ۽ هڪ ٽين عورت [نالو وسري ٿو وڃي] جا انقلاب کان پوءِ فرانس لڏي وئي هئي. هو ٽنهي مان چونڊ ڪري نہ سگهيو تہ ڪهڙيءَ سان گذارو ڪري ۽ ان ڪري ٿُڪي پيو ۽ آپ گهات ڪيائين." مون اِرينا کي ٻڌايو تہ لکنو جو نواب واجد علي شاهہ تہ نہ رڳو نواب هو پر شاعر بہ هو. هن کي "اختر پيا" ڪوٺيو ويندو هو ۽ هن جي حرمسراءِ ۾ ٽي سؤ عورتون هيون ۽ هن جا ٽنهي سون سان جنسي

(ڏسو صفحو ٢٠١)

موٽي آيا. هڪڙي ناول ۾ اِليا اهرنبرگ چٽر ڪندي چيو آهي:
”بالشيوڪ زندانَ بورجوازيءَ جي زندانن کان مختلف نه هوندا.“
جڏهن لينن New Economic Policy (N E P) پيش ڪئي ته
اهي اديب جديد تاريخ ۽ نئين سماجي حقيقتن تي ڪجهه غير
جانبداريءَ سان سوچڻ لڳا. بلوڪ ١٩٢١ع ۾ مري ويو ۽ ان کان
اڳ ۾ ئي ”انقلاب جي آواز هن جي ڪنن ۾ ٻُرڻ ڇڏي ڏنو هو.“
يسينين ١٩٢٥ع ۾ آپگهات ڪيو. (ڪجهه وقت اڳ يسينين جي
زندگيءَ تي روسي ڪتاب جو انگريزي ترجمو مون وٽ پهتو آهي
پر مان اهو ڪتاب پورو پڙهي نه سگهيو آهيان ۽ نه ٿو چئي سگهان
ته ان ۾ هن جي آپگهات جا ڪهڙا سبب ڏيکاريا ويا آهن.) رڳو
ماياڪوفسڪي ئي انقلاب جي رزمي شاعريءَ ۾ پنهنجي دلچسپي
برقرار رکي سگهيو ۽ هن جي تخليق پوڙي نه پئي. ١٩٢٠ع جو
چڱو نثر ڏسبو ته اُن ۾ انقلاب سان ڪا واضح ڪمٽمينٽ نظر نه
ايندي. جڏهن مون اِساڪ ٻيبل (Isaac Babel) جون ڪهاڻيون
(Red Cavalry) پڙهيون ته منهنجي دل خوشيءَ سان اُڇلون
کائڻ لڳي. دنيا ۾ ٻن ماڻهن جي نثر مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو آهي.
هڪ آهي يوناني ناول نويس ڪازان زاڪس ۽ ٻيو روسي
ڪهاڻيڪار اساڪ ٻيبل. منهنجي نثر ۾ ڪٿي ڪٿي ڪنهن جا
محاورا يا تشبيهون اچي وڃن ٿيون ته آهي آهن مٿين ٻن نثرنويسن

شاعر مينڊلسٽام جي شاعريءَ جو ۽ هن جي زال، ناديزدا، جو
مينڊلسٽام جي زندگيءَ تي لکيل ٻن جلدن جو، آندريئي مينا-
وسڪيءَ جي ناول، شاعره اخمتوفا ۽ شاعر وُزنيسنسڪي جي
نظمن ۽ ڪجهه ٻين جي تخليقن جا ترجما ڪيا آهن. روسيءَ ۾
اِهي ڪتاب اسٽالن جي موت کان پوءِ ۽ خاص ڪري هاڻي
ساهه سان سانديا وڃن ٿا. اِهي سارا ترجما مون ڪيترو وقت
اڳي پڙهيا آهن ۽ مون اڃان تائين ڪنهن ٻه ٻوليءَ ۾ اهڙا چڱا
ترجما نه پڙهيا آهن.

گـوميلوف ۽ اخمتوفا سان دوستي هئـي، نئين نظام سان نڀي نــہ سگهيو. بـورس پاسترناڪ (Boris Pasternak) کـي آڪتوبـر ١٩١٧ع کان وٺي ئي انساني فطرت ۾ خاص ڦيري جي اُميد نـہ هئي، جا ڳالهہ هن ڪيترو وقت پوءِ پنهنجي نوبل انعام يافتہ ناول 'ڊاڪٽر زواگو' ۾ ڪئي آهي. ڪيترن ئي روسي اديبن اِوان بيونن (Ivan Bunin) جنهن جي ڪهاڻين جو انگريزي ترجمو Gent-leman from Sanfrancisco and Other Stories مـون ويجهڙائي ۾ ئي پڙهيو آهي، اليڪسي ريمي زوف، دمتري ميربزڪو فسڪي تہ ملڪ ئي ڇڏي ويا. اليڪساندر ڪُپرن * (Alexander Kuprin) ۽ ڪجهہ ٻيا ڪجهہ وقت لاءِ ملڪ ڇڏي ويـا ۽ پوءِ

* نوٽ: اليڪساندر ڪُپرن جـو ڪتاب "Yama the Pit" مون تڏهن پڙهيو هـو، جڏهن سياسي حالتن منهنجي اندر کـي ڇُورچُور ڪري وڌو هـو ۽ مـون ڪجهہ عرصي لاءِ شراب ۽ بي‌راهہ رويءَ ۾ پناهہ ورتي هئي. اُن وقت اُهو ڪتاب مون کي ڏاڍو وڻيو هو. اُن دوُر ۾ مون کي ٽي ڀيرا خودڪشيءَ جوخيال بہ آيو هو. اُهو فرار جو دوُر هو ۽ اُن مان منهنجو صحيح سلامت نڪري اچڻ، هڪ ناول جو چڱو موضوع ٿي سگهي ٿو.

پنهنجن ڀيانڪ ويچارن ۾ ويڙهجي ويـو ۽ پوئين ڏينهن جڏهن هوءَ ماياڪوفسڪيءَ جي گهر مان نڪتي مس هئي تہ ماياڪو فسڪيءَ پاڻ کي گوليءَ سان پورو ڪري ڇڏيو هو ۽ هن موٽي اچي رت ۾ لوئيل لاش ڏٺو هو.

روسي ادب تـي هـيءُ زير نظر مضمون، منهنجـي سوَن ڪتابن جي ذاتي مطالعي، ارينا سان بحث، خاص ڪري پاسترناڪ ۽ سولزي نتسن تي ۽ روسي ادب جي انگريزيءَ ۾ عظيم مترجم مئڪس هيوَرڊ (Max Hayward) جي مطالعي جو نتيجو آهي، جنهن نہ رڳو ڊاڪٽر زواگو جو ترجمو ڪيو آهي پـر روسي

(ڏسو صفحو ٢٠٣)

ليونوف (Leonov) به اُن دؤر جو چڱو ناول نگار آهي، پر ان تي به دوستوفسڪيءَ جو اثر آهي. ٻين ناول نويسن پلنياڪ (Pilnyak) ۽ اِوانوف (Ivanov) پنهنجي انفرادي اسلوب لاءِ ڪوشش ڪئي پر اُنهن ۾ ڪافي مصنوعيت ۽ لفاظي آهي.

'همسفر اديبن' جي نثر ۾ اهو ضرور هو ته انقلاب ڪيترو به رتورت ۽ لُون لُونءَ ڪانڊاريندڙ ڇو نه هو، اهو روسي تاريخ جي ڏارا مان نڪتو هو. پلنياڪ ١٩٢٢ع ۾ شايع ٿيل پنهنجي ناول The Naked Year ۾ انقلاب لاءِ چيو هو ته ان ۾ عنصري قوتون (elemental forces) ڇڙيون پيون آهن ۽ هڪ گرجندڙ طوفان وانگر ماضيءَ کي اُڏائي ويون آهن. هن بالشيوڪن لاءِ "Men in leather jackets" جو محاورو ناهيو، جو مشهور ٿي ويو، ۽ ٻئي ناول ۾ هن ڏيکاريو ته ڪميسار اُن ڳوٺ گهمسان کي متاثر لاءِ منظم قوت آهن. ١٩٢٠ع واري ڏهاڪي جي وچ تائين، نئين ۽ پراڻي، شهر ۽ ڳوٺ، ماڻهوءَ ۽ مشين، ۽ ڳوڙ ۽ انتظام جي وچ ۾ ٽڪر، سوويت نثر جو مکيه موضوع آهي. جيئن N.E.P. وارا اڻ-اُتساهيندڙ سال گذرندا ويا، تيئن ڪن اديبن، مثلاً اِوانوف، جو انقلاب ڏانهن رويو چڱو ٿيندو ويو. ڪن بالشيوڪ اديبن ڪن 'پانهن-پيلين' واري روش اختيار ڪئي، جيئن فداييف ڪئي، ۽ ڪن جي روش وروڌي هئي، جيئن پلنياڪ جي. پر سڀني اديبن کي اهو احساس هو ته هو اهو دؤر ڏسي رهيا هئا جو نيڪيءَ ۽ بديءَ کان بعيد هو ۽ جنهن ۾ تاريخي قوتن ۾ اڻ ٽر جهيڙو هو، جنهن کي ٽارڻ ڪنهن به فردَ واحد لاءِ ممڪن نه هو ۽ ڪو به اُنهيءَ دنگل کي روڪي نه ٿي سگهيو: يا ته ماضيءَ جي ڇيلهه ڀڄڻي هئي يا ته حال جي. مستقبل جي باري ۾ ڪن کي اُلڪا هئا پر ڪي اُن کي بهار جي هير وانگر سمجهي رهيا هئا، جنهن ۾ ڪروڙين گل ڪڙي پوندا.

همسفر اديب عوام ۾ اختلاف کي برداشت جو مادو پيدا ڪرڻ ۾ ڪنهن حد تائين ڪامياب ٿيا ۽ ادب ۾ بيان جي مخصوص

جون، جن جو نثر مون کي ڏاڍو وڻيو آهي، ۽ اهو منهنجي وسيع مطالعي کي لاشعور جي تري ۾ ڇڏي، منهنجي ڪنهن ڪنهن تحرير ۾ اُن وقت اُڀري آيو، جنهن وقت مون وائيس چانسلريءَ واري دور جي ڇهن سالن جي خاموشيءَ کان پوءِ ڀيريون ڀيرو لکيو هو ته مون کي لکڻ ۾ رنڊڪ ٿي هئي ۽ مان لفظن ۽ خيالن ۾ اُها رواني پيدا نه ڪري سگهيو هوس، جا مون 'ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي' ۾ پيدا ڪئي هئي. مون ائين پاڻ کي ڪڏنگو محسوس ڪيو هو جيئن عقاب آسمان ۾ اُڏار کان پوءِ زمين تي گهمندي پاڻ کي ڪڏنگو محسوس ڪندو آهي.

جڏهن ١٩٢٦ع ۾ اساڪ بيبل جو مٿيون ڪتاب ڇپيو هو، تڏهن مصنف تي الزام هنيا ويا هئا ته هن عظيم انقلاب کان الڳ رهي ان جي واقعن کي ڏٺو آهي. پر حقيقت ۾ ڏٺو وڃي ته بيبل جو مقصد ادبي هو ۽ نه سياسي يا ناصحاڻو. هن روسي نثر کي نفسياتي حقيقت نگاريءَ جي جڪ مان ٻاهر ڪڍڻ ٿي چاهيو (اُن قسم جي جڪ اڄڪلهه سنڌ جا جدت پسند اديب ماري رهيا آهن. هنن جو نفسياتي تجزيو - منوو گيانڪ ڇيد - ايترو ٻاراڻو آهي، جو مان هڪڙو صفحو پڙهي ڪتاب رديءَ جي ٽوڪريءَ ۾ ڦٽي ڪري ڇڏيندو آهيان). بيبل نثر ۾ ڏاڪڻي روس جو رنگ ڀرڻ ٿي چاهيو، جو اُتر جي سرديءَ ۽ اُن جي جهڪي ۽ موڳي رنگ کان مختلف هو. هڪ هنڌ هو لکي ٿو: "ائين ٿو لڳي ته روسي ادب ۾ سورج جو سچو ورنن ڪٿي ڪيل نه آهي." بيبل تنقيد کان پوءِ خاموش ٿي ويو هو. پوءِ به هن کي ١٩٣٠ع ۾ گرفتار ڪيو ويو. رڳو به ٿي روسي اديب بيبل جي نثر جي زرڪاري ۽ روماني خوشبو ڪنهن حد تائين پنهنجي نثر ۾ آڻي سگهيا آهن. اُنهيءَ نثر ۾ بيحد انفراديت آهي.

Virgin Soil Upturned, Quite Flows the Don

۽ 'انسان جي مقدر' جي مصنف عظيم شولوخوف تي ٽالسٽاءِ جو اثر آهي، جيئن ٻئي سٺي ناول نويس فداييف (Fadayev) تي آهي.

نيٺ ائين خاموش ٿي ويو جيئن اخمتوفا ۽ پاسترناڪ - پاسترناڪ ته پنهنجي دؤر جي شعور سان سمجهوتو ڪيو هو ۽ پنهنجي ترنم ريز شاعري ڇڏي رزمي انداز اپنايو هئائين؛ يسينين جي شاعريءَ ۾ ڄڻ پنهنجي دؤر جو جادو ٽٽي چڪو هو، ۽ انت ١٩٢٥ع ۾ هن آپگهات ڪري ڇڏيو؛ نڪولائي زئبولوتسڪي Nikolai Zabolo-sky جي شاعري، مٿاڇري تي ته ڪنهن پورالي ڇتر وانگر آهي، پر اُن ۾ غور سان ڏسبو ته نراسائي نظر ايندي.

١٩٢٠ع جو ڏهاڪو پورو ٿيو ته اسٽالن جي پنج سالن واري رٿا آئي، مٿان انقلاب آندو ويو ۽ اجتماعيت (Collectivisation) جي 'همسفرن' جا ڪجهه گمان دور ڪيا ويا، ۽ جو جوش خروش آڪٽوبر انقلاب وقت محسوس ڪيو ويو هو، وري اُڀري آيو. ١٩٢٩ع ۾ مئڪسم گورڪي ٻاهران روس موٽي آيو، ۽ مستقبل لاءِ اسٽالن جي ڪيل ڪارگذاريءَ جي پُٺڀرائي ڪيائين، ڇو ته اُن ۾، هن جي نظر ۾، ڀرپور سماجي انصاف جي آس هئي. وري اديب آئيندي ڪي نئين ويساهه سان ڏسڻ لڳا. اُن دؤر جا اهم ڪتاب ڪيتافيف (Katayev) جو ناول 'Time Forward' ۽ پلنياڪ جو 'The Volga Flows to the Caspian Sea.' آهن، جن ۾ ماحول ۽ خود انساني فطرت تي انسان جي فتح جي پيش گوئي ڪيل آهي. اُن دؤر جو ٻيون نهايت اهم ناول اليا هرنبرگ جو 'The Second Day' آهي، جو گذريل سال مون مرينا هوٽل جي ڀرسان ڪنهن ترقي پسند ڪتاب گهر مان ورتو هو. اهو ناول پنجن سالن واريءَ رٿا هيٺ ڪنهن وڏي تعميري منصوبي جي باري اُڻيو ويو آهي. اُن ۾ مصنف بحث ڪيو آهي ته دانشور، جو اڃان ضمير کي اوليت ڏئي ٿو ۽ اخلاقي فتويٰ جي آزاديءَ جو قائل آهي، اهو دراصل سوشلزم جي اعليٰ آدرش سان دغا ڪري ٿو.

سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ (Socialist Realism) جي نظريي جي صحيح ابتدا ١٩٣٢ع ۾ ٿي. اُنهيءَ نظريي تي عوام ۾ ڪوئي بحث نه ڪيو ويو. پارٽيءَ اُن وقت اڳين جي موجود گروهن

طرزن (Idiosyncracies) کي کلڻهاب يا خشڪي سمجهي لنوائڻ لڳا يا وڌيڪ وڌ انهن کي فلسفهءِ خوديءَ (Solipsism) وانگر نفرت جهڙو سمجهڻ لڳا، جنهن جي ستياناس انقلاب ڪري چڪو هو. پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۽ ان جي اڏمن ۽ الڪن جي باري ۾ گهٽي ڏيکه ۽ پتاڙ، خسيس پڻي جي نشاني سمجهي وئي. ماياڪوفسڪي اِن ڳالهه کي ''''وقت جي ڏپ-هاڻين پتراڻين'''' ۾ لڪ چپ ڪرڻ جو شوق 'ڪونيو هو. ناولن ۽ ڪهاڻين ۾ مدي خارج ڪردارن جي خلاف اسان کي ادب ۾ 'نئين انسان' جو ڪردار ملي ٿو، جو هڪ عملي هيرو آهي: ڪنهن ناول ۾ هو فولاد جهڙو گهرو لڙائيءَ جو اڳواڻ آهي ته ڪنهن ۾ صنعتي سربراهه آهي. شولوخوف جي ناول 'ڊان خاموشيءَ سان وهندو رهيو' جو هڪ خاص موضوع اهو آهي ته جي فرد يا گروهه تاريخ سان قدم قدم ۾ ملائي هلي نٿا سگهن، اهي ڪيئن تباهه ٿي وڃن ٿا، جيتوڻيڪ ناول جي تهه ۾ وڃبو ته ائين محسوس ٿيندو ته شولوخوف مڃي ٿو ته ماڻهن جا اعمال قدرت جي اٽل فيصلي جي تابع آهن.

انهيءَ دؤر جي اڪثر سوويت ادب جي مطالعي مان محسوس ٿئي ٿو ته ان ۾ ڪافي مونجهارو آهي، ۽ چڙ يقين نه آهي ته نئون نظام ڪامياب ٿيندو، ۽ 'چمڙي جي ڪُرتي' وارا شهري بالشيوڪ ڪجهه پڪ سان چئي نه ٿا سگهن، ۽ ٻهراڙيءَ جي ڪسانن سان انهن جي محاذ آرائي حماقت نظر اچي ٿي.

١٩٢٠ع واري ڏهاڪي جي پوئين اڌ ۾ ڪتابن جي اشاعت گهٽ ٿي نظر اچي ۽ شاعري ته ان دؤر ۾ چڙ ختم ٿي وئي هئي. رڳو ماياڪوفسڪي 'هڪ رانجهو لکان دا مت' وانگر هو ۽ باقي ان جا مداح يا پيروڪار هئا. انهن جي دليري يا نعري بازي يا جو ڪجهه به هو، ان جي پس منظر ۾ اها خاموشي هئي، جا روس جي اڪثر شاعرن تي ڇانئجي وئي هئي. مينڊلسٽام (Mandelstam) هڪ شعر جو ڪتاب بخارن جي سرپرستيءَ هيٺ ١٩٢٨ع ۾ شايع ڪيو هو پر هونءَ چوڌاري چڙ زبانن تي تالا لڳي ويا هئا. اهو به

ساڳي ڳالهه ڪئي. زمياتن هسار مجڻ کان انڪار ڪيو ۽ رڏي ڪئي، جنهن تي هن کي ۱۹۳۱ع ۾ ديس نيڪالي ڏني وئي. RAPP کي ختم ڪيو ويو ۽ ۱۹۳۱ع ۾ جڏهن روس ۾ سياسي ماحول ابتر هو ۽ ڪروف (Kirov) کي قتل ڪيو ويو جو اسٽالن جو ماڻهو هو، تڏهن حالتون آزاديءَ سان تخليق ڪرڻ لاءِ سازگار نه هيون. ۱۹۳۹ع تائين اهي اديب جن کي پنهنجي ديانت پياري هئي، خاموش ٿي ويا. ببيل (Babel)، پلنياڪ (جنهن جو ديس نيڪاليءَ جو حڪمنامو واپس ورتو ويو هو ۽ موٽي آيو هو) گرفتار ڪيا ويا ۽ قيد و بند ۾ ماريا ويا. اخمتوفا چُپ ٿي وئي. پاسترناڪ تخليقي ڪم ڇڏي، مغربي ادب جا ترجما شروع ڪيا. مشهور شاعر ميمدلستام (Mandelstam) جنهن ۱۹۳۴ع ۾ اسٽالن جي خلاف هڪ نظم لکيو هو، گرفتار ڪيو ويو ۽ ۱۹۳۸ع ۾ ڪنسينٽريشن ڪئمپ (Concentration Camp)، ۾ ماريو ويو.

هيئت پسندي (Formalism) جا اسلوب جي انفراديت لاءِ تحريڪ هئي، ھاڻي جُرم سمجهي وئي ۽ جڏهن ميئرهولڊ (Meyer Hold) ۱۹۳۹ع ۾ سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ کي سرعام تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو، تڏهن هن کي گرفتار ڪيو ويو، جنهن کان پوءِ هو هميشه لاءِ گُم ٿي ويو.

سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ جي شروعات ۱۹۳۲ع ۾ ٿي هئي ۽ اُن وقت اِئين سمجهيو ويو هو ته اها اُڻويهين صديءَ جي تنقيدي حقيقت نگاريءَ (Critical realism)مان ازخودآپري هئي ۽ رڳو تفاوت اهو هو ته سوشلزم ڏانهن، انسان جي ترقيءَ کي مدنظر رکي، رجائيت پسند (Optimistic) ۽ آميد پرست هئي. آن جو مثال گورڪيءَ جو ناول ”ماءُ“ هو ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ، ان جي جهلڪ همسفر اديبن، فيدن (Fedin)، ليونوف، شولوخوف وغيره ۾ملي ٿي. دراصل حقيقت نگاري، ادبي لفظن ۾ گهٽ ڪئي وئي آهي ۽ بار بار هر دؤر جي تقاضا کي مدنظر رکي سياسي ٻوليءَ ۾ وڏيڪ ڪئي وئي آهي. هر اهو ادب جنهن ۱۹۲۰ع ۾ سوويت

۽ تنظيمن جو مئي ۱۹۳۲ع ۾ خاتمو ڪري ڇڏيو. اُن وقت سياسي ماحول جـي ابتريءَ سبب اهڙا ادارا، تنظيمون ۽ گروهه هُوندئن ڏي گهٽجي ويا هئا، پر پوءِ به ڪجهه وقت اڳ آهي اهم اختلافن جو ثورو ڪي گهٽو اظهار ڪندا هئا. اُنهن ۾ نهايت اهم اديب الڪساندر وورونسڪي هـو، جو روسي ۽ عالمي ڪلاسيڪي ادب سان نـاتو بـرقرار رکڻ چاهيندو هو. نظرياتي معاملن ۾ بـه هو اِن ڳالهه تي مضبوط رهيو ته آرٽ کي فقط سماجي انقلاب جي ذريعي جي حيثيت ۾ نه ڏنو وڃي، پـر اهو آرٽسٽ جي وجداني (Intuitive) عمل ۽ تحت الشعور جي هيجان (Subconscious impulses) جو نتيجو آهي ۽ اُن تي عقلي ضابطا نه رکيا وڃن. اُن جو ڪنهن حد تائين اهو مطلب هو ته آرٽ طبقاتي جدوجهد کان مٿي هو. وورونسڪيءَ تي ڪابيءَ ڌُر جي ويڙهو ٽـولي مارڪسزم کان انڪاري هجڻ ۽ برگسان جي وجدانيت جي حامي هجڻ جي تهمت ڌري ۽ هو صفائيءَ واري دؤر (Purges) ۾ مارايو ويو.

۱۹۲۵ع ۾ Russian Association of Proletarian Writers (R A P P) جو بنياد رکيو ويـو هو، جنهن پهريون تـه همسفرن سان نـرم رويو اختيار ڪيو اُن ڪلاسيڪي ادب کـي اهميت ڏني ۽ اُڻويهين صديءَ جي روسي ادب ۾ حقيقت پسنديءَ جي ادبي اسلوب کي پرولتاريت ۽ پارٽيءَ جي فائدي لاءِ ڪم آندو، في الحال ته اسٽالن کي RAPP جو طور طريقو اَئڙيو ۽ هن RAPP کي، اُنهن اديبن کي هيسائڻ ۽ هراس ۾ وجهڻ لاءِ اُتساهيو جن جو پارٽيءَ سان واسطو ڪونه هو. بريس پلنياڪ (Boris Pilnyak) ۽ ايو گيني زمياتن (Evegeni Zamyatin)، ٻئي اِن اديبن جي انجمن جا اهم رڪن هئا پر ٻنهي جا ڪتاب سوويت يونين کان ٻاهر ڇپيا هئا. اُنهن کي بيحد تنگ ڪيو ويو، جيتوڻيڪ اهڙو ڪوئي به قانون ڪونه هو ته روس جا اديب روس کان ٻاهر ڪتاب نه ڇپائين. اُن کان پـوءِ پلنياڪ هيسجي ويو ۽ پنهنجي چيل تـان ڦري، ٻاڻ ڪڍائي ويـو (Recanted). اڳتي هلي، ٻين اديبن بـه دٻاءَ هيٺ

ٿيو. اُهو دؤر اليڪسي سُرڪوف، مارگريتا آئلي گر ۽ ڪانسٽئنٽائين سمونوف پارن وچولي درجي جي شاعرن جو دؤر هو، جيڪي اُنهيءَ لازمي جذبات جا مرهون منت نه هئا، جنهن جي سرڪاري ذريعا بار بار اظهار ڪري رهيا هئا ۽ جنهن جي اظهار، اسٽالن جي موت تائين، شاعريءَ جو حُليو بگاڙي ڇڏيو هو. جنگ واري دور ۾ ادب تي سخت گيري گهٽجي وئي هئي. اخمتوفا ۽ پاسترناڪ به جنگ جي موضوعن تي سٺا نظم لکيا هئا. مان چاهيان ٿو ته روسي شاعريءَ جا انيڪ مثال ڏيان، جا اُن دؤر ۾ لکي وئي هئي ۽ جنهن مان ڪيتري ئي اَتساهيندڙ هئي، پر مضمون ڪافي طويل ٿي ويو آهي ۽ اُهي مثال ٻئي ڪنهن ڪتاب لاءِ رکان ٿو.

جنگ کان پوءِ ٤٨-١٩٤٦ع تائين ادب جي تازگيءَ جون ساريون اُميدون ختم ٿي ويون. ڪميونسٽ پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ پنهنجون فنوائون ڏنيون ۽ آرٽ ۽ ادب پالٽ بيورو جي ميمبر، آندرئي زينوف، جي گرفت ۾ اچي ويو. زينوف اخمتوفا لاءِ چوندو هو تہ هوءَ ”اڌ راهبہ، اڌ رنڊي آهي.“ ۽ جنهن رسالي ۾ اخمتوفا جو نظم ڇپيو هو، اُهو ضبط ڪيو ٿي ويو. (مون کي زينوف جي باري ۾ پڙهي سردارعلي شاهہ ـــــ ”ڏُڪو دماغ، پاءُ مُڇون،“ رشيد ڀٽيءَ جي چوائي ـــــ ۽ هن جا اُهي زندهہ ۽ مرحوم دوست ياد ايندا آهن، جن کي ادب جي الف بي جي خبر نہ هئي، پر پاڻ کان وڏيڪ نادان حڪومت جي آڙ ۾ ۽ اُن جي ٽيڪ تي اسان تي ائين اُڀري ايندا هئا ڄڻ تہ ادب جي ميدان جا شهسوار هئا!) اسٽالن جي زندگيءَ جي باقي سالن ۾ سوويت ادب جا سڀ ئي تخليقي اديب خوف ۽ هراس ۾ رهيا، جو ڦهلائي، هو ١٩٣٠ع کان وٺي حڪومت ڪندو رهيو هو.

١٩٥٦ع واريءَ ويهينءَ ڪانگريس ۾ ڪرشخوف اسٽالن جي غلطين جو برملا ذڪر ڪيو، ۽ هن جي قطعي ۽ بي خطا هئڻ کان انڪار ڪري، هن کي ساريءَ گهٽ ٻوساٽ جو ذوهي ٺهرايو. پر پوءِ ١٩٥٧ع ۾ هنگريءَ ۾ بغاوت ٿي ۽ ولادمير دودنٽسوف جو

نظام جي حمايت ڪئي هئي يا اُن جي مستقبل جي باري ۾ چڱيءَ اُميد جو اظهار ڪيو هو، اُن کي اڳتي هلي "سوشلسٽ حقيقت-نگاري" سمجهيو ويو. ١٩٣٠ع ۾ جيڪڏهن ڪنهن چڱو سوشلسٽ حقيقت نگار ٿيڻ چاهيو ٿي ته، ان کي رڳو تاريخي واقعا لکڻا ٿي پيا، جيئن اليڪسي ٽالسٽاءِ هولناڪ اِوان (Ivan the Terrible) ۽ پيٽر اعظم جي باري ۾ ڪتاب لکيا جن ۾، اندرٿين خاني، اسٽالن جي خوشامد هئي. ڪنهن جديد موضوع تي سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ جو بهترين مثال نڪولائي آسترو وسڪي جو 'How the Steel Was Tempered' هو، جو غالباً مون ڪاليج واري زماني ۾ ڪراچي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي لائبريريءَ مان وٺي پڙهيو هو. (فيدن ۽ ليونوف مون پنجاهه ۽ سٺ واري ڏهاڪي ۾ پڙهيا هئا. شولوخوف جو 'ڊان وهندو رهيو' جا چار جلد ته مون ١٩٦٥ع ۾ پيهر سکر جيل ۾ پڙهيا هئا ۽ پهريون پيرو ڪاليج جي دؤر ۾ سيد مطلبي فريد آباديءَ جي اُردو ترجمي ۾ پڙهيا هئا.) ٻيءَ جنگ عظيم جي دؤر ۾ ڪجهه جنگ جي باري ۾ نيم دستاويزي تحريرون لکيون ويون، جن ۾ نهايت دلچسپ، تيز ۽ چٽي واقع نگاري هئي، جا اُنهن کي زندگي ڏئي ٿي، مثلاً سمونوف جو ڪتاب 'راتيون ۽ ڏينهن'، 'امر آدمي' ۽ 'صاف ضمير وارا آدمي' * اِن جا پيا مثال آهن. پويون ڪتاب "حمايتين" (Partisans) جي باري ۾ هڪ اڌورو ناول آهي ۽ اُن ۾ اُنهن ڪتابن کان وڌيڪ شگفتگي آهي، جي اُن کان پوءِ جنگ جي باري ۾ لکيا ويا، جن ۾ جنگ جو ڪوڙو احوال ڏنو ويو. اُن وقت حالتون اهڙيون هيون، جو فقط خطابت واري ۽ رزمي شاعريءَ جي گنجائش هئي. اليڪساندر توادرو وسڪي (جنهن جي منتخب ڪلام جو ترجمو هِن مهيني مون کي هُوري نورانيءَ ڏنو) جو هڪ سپاهيءَ جي باري ۾ رزمي نظم اُن وقت ڏاڍو مشهور

* 'Days and Nights'
'People Immortal.'
'Men With a Clear Conscience.'

۱۹٦۴ع ۾ ڪرشخوف جي زوال کان پوءِ روسي اڳواڻ سوويت ادب کي وري اڳي وانگر استعمال نه ڪري سگهيا، جيتوڻيڪ ادب ۾ نظرياتي نظم و ضبط آڻڻ جون ڪيڏنگيون ڪوششون ڪيون ويون. بين الاقوامي گفتگو (Detente) جي ڪري سوويت حڪومت کي سوويت يونين کان ٻاهر بدناميءَ جو ڀئو رهيو ۽ آمريڪا سوويت ادب تي پابندين کي پنهنجن سياسي مقصدن لاءِ اُڇاليندي رهي هئي. ڪرشخوف جا مقصد ڪهڙا به هئا پر اِن ۾ ڪوئي شڪ نه آهي ته هن نظرياتي اتحاد جي هڪ پٿري ڀت ۾ وڏا ڏرڙ ڪري وڌا هئا — اُنهيءَ حالت ۾ جنهن جو اڳ وهم گمان به نه هو. پارٽيءَ عقيدي پرست ۽ آزادي پسند اديبن (Dogmatists and Liberals) ۾ وچ وارو رستو ورتو. عقيدي پرست وچولي درجي جا اديب هئا، جن ادب کي پنهنجي هٿ ۾ رکڻ ٿي چاهيو ۽ استالن واري دؤر جي واپسي ٿي چاهيائون ۽ پارٽيءَ جي نظم و ضبط کي چُهٽيا رهيا ۽ فني آزاديءَ جو اونو نه ڪيائون ۽ آهي

آندل صفحي ۲۱۲ تان

رهيا آهن." اُن تي ڪرشخوف چيو هو: "استالن جا طريقا غلط هئا پر ان جي دؤر وارو آرٽ صحيح هو."

ان کان پوءِ نيزويستنيءَ کي گرفتار ته نه ڪيو ويو پر هن جو معائنو ڪيو ويو ته هو چريو ته نه آهي، پر بنهه سالم دماغ نڪتو. هندستاني اديب، خواجه احمد عباس، ڪرشخوف سان پنهنجي انٽرويو ۾ اشارتاً چيو آهي ته هو ادب جي باري ۾ اڻڄاڻ هو ۽ چيو هئائين ته بهتر ٿيندو ته اديب پنهنجا جهڳڙا پاڻ نبيرين. حيرت جي ڳالهه آهي ته جنرل ضياءُ به علامه اقبال جا ڪجهه شعر پڙهي پاڻ کي ادب تي سند ڏنو سمجهي ۽ ڪروڙين رپيا سند ۾ رجعت پرست اديبن تي ضايع ڪيا اٿائين، جي ڪوڏي به نه لهن. هن منهنجن مخالفن کي انعام اڪرام ڏنا آهن ۽ اِئين ٿو سمجهي ته هو ادب جي اُنهيءَ طوفان کي روڪي سگهندو، جو منهنجي شاعريءَ سان شروع ٿيو آهي.

ناول ’فقط روٽيءَ سان نہ‘ (Not By Bread Alone) ڇپيو تہ روسي حڪومت پير پٽي ڪيا. اهو ناول جيئن ڇپيو هو، مون آمريڪا مان گهرائي پڙهيو هو. ان ۾ دودنتسوف روسي بيوروڪريسيءَ ۽ ٽيڪنوڪريسيءَ تي ڪڙي تنقيد ڪئي هئي. ١٩٥٦ع جي سرءُ تائين اهو ڪتاب ادبي رسالي ’نووي مير‘ (‘Novy Mir’) ۾ ڇپيو هو ۽ ان جي ڏاڍي مخالفت ٿي هئي. پارٽيءَ جي باري ۾ مصنف ناول ۾ خاموش رهيو هو. هُن ناول جي ڪردار لوپاٽڪن (Lopat-kin) ۽ هن جي دوستن کي سچا ڪميونسٽ سڏيو هو، جي بي اصول بيوروڪريسيءَ اڳيان بيوس هئا. ڇو دودنتسوف چوڻ چاهيو ٿي تہ رڳو فرد ئي لطف و ڪرم ۽ عنايت ڪري سگهن ٿا ۽ نہ ادارا. اهو ان دور جو وڏي ۾ وڏو ڪفر هو، جنهن تي ڪافي وقت لاءِ ڪڪر ۾ ڪڙو لڳو.

١٩٦٢-٦٣ع ۾ ڪرشخوف کي آرٽ جي نمائش ۾ جديد تصويرون ڏسي غصو آيو هو ۽ هُن فن ۽ آزاديءَ تي جهٽ رکڻ لاءِ چيو هو. *

* مون روسي آرٽسٽ آرنسٽ نيزويسٽنيءَ (Ernst Neizvestny) جي ڪتاب (Art and Revolution) جو انگريزي ترجمو ڪافي سال اڳي پڙهيو هو. ان ۾ لکيو ويو آهي تہ جنهن وقت ڪرشخوف هن جي تصويرن ۽ سنگ تراشيءَ جي نمائش ڏٺي تہ هن کي ڏاڍو دٻايائين. ان تي نيزويسٽنيءَ هن کي چيو: ”توهان انهيءَ ماڻهوءَ سان ڳالهائي رهيا آهيو، جيڪو هاڻي جو هاڻي خودڪشي ڪري سگهندو آهي. توهانجا دڙڪا مون لاءِ ڪا معنيٰ نہ ٿا رکن.“

ان کان پوءِ ڪرشخوف هن سان نمائش ۾ ڏيڪاريل فن پارن تي بحث ڪرڻ لڳو هو ۽ آخر هن کان پڇيو هئائين: ”تو کي اسٽالن جي دؤر وارو آرٽ ڪيئن ٿو لڳي؟“ ان تي نيزويسٽنيءَ چيو هو: ”بنهہ واهيات ۽ اهي ئي آرٽسٽ تو کي اڄ تائين ٺڳي

پانيو ٿي ته روسي ادب ۽ آرٽ، مغرب کان متاثر ٿي، عوامي راهه کي درجي بدرجي ڦيرائي سگهندو ۽ سڌارن جي هڪ طريقي جو باني ٿيندو، جو آهستي آهستي اچڻو آهي.

اسٽالن کان پوءِ، جن ناولن ۽ ڪهاڻين چرپر پيدا ڪئي، انهن ۾ اليا اهرنبرگ جو ناول ”برف رجي وئي“ (Thaw) به هو، جو مون آمريڪا مان گهرائي پڙهيو هو ۽ جنهن ۾ نه رڳو ٽيڪنو-ڪرسيءَ تي تنقيد هئي، پر ان تي زور ڏنو ويو هو ته **جبر و ستم جي دؤر ۾ به فرد لاءِ عزت وارو رستو اهو آهي ته پنهنجي ذهني ۽ اخلاقي راهه جي ايمانداري برقرار رکي پوءِ کڻي هو آن جو علي الاعلان اظهار نه به ڪري.** اهڙو خيال اهرنبرگ جي پنهنجي اڳئين ناول 'The Second Day' سان متضاد آهي. دودنتسوف جي ناول 'رڳو مانيءَ لاءِ نه' جو ذڪر مان اڳ ڪري آيو آهيان. دودنتسوف تي چڙ ته ويهين ڪانگريس ۾ اسٽالن جي باري ۾ ڪروسچوف جي انڪشافن جو اثر ٿيو هو. جيتوڻيڪ اهو ناول دوستووسڪيءَ يا ٽالسٽاءِ جي ناولن وانگر ڪوئي عظيم ناول نه آهي پر پوءِ به ان ۾ نيڪيءَ ۽ بديءَ جو تضاد چڱيءَ طرح ڏيکاريل آهي ۽ ان جي قدرن (Values) ۾ به انقلاب ٿو نظر اچي. دودنتسوف ۾ 'سچائي پارٽيءَ ۾ نه پر فرد جي ضمير ۾ ملي ٿي، جو سچ ڪاڻ ڦيٽ ڪائڻ لاءِ تيار آهي'- اها ڳالهه آن وقت تائين سوويت ادب ۾ اجنبي هئي. 'Thaw' ۾ اهرنبرگ جا ڪردار اجتماعي دٻاءَ سان ٽڪر نه ٿا کائين پر دودنتسوف جو هيرو نهايت جرأت ۽ بهاديءَ سان آن سچ لاءِ لڙي ٿو، جنهن ۾ هن جو اعتبار آهي.

اِمئنيو ئل ڪازاڪيوچ (Emmanuil Kazakevich) جي ناول The House on the Square روس ۾ آماحول جو ڀرپور پيرو اظهار ڪيو آهي، جو نازي جرمنيءَ جي شڪست کان پوءِ روسي فوج جي قبضي وقت جرمنيءَ ۾ پيدا ٿيو هو.

اندروني طور قوم پرست هئا ۽ شاونسٽ بہ ۽ جن مان ڪي سامي نسل جي خلاف (Anti-semitic) هئا. ۱۹۶۰ع واري ڏهاڪي جي پوئين اڌ ۾ ائين پئي نظر آيو تہ ڪجھ عقيدي پرست اديب اسٽالن کان پوءِ جي دؤر مان اينترو مايوس هئا، جيترو آزادي پسند اديب. برزنيف ۽ ڪوسيجن جو پالٽ بيورو وچون دڳ وٺي وڃي رهيو هو ۽ ساڄيءَ توڙي کابيءَ ڌر جي مخالفت کان پريشان هو. عقيدي-پرستن جي ڪجھ ناولن ۾ نظم و ضبط تي زور ڏنو ويو هو ۽ سخت گير حڪومت جي طلب ڪئي وئي هئي. ميخائل شولوخوف کان سواءِ عقيدي پرستن ۾ تمام ٿورا اديب هئا، جن کي صحيح معنيٰ ۾ اديب چئي سگهجي. انهن مان اڪثر صوبائي اديب هئا ۽ دارالخلافہ جي اديبن کان سڙيا وينا هئا، جي زياده باشعور هئا. اهي RSFSR جي رائٽرس يونين ۾ ڪافي زور وارا هئا، جا يونين U.S.S.R جي رائيٽرس يونين جي مقابلي ۾ ناهي وئي هئي، جنهن تي ماسڪو جا اديب ڇانيل هئا. ڪجھ وقت کان پوءِ پوئينءَ يونين مان بہ گهڻا ئي آزادي پسند اديب ڪڍيا ويا.

سوويت ادب ۾ پردي پٺيان لڪايل ڳالهين لاءِ چئبو آهي تہ 'اهي ايسپ واريءَ (Aesopian) ٻوليءَ ۾ لکيون ويون آهن.' اهڙا ناول، نظم وغيره 'نو وي همير' رسالي ۾ ڇاپيا ويا، جنهن جو ايڊيٽر شاعر اليڪساندر ترواردووسڪي هو، جو سچ ۽ ايمانداريءَ جو ڪوڏيو آهي. آزادي پسندن جي خيال موجب هڪ اديب ۽ شاعر جي ذميداري پنهنجي ضمير سان هئي. انهن جو اِن ۾ اعتبار هو تہ حب الوطنيءَ ۽ صاف گوئيءَ ۾ ڪوئي تضاد نہ هو ۽ ٻلي تہ ٻاهريان ماڻهو انهن جي ديس جون ڪمزوريون بہ ڄاڻن. هو روس ۽ مغرب جي وچ ۾ ثقافتي ديوارن رکڻ جا قائل نہ هئا. اڻويهين صديءَ ۾ ڪجھ اديب هئا، جن کي 'مغرب پسند' (Westernizers) چيو ويندو هو ۽ جن جو اِن ڳالھ ۾ اعتبار هو تہ روس مغرب مان ڪافي پرائيندو ۽ اِن طرح پنهنجا سماجي ۽ سياسي مسئلا حل ڪري سگهندو. ڪرُوشڇوف واري دؤر ۾ بہ ساڳئي خيال وارا اديب پيدا ٿيا ۽ انهن

ڪرشچوف پاڻ 'نووي مير' ۾ ان جي اشاعت جي اجازت ڏني هئي، ڇاڪاڻ جو هُن سمجهيو هو ته استالن جي ڪنسينٽريشن ڪئمپ جو احوال هن جي فائدي ۾ عام راءِ کي هموار ڪندو ۽ هن کي اهڙي وقت ٽيڪ ملندي، جڏهن هن جا مخالف پريزيڊيم ۾ هن جي خلاف سازش ڪري رهيا هئا. جو الزام ڪرشچوف استالن تي هنيو هو، اُن جرم جو هو خود مرتڪب ٿيو ۽ اِهو نه سوچيائين ته اُن جو دور رس نتيجو ڪهڙو ٿيندو. هن ساريون بندشون آڏائي ڇڏيون جي ان وقت تائين سوويت ادب تي هيون ۽ اهڙي ڪتاب کي اشاعت جي سرڪاري اجازت ڏني، جنهن ۾ نه رڳو سوويت نظام جي بنيادي ڳالهين کي للڪاريو ويو هو پر جنهن ۾ ٻهريون پيرو چيو ويو ته پارٽيءَ کي ادب تي ضابطي جو ڪو حق نه آهي. مون هڪ ڪتاب پڙهيو هو **Solzhenitsyn-A Documentary Record:** اُن ۾ مئي ١٩٦٧ع ۾ سولزي نتسن جو اُهو ڪليل خط به ڇپيل آهي، جو هن چوٿينءَ رائيٽرس ڪانگريس کي لکيو هو، ۽ پيا به ڪيترائي دستاويز آهن، جي هن پوءِ پنهنجي جدوجهد هلندي لکيا هئا. اُنهن ۾ هن سوويت ادب جي سينسرشپ جي سخت خلاف لکيو آهي ۽ اِها شڪايت ڪئي آهي ته رائيٽرس يونين اديبن جو تحفظ نه ڪري سگهي آهي: پر 'اِوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ جو هڪ ڏينهن' جي ادبي اهميت اُن جي سياسي اهميت ڪان گهٽي آهي. بهترين سوويت ادب جي پرک جو اِهو پيمانو آهي ته پڙهندڙ کي اُن ماحول جو ڪيترو شعور آهي، جنهن ۾ اُهو ادب تخليق ڪيو ويو آهي. اُن دوُر جي شعور کان سواءِ جنهن ۾ اُهو ادب تخليق ڪيو ويو آهي، ادب جو مطالعو اُها آنند مانڊ پيدا نه ڪري سگهندو، جا اُن ڳالهه جي ڄاڻ پيدا ڪري سگهندي ته اديبن کي ادبي تخليق ڪندي ڪيتريون مشڪلاتون درپيش آيون هيون. جي اسان جو نئون نسل اُن مهاڳ جو مطالعو ڪندو، جو رشيد ڀٽيءَ منهنجي ڪتاب 'خط، انٽرويو ۽ تقريرون' تي لکيو آهي ته اُن تي واضح ٿي ويندو ته اسان جو ڪهڙن مذهبي جنونين سان واسطو

اليڪساندر ياشين جي ڪهاڻي The Levers به چرڪائيندڙ هئي چوته آها آن ڪوڙي عوامي رويي جي باري ۾ هئي، جو اسٽالن جي دؤر ۾ پيدا ٿيو هو. ڪيئي اديب پيدا ٿيا هئا، جي وسيع سماجي پس منظر کي ڇڏي، خانگي زندگيءَ جي ننڍڙين ڳالهين کي اهميت ڏيڻ لڳا هئا. انهن تي غصو به ڪيو ويو هو ته آهي وڏا سماجي مسئلا ڇڏي ۽ ڪميونزم جي تعمير کي وساري، انساني زندگيءَ جي خسيس ڳالهين ۾ الجهي ويا هئا. اهڙي ادب ۾ مثبت هيرو (Positive Heros) ڪونه هئا، جي ڪلاسيڪي سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ جي سورمن وانگر سوويت رهنمائن لاءِ آتساهيندڙ نمونا ٿي پيش ٿين ها. آن دؤر ۾ ڪيئي اديب ٿيا آهن، جن جو تفصيلي ذڪر هتي ممڪن نه آهي. بهرصورت اهو ظاهر آهي ته اڪثر اديب پنهنجي ماحول کان مطمئن نه هئا ۽ اسٽالن واري دؤر جي گهٽ ٻوسات جي شڪايت ڪئي اٿائون.

مان هينئر آن اديب تي اچان ٿو، جو اجان سوويت يونين ۾ سرڪاري طرح اپنايو نه ويو آهي، جيتوڻيڪ هن جو ڪردار سخاروف کان گهڻو وڌيڪ دلچسپ آهي ۽ جو ٽالسٽاءِ ۽ دوستو-وسڪيءَ کان پوءِ عظيمترين تخليقن جو باني آهي. ١٩٦٢ع ۾ سولزي نٽسن جو ننڍو ناول 'اِوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ ۾ هڪ ڏينهن' (One Day in the Life of I V A N Denisovich) ڇپيو، ته آن ٿرٿلو مچائي ڇڏيو. آهو 'نووي مير' رسالي ۾ به سا ڳئي وقت ڇپيو هو. انگلنڊ ۾ ته 'دي ٽائيمس'، 'دي گارڊين'، 'دي ٽيلي گراف'، 'دي ڊيلي ميل'، 'دي ايوننگ اِسٽئنڊرڊ' وغيره اخبارن ۾ ۽ بي.بي.سي. تي آن جي باري ۾ ڏڙا ڏڙ خبرون آيون هيون ۽ تبصرا ٿيا هئا. 'نيو اسٽيٽسمئن' جي خاطوءَ لکيو هو: "اهڙي ڳالهه سوويت ادب ۾ اڳ نه ٿي آهي." حيرت جي ڳالهه اها آهي ته هيءُ روسي روايت کي اڳتي وڌائيندڙ ناول، جو پنهنجي پائدار قدر ۽ قيمت جي لحاظ کان پرکيو وڃي ها، هڪ واهيات سياسي سازش جي ڪري شايع ڪيو ويو هو. اِن ۾ ڪوئي شڪ نه آهي ته

برداشت ڪري ٿو. **ڪافڪا جي ڪتاب ‘The Trial’ وانگر سولزي نٽسن انسان کي اهڙي قيد و بند ۾ ڏيکاري ٿو، جنهن مان فرار ڪونهِ آهي ۽ جنهن قيد و بند لاءِ ڪوئي معقول سبب به ڪونهِ آهي.** جيئن غالب چيو هو:

قيدِ حيات و بندِ غم اصل مين دونون ايڪ هين
موت سي پهلي آدمي غم سي نجات پائي ڪيون.

اهو احساس * ته ’انسان اڪيلو آهي‘ ۽ اُن جي پڇاڙي ويجهي آهي، وڌيڪ تيز ٿي وڃي ٿو، جڏهن ڪنسينٽريشن ڪئمپ کي هڪ اٿيڙهيل هاريءَ جي اکين سان ڏسون ٿا، جيڪو پنهنجي مصيبت کي اِن طرح سوچ سمجهه سان ڏسي نه ٿو سگهي جيئن هڪ دانشور ڏسي سگهي ٿو.

اِهو سڀ اسٽالن جي هٺ ڌرميءَ، ضد ۽ ڪوتاهه نظريءَ سبب هو، جو دانشورن ۾ ايتري مايوسي پيدا ٿي، نه ته سوويت روس جون حالتون ايترو مايوس ڪندڙ به نه هيون. مان پاڻ ١٩٧٦ع ۾ پاڪستاني اديبن جي سربراهه جي حيثيت ۾ روس ويو هوس. مون تي ڪابه جهل پل نه هئي ۽ مون جنهن سان به چاهيو، ڳالهائي ڏٺو. سوويت روس جا نهايت صاف سٿرا رستا هئا ۽ عام ماڻهوءَ جو من آنهن ڪان به صاف سٿرو هو، زيرزمين ريلوي جو نظام نهايت چڱو هو. پليٽ فارم لينن جي تصور وانگر خوبصورت هئا، هر ماڻهوءَ کي ڪاڏي پيتي، ڪپڙي لٽي ۽ اجهي جي سهولت هئي، جا زار جي زماني ۾ خواب خيال ۾ به نه اچي سگهي ها. ڪن ڪن دانشورن، اديبن ۽ شاعرن ڪان سواءِ ڪنهن کي به گهٽ ٻوسات

---

* مون کي ياد ٿو اچي ته سنڌ جي چوٽيءَ جي مقرر، حفيظ قريشيءَ، مون کي هڪ ڀيري ٺٽو ساهه ڀري چيو هو: ”اياز! اڪيلو وياسين، اڪيلو وياسين، اڪيلو وياسين.“

پيو هو، جي نه رڳو سنڌ پر پوري پاڪستان ۾ پکڙيل آهن ۽ گدوندرين جي وچ ۾ رهي اسان لاءِ ادب جي تخليق ڪيڏي نه مشڪل ڳالهه هئي. دراصل مون وٽ انهن سوَن اخباري تراشن جا فائيل موجود آهن، جن ۾ منهنجي ۽ جويي جي ۽ اسان جي ٻين سائين خلاف اِئين لکيو ويو هو ڄڻ اسان ساري پاڳل خاني جا بنياد کڻي وڃا هئا ۽ جنهن ڳالهه ڪي آڙ بڻائي اسان کي شهر نيڪاليون ڏنيون ويون هيون، جيلن ۾ وڌو ويو هو ۽ اسان جا ڪتاب بندش هيٺ آندا ويا هئا. چوويهه ڪلاڪ منهنجي گهر تي سي. آءِ. ڊي. جي نظرداري هوندي هئي، منهنجي هر چرپر جي جاچ رکي ويندي هئي، ۽ مقامي، ڪراچيءَ ۽ اسلام آباد جا بيورو-ڪريٽ اِهو سوچي چتا ٿي پيا هئا ته هي وٺُ ۾ نه ٿا اچن ۽ ڪيئن هنن کي ڳيا ڳيا ڪيو وڃي. مون سان هڪ بيوروڪريٽ ڊارون تي بحث ڪندي بار بار چيو هو ته ”انسان باندر جي اولاد آهي.“ مون نيٺ بيزار ٿي هن کي چيو هو ته ”ائين برابر آهي ته هر انسان آدم جي اولاد نه آهي، آدم جي اولاد ٿيڻ لاءِ وڏي جدوجهد ڪرڻي ٿي پوي. پر اهو صحيح نه آهي ته سڀ انسان باندر جي اولاد آهن. ڪي ڪي انسان گڏهه جي اولاد آهن.“ منهنجي نظر ۾ جتي ڪٿي اڪثر بيوروڪريٽ گڏهه جي اولاد هوندا آهن. مون شروع کان انهن جي خلاف لکيو آهي. پر هاڻي وري سولزي نٽسن ڏانهن موٽان ٿو. سوويت ادب جو مٿيون مطالعو ۽ ان کان پوءِ جي سوويت ادب جو سارو مطالعو منهنجي ڌيان ۾ هو، جڏهن مون، شولوخوف، سولزي نٽسن ۽ پاسترناڪ تي نثري نظم لکيا هئا، جي ’پٽڻ ٿو پوُر ڪري‘، ’ٽڪرا ٽنل صليب جا‘ ۽ ’واڻون ڦلن چانئيون‘ ۾ ڇپيا هئا.

مٿئين ناول، ’اِوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ ۾ هڪ ڏينهن‘، ۾ سولزي نٽسن هڪ آفاقي حقيقت جي عڪاسي ڪئي آهي، جيتوڻيڪ ناول جو پس منظر ڪنهن خاص زمان ۽ مڪان ۾ آهي. ”اِوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ جو هڪ ڏينهن“ علامت آهي هر انهيءَ انسان جي هڪ ڏينهن جي، جو زندگيءَ جو جبر و ستم

۾ انسان جي جدوجهد هميشه زياده آزاديءَ لاءِ رهي آهي. ٽيڪنالاجيءَ جي ڪنچاوت هن کي وڌيڪ آزاد ۽ پورن سماج ٺاهڻ کان روڪي رهي هئي. اِها ڳالهه اج تائين عقل کي آنڌي ٿي. پر ڪميونزم جي اچڻ کان پوءِ اشتراڪي سماج مطلق العنانيت (Tatalitarianism) ۾ ڦاسي ويو هو. مارڪس ڪهڙو نه چڱو چيو آهي:

We do not want to anticipate the world dogmatically, but to find the new world from the critique of the old."

اڄڪلهه گورباچوف ساڳي ڳالهه ڪري رهيو آهي. اِن تي مون ڪجهه اڳ لکيو آهي ۽ ڪجهه پوءِ لکندس. في الحال مان سولزي نتسن جي پهرئين ناول ۾ ساڳئي نتيجي جو ذڪر ڪيان ٿو، جنهن تي گورباچوف جي "نئين تشڪيل" پهتي آهي. مون کي افسوس آهي ته استالن جي زيادتين جي ڪري سولزي نتسن ڏڪارو ٿي آخرڪئنادا ۾ پناهه ورتي ۽ شعوري يا غيرشعوري طرح آمريڪي ايجنٽ جو ڪردار ادا ڪري رهيو آهي ۽ سوويٽ روس تي حملا ڪري رهيو آهي ۽ زار جي زماني کي بهتر چئي رهيو آهي. پر تاڙي ٻه هٿي وڳي آهي ۽ قصور وڌيڪ استالن جي تنگ نظريءَ جو هو.

'اوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ ۾ هڪ ڏينهن' پنهنجي فني اختصار ۽ قوت جي لحاظ کان هڪ زبردست ناول آهي ۽ هر پڙهندڙ کي مجبور ٿو ڪري ته ماضيءَ جي جبر و ستم تي نگاهه آڇلي ۽ آن جبر و ستم جون پنهنجي دؤر ۾ نشانيون ڳولي. آن ڪتاب ۾ سولزي نتسن ٻولي به آن ماحول (Milieu) جي ڪم آندي آهي- هڪ ڪسان جي ٻولي جنهن ۾ ڪنسينٽريشن ڪيمپ جي ڪچيءَ اڌوگابري ٻوليءَ جا لفظ گاڏڙ ساڏڙ آهن. اِها ڳالهه پنهنجي جاءِ تي ناول کي ٻئي هر نثر جي روسي ڪتاب کان منفرد ڪري ٿي، جو استالن کان پوءِ جي دؤر ۾ لکيو ويو آهي. اِهو نثر وڏي ۾ وڏي للڪار آهي، آن نثر لاءِ جنهن ۾ سوشلسٽ حقيقت

جو احساس نه هو. ماڻهو پاڻ کي فخر سان ورڪر (پورهيت) چئي رهيا هئا. هر ورڪر کي پگهار سان وڪيشنون هيون ۽ سفر ۽ رهائش جي خرچ جو ڪافي حصو حڪومت تي برداشت ڪيو. مون اکين سان ڏٺو ته انسان ڪيڏو نه بي‌اونا هئا. مون پنهنجي گائيڊ، سرگيءَ، کي چيو هو ته "توهان سڀ ڪجهه ڪاڏي پيٽي تي صرف ڪري ٿو ڇڏين ۽ بڇي ڏينهن لاءِ ڪجهه به نه ٿو بچائين!" ته هن جواب ڏنو هو ته "روس ۾ ڏکيا ڏينهن (Rainy days) ٿيندا ئي ناهن. ڇا جي لاءِ بچايان؟" سوويت روس جو اڌ حصو ايشيا ۾ آهي ۽ اهو انقلاب کان پوءِ ۽ انقلاب جي ڪري ئي ايتري ترقي ڪري سگهيو آهي، جو عام انسانن لاءِ ڇڻ ڌرتيءَ تي بهشت وانگر لڳي رهيو آهي. مون اُتي رڳو هڪ ئي ڪمي محسوس ڪئي هئي ۽ اها هئي دانشور لاءِ پوريءَ آزاديءَ جو نه هجڻ ۽ اهو سڀ اسٽالن جي دؤر ۽ اُن جي اثر جو نتيجو هو. اِها ڪمي گورباچوف نهايت صاف گوئيءَ سان مڃي ۽ پوري ڪئي آهي.

مارڪس جو غور سان مطالعو ڪبو ته گورباچوف جي سچائي پڌري ٿي پوندي. ڪنهن چيو هو ته "مارڪس پنهنجن جوابن جي ڪري نه پر سوالن جي ڪري اڄ تائين سگهارو آهي." شروعات ۾ مارڪس ڪيئي سوال پڇيا هئا، سماج جي باري ۾، جي اڄ به دنيا ۽ خاص ڪري ٽينءَ دنيا جي نوجوانن کي جهنجهوڙي رهيا آهن. اُنهن وانگر هو به هڪ فتنه پرور دؤر مان گذري رهيو هو، دور جو عبوري هوندي به ڪافي خللي ۽ سرڪش هو. هو زرعي سماج کان صنعتي سماج ڏانهن وڃي رهيو هو ۽ هو سوچي رهيو هو ته نيون مشينون انساني روح تي ڪهڙو اثر ڇڏينديون. بار بار هُن انسانن جي ڦٽڪڻ، بي مڪاني (Estrangement) ۽ ونجوڳ (Alienation) جو ذڪر ڪيو آهي. نه رڳو صنعتي سماج جا طور طريقا عوام جو غيرواجبي فائدو وٺي رهيا هئا پر هن کي پنهنجي ضروري انسانيت کان اوپرو ڪري رهيا هئا. هن کي ٽيڪنالاجيءَ جو چرخ پيو اوزار بڻائي رهيا هئا. مارڪس جي خيال

'Circle' ۾ ڏنو آهي. دراصل اُهو ادارو ماسڪو جي ٻاهران هڪ قيد خانو هو، جنهن ۾ سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جا ماهر رکيا ويندا هئا، ۽ جي هو ڪن خاص منصوبن تي ڪم ڪرڻ جو اقرار ڪندا هئا ته اُنهن تي ٻين قيدين کان گهٽ سختي ڪئي ويندي هئي. اُهو قيد خانو اسٽالن جي چوڻ تي خفيه پوليس جي سربراهه ٺهرايو هو. سولزي نٽسن کي به اُتي موڪليو ويو هو، ڇو جو هن کي علم طبعيات (Physics) ۽ علم رياضيءَ جي ڪافي ڄاڻ هئي. ڪم کان انڪار جو نتيجو ڪنسينٽريشن ڪئمپ ۾ نظربندي هئي جنهن جو ذڪر 'اِوان ڊينيسووچ جي زندگيءَ ۾ هڪ ڏينهن' ۾ آيو آهي، جتي ١٩٤٩ع ۾ سولزي نٽسن کي رکيو ويو هو. ١٩٥٣ع ۾ هن کي قزاقستان ۾ جلاوطنيءَ ۾ رهڻو پيو. جڏهن هو بيمار ٿي پيو ۽ ڪئنسر جي ڪنهن قسم ۾ مبتلا هو، تڏهن هن کي تاشقند جي ڪنهن اسپتال ۾ موڪليو ويو هو، جنهن جو ذڪر هن 'Cancer Ward' ۾ ڪيو آهي، جو ١٩٦٣-٦٦ع تائين لکيو ويو هو. اُنهن ٻنهي ناولن ۾ اسٽالن جي دؤر ۽ هن جي موت کان ٻه ٽي سال پوءِ جي سوويت زندگيءَ جو پورو منظر چٽيو ويو آهي. اُنهن ٻنهي ڪتابن تي ٽالسٽاءِ ۽ اُڻويهين صديءَ جي روسي ناولن جو اثر آهي. ١٩٧١ع ۾ هن پنهنجو ناول 'آگسٽ ١٩١٤ع' لکيو، جنهن ۾ هن روسي انقلاب جون جڙون ڳوليون ۽ روسي تاريخ جي سرڪاري اظهار ۽ اُن جي روايت کي للڪاريو. هن سوويت قيدخانن ۽ سزائن جي طور طريقن کي پنهنجي ڪتاب 'The Gulag Archepelago' * ۾ وائکو ڪيو آهي. 'گولگ' جهڙي جوش ۽ جذبي سان لکيل ڪتاب سوويت حڪومت جي صبر جي انتها ڪري ڇڏي، پر عالمي راءِ جي ڀَوَ کان هن کي وڏيڪ سزا نه ڏني وئي ۽ رڳو هن کان سوويت شهريت کسي وئي ۽ ١٩٧٤ع ۾ هن کي مغربي جرمنيءَ ۾ جلاوطن ڪيو ويو، جتان هو ڪئناڊا لڏي ويو ۽ اڄ تائين اُتي آهي. سولزي نٽسن جي

* Archepelago — سمنڊ ۾ ٻيٽن جو ميڙ.

نگاريءَ جا موڳا ۽ خصي اصطلاح هئا ۽ جن سان ان وقت تائين ٿورا اديب پنهنجي جند ڇڏائي سگهيا هئا، جنهن وقت مٿيون ڪتاب لکيو ويو هو. اُن ڪتاب کان پوءِ سولزي نتسن جي فقط هڪ ڪهاڻي 'نووي مير' رسالي ۾ ڇپي هئي ۽ ان کان پوءِ هن جي ڪائي به تحرير سوويت يونين ۾ نه ڇپي هئي. هن جا ٻه ڊگها ناول 'The First Circle' ۽ 'The Cancer Ward' اُتي قلمي ڪتابن جي حيثيت ۾ پڙهڻ لاءِ ورهايا ويا هئا ۽ جڏهن اُنهن جون ڪاپيون ٻاهرين ملڪن ۾ پهتيون هيون، تڏهن اُتي اُهي پهريان روسيءَ ۾ ڇاپيا ويا هئا ۽ پوءِ انهن جا انگريزي ترجما ڇپيا هئا، جي مون ٿامس ائنڊ ٿامس ڪتاب گهر تان ورتا هئا. The First Circle دوستوفسڪيءَ جي روايت جو هڪ عظيم ناول آهي. ان ۾ نرزن (Nerzhin)، جو ناول جو مکيه ڪردار آهي، ڪنهن حد تائين ناول جي مصنف وانگر آهي. ڇو ته اُهو ناول سولزي نتسن جي سرگذشت آهي. ناول ۾ سوويت پراسيڪيوٽر ۽ اُن جي ڪٽنب جو ڪردار به ناقابلِ فراموش آهي. ساڳيءَ ريت اُهي حصا، جي اسٽالن جي باري ۾ آهن، جنهن وقت هو خيال ۾ غرق نظر اچي ٿو. اُن ڪتاب جي ڇپائيءَ کان ويهه سال اڳ آرٿر ڪئسلر، اسٽالنزم جو تصوراتي احوال پنهنجي شاهڪار ناول 'Darkness At Noon' ۾ ڏنو هو، جنهن جي باري ۾ مون ٻئي ڪنهن ڪتاب ۾ اڳي ئي لکيو آهي. سولزي نتسن اُن موضوع کي وڌيڪ وسعت ڏني آهي ۽ واقعي هڪ سچي ناول نويس وانگر ماحول کي عورتن ۽ مردن جي زندگيءَ تي اثر انداز ٿيل ڏيکاريو آهي. ڪتاب ۾ ائين سولزي نتس جي آتم ڪهاڻيءَ جون جهلڪون آهن، جيئن هن جي ٻئي ناول 'Cancer Ward' ۾ آهن، جنهن جي ڪردار ڪوسٽوگلوٽوف (Kostoglotov) جي زندگي به سولزي نتس جي زندگيءَ وانگر آهي. ١٩٤٥ع ۾ سولزي نتسن جي گرفتاريءَ کان پوءِ هن کي اٺ سال سزا ڏني وئي هئي. جنهن مان پهريان چار سال هن ڪنهن مخصوص اداري ۾ گذاريا هئا، جنهن جو احوال هن 'The First

آهي. ۽ اُن جـي اشتقاقي (Etymological) لحاظ کان ڏسـي هڪ رجعت پرست آهـي. پاڪستاني نظريـي پرستن وانگر هـو ڪنهن تصوراتي ماضيءَ پٺيان پٽڪي رهيو آهـي، ۽ جيئن هي اورنگزيب جي دؤر کي تيئن هو زار جـي زماني کي پڌائي رهيو آهي ۽ چوي ٿوته ”اُن ۾ ڪسان خوش هوندا هئا“ نـه رڳو هو آڪٽوبر انقلاب کي بُـرو ڪوٺي رهيو آهي پر اُن جي جـَڙ ۾ وڃي، فرينچ انقلاب کي پهريون گناهه ڪوٺي رهيو آهي ۽ ان کي نازي ازم سان ڀيٽي رهيو آهـي. چاڪاڻ جو اسٽالن جيڪو ظلم و ستم ڪيو هو، ان جي باري ۾ سولزي نٽسن صحيح آهي، مان هـُن جو هر غلط فلسفو مڃڻ لاءِ تيار نه اهيان، ۽ هو هـن وقت صريحاً غلط آهي. پـر اِن ڪري سولزي نٽسن جـو روسي ادب ۾ دلسوز اضافو وساري نه ٿو سگهجي، ۽ جي اِئين ڪبو تـه اِها وڏي حماقت ٿيندي. ٿيڻ تـه ائين

تلاش ڪري رهيا هئا. پر پيا اعتڙا بہ هئا، جي هڪ نُي ٿيي سان سوشلسٽ حڪومت لاءِ سوچي رهيا هئا ۽ ڪئپيٽلزم جو دؤر ائين ڏي ٿيي وڃڻ تـي چاهيائون جيئن ”ڪائي ڏاڍي پنهنجي پوٽين لاءِ ڏيئن ڪان وڏيڪ پيار ڏيکاريندي آهي.“ سولزي نٽسن سلافوفائيل تحريڪ جـي نهايت پنٽي پيلل حصي جي نمائندگي ڪري ٿو. هن کي پيٽراعظم ۽ قهار اِوان (Ivan the terrible) جي دؤر جون ساروٽيون اچن ٿيون. هو چراگاهن جا خواب لهي ٿو، روس جـي اُنهن غلام هارين (Serfs) جا، جي پيٽر ۽ اِوان جي دؤر ۾ خوش گذاريندا هئا. روس کـي جديد بڻائڻ وارا هن جي نظر ۾ وحشي آهن. ڪهڙو بہ طريقو چونہ ورتو وڃي، هو جديد زماني جي طرز سان موافق ٿيڻ (Modernization) جو مخالف آهي. هو علم ماحول (Ecology) مـان دليل ڏئي رهيو آهي. Ecology جي باري ۾ آمريڪا ۽ روس، ٻنهي ۾ لکجي رهيو آهي، ۽ خـاص ڪري نيوڪليئر ڪچري، ڪاربان ڊاءِ

(ڏسو صفحو ٢٢٦)

حمايتن هن جي مرحبا ڪئي آهي ۽ هن جي هر رجعت پرستيءَ تي چشم پوشي ڪئي آهي. مان هن جي اها ڳالهه مڃڻ لاءِ تيار نه آهيان ته آڪٽوبر انقلاب روس ۾ هر بُرائيءَ جي جڙ آهي. مغربي دنيا جي رجعت پرستن لاءِ ته سولزي نٽسن وڏي ٽيڪ ٿي آيو. هو هن جي ڪنهن ڳالهه تي مخالفت ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا ۽ ائين سمجهي رهيا هئا ته سولزي نٽسن جي ڪنهن به غلطيءَ جي نشاندهي ڪرڻ ته برزنيف جي حمايت هئي ۽ اسٽالن جي جبر و ستم تي پردي وجهڻ جي برابر هئي. مان اهو به غلط ٿو سمجهان ته مارڪسزم جي معنيٰ قيد و بند آهي، جيئن سولزي نٽسن بار بار چئي رهيو آهي. ائين برابر آهي ته هُن نهايت جرأت ۽ همت سان سوويت حڪومت جي ڀرپور طاقت جو مقابلو ڪيو آهي ۽ هو اُنهيءَ جبر و ستم جو عيني شاهد آهي، جو اسٽالن جي دؤر ۾ ڪيو ويو هو، پر اهو عيني شاهد هڪ جُڙتو پيغمبر آهي. هُن ويٽنام ۾ عوام تي ظلم و ستم ڪرڻ وارن جي ۽ انڊونيشيا ۾ قتل و غارت ڪرڻ وارن جي حمايت ڪئي هئي. حيرت آهي ته سوويت يونين جو هي آزادي پسند اديب مغربي جمهوريتن جي انڪري شڪايت ڪري رهيو آهي ته اُهي ڪافي جبر نه ٿيون ڪيون! هينري ڪسنجر کي هن سان گڏ نوبل پرائيز مليو هو. جڏهن ڪسنجر کان هن جي باري ۾ پڇيو ويو ته ڪسنجر چيو ته "هو ’گولڊ واٽر‘ جي به ساڄي پاسي بيٺو آهي." هو پنهنجي ديس ۾ "سلاوفائيل تحريڪ" * جو حمايتي

* سلاوفائيل- لفظ Slavophile "سلاف" مان نڪتو آهي. سلافَ يورپ جي مشرقي ۽ وچ واري حصي جا باشندا آهن. مثلاً روسي، پول، چيڪ، بلغاريه جا رهواسي، سربو-ڪروٽَ (Serbo-croats) وغيره، جي نسلي طرح هڪٻئي جي ويجهو آهن.

سلاوفائيل تحريڪ - روس ۾ اُڻويهين صديءَ ۾ ڪجهه سلاوفائيل پنهنجا خاص حق ۽ فائدا برقرار رکڻ لاءِ نظرياتي ڍونگ

(ڏسو صفحو ٢٢٥)

ڏانهن ڏکي ٿو ۽ هن جا سارا قدر ڦري وڃن ٿا: اِها ڳالهه ڏيکاري ٿي ته اسٽالن واري دؤر سوويت يونين سان ڪيترا نه هاڃا ڪيا آهن، جو ڪيترن ئي دانشورن جو انقلاب جي فلسفي مان اعتبار ئي نڪري ويو آهي. سولزي نٽسن، هن وقت جڪ مارٽ جي باوجود هڪ علامت آهي، روڳ جو آثار آهي، روسي سماج جي اندرئين آزار جي نشاني آهي، جنهن تي ڪُرشچوف آگر رکي هئي ۽ گورباچوف جنهن جو ڦٽ کولي، ظاهر ڪري، اُن جو علاج ڪري رهيو آهي.

سولزي نٽسن کي سوويت يونين جي نفرت چڙ ته ٻئي ظلم ڏانهن اندو ڪري وڌو آهي. سوويت يونين ۾ قيدين تي جو وهي واپري ٿو، سولزي نٽسن اُن جا روئڻا ته روئي ٿو پر اِنڊوچائنا ۾ جيڪي ڪجهه سامراج ڪيو اُن تي چشم پوشي ٿو ڪري. اُتي ته انسان جانورن وانگر پڃرن ۾ قيد ڪيا ويا هئا. ١٩٧٥ع ۾ هو انڊونيشيا ۾ ڪميونسٽن جي شڪست جي خبر ٻُڌي ڏاڍو خوش ٿو ٿئي ۽ اِن جي پرواهه نه ٿو ڪري ته اُنهيءَ شڪست ڪيتري تباهي آندي هئي، ڪيتري خونريزي ٿي هئي، ڪيترا انسان ماريا ويا هئا! انڊونيشيا ۾ جيترو قتل عام ٿيو، اُن مان ظاهر آهي ته اُتي انسان ائين قيمو ڪيا ويا هئا، جيئن اسٽالن روس ۾ به نه ڪيا هئا. حيرت آهي ته اُنهيءَ قتل عام تي سولزي نٽسن خوش ٿو ٿئي! سولزي نٽسن مسيحيت جي محبت، سخاوت ۽ نيڪ انديشيءَ جي اُتي ڳالهه به نه ٿو ڪري، جتي ڪميونسٽ مظلوم آهن! هُونءَ ته هو اهنسا جو ڍُونگ رچائي ويٺو آهي پر آمريڪا جي هڪ واقعي هن جي قلعي کولي وڌي آهي. ڊينئل اهرنبرگ، هڪ آمريڪي حڪومت جي ملازم، آمريڪا جي وزارت جنگ جا ڪجهه دستاويز شايع ڪيا آهن، جي هن جي ضمير تي بار ڪري بيٺا هئا ۽ جنهن ڪري هن تي مقدمو هليو هو، پر عدالت هن جي سزا ۾ نرمي ڏيکاري هئي، جنهن تي سولزي نٽسن پڙڪي اُٿيو هو ۽ چيو هئائين: ”عدالت پنهنجي منصبي فرض کي وساري ڇڏيو ۽ اهڙي انسان کي ناحق

گهرجي ته جيڪي هن جي آدرش سان سهمت نه آهن، اُنهن کي هن سان توڙ تائين سفر ڪري، اِهو سمجهڻ گهرجي ته آڪٽوبر انقلاب کان پوءِ ڪٿي غلطي ٿي، ڪڏهن غلطي ٿي ۽ ڇو غلطي ٿي. آڪٽوبر انقلاب ۾ هڪ نئين دنيا جنم ورتو ۽ اُن کان ڪجهه عرصو پوءِ هڪ نئون دؤر شروع ٿي ويو ۽ هڪ نئين دنيا وجود ۾ آئي. آڪٽوبر انقلاب ڪائي آپدا نه هئي، مصيبت نه هئي، آفت نه هئي. جي به ڪميونسٽ شخصيت پرستيءَ جي آڙ ۾ غلطيون ڇُپائين ٿا، سامراج جا هٿ مضبوط ڪن ٿا. سامراجي مارڪسزم ۽ قيد و بند کي ساڳي ڳالهه چئي رهيا آهن، ۽ انقلاب تي هر ڪتاب يا ناول ۽ هر رسالي ۾ اڪيل انقلاب بابت مضمون ۾ چون ٿا ته انقلاب آزاديءَ جو انحراف آهي.

هڪ سولزي نٽسن جهڙو اديب، جو جوانيءَ ۾ اسٽالن سان اختلاف رکي ٿو، جڏهن وچولي وهي ٽپي ٿو ته مسيحيت جي بهشت

آڪسائيڊ وغيره جي مهلڪ اثرات جي باري ۾. پر اِهو ڪو جديد زندگيءَ جي مخالفت لاءِ جواز نه آهي. هڪ هنڌ هو لکي ٿو ته ”روس جي ستياناس ٿيڻ شروع ٿي جڏهن

The intelligentia repudiated religious morality and chose for itself an athiestic humanism.”

اسان وٽ مذهب کي استحصال جو هٿيار ڪري ڪم آندو ويو آهي ۽ اُن جي ذريعي فڪر جي هر آزادي دٻائي وئي آهي، ۽ انڪري منهنجو سولزي نٽسن سان اتفاق بلڪل نه آهي. جيتوڻيڪ هاڻي گورباچوف سوويت يونين ۾ مذهبي اخلاق جي بلڪل مخالفت نه ٿو ڪري ۽ توڙي سوويت رياست جو فلسفو اڃان تائين ‘Athiestic Humanism’ ئي آهي، پر اُهو چَرچ وغيره ته ڪا به بندش نه ٿو وجهي ۽ ان کي پروپيگنڊا جي آزادي ڏني اٿائون، جيئن سوويت يونين جي جون، جولاءِ، آگسٽ ۱۹۸۸ع جي انگريزي اخبارن ۽ رسالن مان ظاهر آهي.

واقعي کي ايتري اهميت ڏني ٿو جو اهو پوريءَ زندگيءَ لاءِ اهم ٿي پوي ٿو. هو پيڙا جا تجربا ائين اجاگر ڪري ٿو، جو اهي جيئرا جاڳندا پاسن ٿا. ڇا ڇا نہ هن ڇٽيو آهي — هڪ نوجوان ناسي وارن واري ڇوڪري رات جو بيٺي آهي ۽ پنهنجا ڳوڙها پي رهي آهي ۽ بي يار و مددگار پنهنجي تقدير جي منتظر آهي، جنهن جو فيصلو يونيفارم ۾ هڪ دهمانيءَ (Bulley) کي ڪرڻو آهي؛ ريل جي انهيءَ سفر جي پيڙا جو، جيڪو ڪنهن کي نظربنديءَ جي ڪئمپ ڏانهن وٺي وڃي رهيو آهي ۽ بيرحم پراڻن ڪارڪنن (Old Timers)، چورن نڳن، حڪومت جي ڪارندن، هن کان سارو سرو سامان کسي ورتو آهي؛ ٻارن جو، جي ٻاڻ کي زنده رکڻ جي جدوجهد ۾ ڇڻ تہ ’ننڍا شيطان‘ ٿي پيا آهن! اهڙن منظرن جو مجموعي تاثر ’گولگ‘ کي هڪ ڀيانڪ تجربو بڻائي ٿو ڇڏي، ڇڻ تہ جهنم اکين اڳيان پيو نظر اچي. سولزي نٽسن کي عبرت لاءِ پڙهڻ گهرجي، توڙي هن جديد دؤر جي باري ۾ نهايت احمقانہ رايا قائم ڪيا آهن. جڏهن بورجوا سماج کي نقصان جو انديشو ٿئي ٿو تہ هو يڪدم آزاديءَ جي ڳالهہ ڪري ٿو. پورچوگال ۾ سالزار (Salazar) جي آمريت جي خاتمي کان پوءِ اهڙيءَ طرح هن جمهوريت جون ڳالهيون ڪيون، جهڙيءَ طرح چليءَ ۾ آلندي جي حڪومت وقت ڪيون هيون. پر هن سالزار جي سياسي پوليس تي چشم پوشي ڪئي آهي، ۽ پنوشي (Pinochei) جي دؤر ۾، جو ظلم چليءَ جي عوام تي ڪيو ويو آهي، ان جي باري ۾ هو ڪجهہ بہ ٻڌڻ لاءِ تيار نہ آهي. جي هن کان جنرل ضياءالحق جي باري ۾ پڇيو وڃي تہ هو ضياء جو حمايتي ٿيندو ۽ حدود آرڊيننس ۽ ڪوڙن جي سزائن جي پٺڀرائي ڪندو.

سولزي نٽسن اِها ڳالهہ وساري ڇڏي آهي تہ ڪيئن انسان اِستالينيءَ جلادن جي ٽولن (Execution Squads) جي سامهون ويندا هئا ۽ پنهنجي پياري قاتل استالن جو نالو هنن جي چپن تي هوندو هو، هن اهي هزارين ماڻهو وساري ڇڏيا آهن جي ”بري يا

چڏي ڏنو، جنهن وزارت جنگ جا دستاويز چوري ڇپايا هئا!“

مون سولزي نٽسن جو ڪتاب ’زُورچ ۾ لينن‘ (Lenin in Zurich) پڙهيو آهي: ان ۾ هُن ڏيکاريو آهي ته ڪيئن هن انقلاب کان اڳ جا دستاويز هٿ ڪري لينن تي اُهو ڪتاب لکيو آهي: اُن ۾ هُن لينن ۽ آڪٽوبر انقلاب جي خلاف پرچار ڪيو آهي. جڏهن هن ڊينئل اهرنبرگ جي خلاف لکيو ته هن اُها ئي پوليڪم آندي جا هن کي چيچلائيندڙ ڪم آڻيندا رهيا آهن. نه وري هُن کي ڪائي بورجوا يا ٻيءَ ڪنهن جمهوريت لاءِ محبت آهي. نه هن کي مطلق العنان (Authoritarian) حڪومتن تي ڪوئي اعتراض آهي، جيڪڏهن اُهي پنهنجي خدا ۽ ضمير سان ذميدار آهن! اِتي مون کي سولزي نٽسن ۽ مودوديءَ ۾ ڪوبه فرق نظر نه ٿو اچي. سولزي-نٽسن آڪٽوبر انقلاب ۽ فرانس جي انقلاب کي ٽينءَ ريخ (Reich) سان ڀيٽ ڪري ٿو، پر هن جي نظر ۾ جي انسان ذات جو ڪوئي وڏي ۾ وڏو گناهه آهي ته اُهو مارڪسزم آهي. هو چوي ٿو تہ سرمائيداريءَ محنت ڪش جو استحصال ڇڏي ڏنو آهي ۽ مارڪسزم کي تاريخ مسترد ڪري ڇڏيو آهي ۽ اُها Anachronistic (تاريخ جو آجوڳو عجوبو) آهي ۽ اُڻويهين صديءَ جو محض هڪ يادگار آهي: شرعي چَرچ (Orthodox Church) جو نظريو انسان جي جديد ذهن جي پيداوار آهي، البت هو پاڻ پندرهين صديءَ جي چَرچ جي نظرين جي حمايت ڪري ٿو، جنهن وقت روس جي ڪنهن به زارَ روس کي جديد بڻائڻ جي ڪوشش نه ڪئي هئي. هڪ رجعت-پرست رومانيت پسند مان ٻي ڪهڙيءَ ذهني استقامت ۽ ڪهڙي ربط جي توقع ٿي سگهي ٿي؟

اِن ۾ ڪوئي شڪ نہ آهي تہ پنهنجي ڪتاب ‘Gulag Archepelago’ ۾ هو پنهنجي قلم جي امانت پوري ڪري ٿو، قيد و بند انسان جي پيڙا اُجاگر ڪري ٿو، پنهنجي ڪهاڻي نهايت مؤثر طريقي سان بيان ڪري ٿو، جو ڪجهه ڏٺو اٿائين اُن جو چڱيءَ ريت اظهار ڪري ٿو، اهم تفصيل چوندي ٿو ۽ هر ننڍي

ٻه ڇپيو ويندو هو) وورڪوٽا ۾ ڪٽيا ٿيا، جتي انهن جي خيمن ۾ غنڊا موڪليا ويا، جن هنن کي ذليل ڪرڻ ۽ غصي ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ جڏهن هنن اهڙيءَ هلت جو مقابلو ڪيو ته هنن کي گولين هٺي پورو ڪيو ويو. انهن مان جي بچيا، انهن کي گرفتاريءَ هيٺ نيو ويو ۽ ٽنڊرا ۾ گولين هٺي ختم ڪيو ويو. سولزي نٽسن اها ڳالهه دردانگيز لهجي ۾ته بيان ڪئي آهي پر ائين ٿو لڳي ته اندر ۾ هو ڪڙهيون هٺي رهيو آهي. هو اهو سوچي به نه ٿي سگهيو ته اسٽالنزم جي خلاف سوشلزم جي ناليءَ ۾ ڪنهن جدوجهد جو امڪان هو. **گورباچوف، سولزي نٽسن کي بلڪل غلط ثابت ڪيو آهي. هن اسٽالنزم جا سارا گناهه ڪاميابيءَ سان وائڪا ڪيا آهن ۽ روس کي جمهوريت جي راهه تي گامزن ڪيو آهي.** هن اظهار جي ايتري آزادي ڏني آهي، جو ١٩٨٧ع ۾ ٺهيل روسي فلم 'پڇتاءَ' (Repentence) ۾هڙيءَ سٽ تي به گرفت نه ڪئي وئي:

"What good is a street that does not lead to a church!"

('انهيءَ گهٽيءَ مان ڪهڙو فائدو، جا ڪنهن گرجا تي نه ٿي ڪٽي!')

هاڻي ڏسجي ته سولزي نٽسن ڇا ٿو چوي!

جيئن سولزي نٽسن نثر ۾ انقلاب آندو آهي، تيئن شاعرن نظم ۽ ان جي ٻوليءَ ۽ طرز اظهار ۾ انقلاب آندو آهي. گذريل ٻاويهن ٽيويهن سالن ۾ سوويت يونين جي شاعريءَ ۾آها بغاوت ملي ٿي، جا اسٽالن جي دؤر ۾ ٻوليءَ جي جمود پيدا ڪئي هئي. شاعرن کي قدرن (Values) جي پيچ ڊاهه، ٽوڙ مروڙ ۽ ستياناسيءَ وڏيڪ ڏڪارو ڪيو هو، ڇو جو شاعريءَ جو قدرن سان بنيادي واسطو آهي. اسٽالن واري دؤر ۾ پيو ته نهيو، جي ڪنهن مياڪوفسڪيءَ جي پيروي به ڪئي ٿي ته هن تي ظاهرداريءَ ۽ نمائش پرستيءَ جو الزام ٿي هنيو ويو. پاسترناڪ ۽ اخمتوفا، جيڪي انهيءَ دؤر جا قابل اعتبار ۽ مستند آواز هئا، آهي جنگ وارو عرصو ڇڏي، ٻئي دؤر ۾ خاموش

چڱي، پارٽي منهنجي آهي" جا نعرا هڻندي گولين جو ڪاچ ٿي ويا هئا ۽ نه آهي سياسي مفڪر هن ڪي ياد آهن جن اهو سوچيو هو ته پنهنجي دؤر جي حڪومت سان ذڪر ڪائبو ته انقلاب خطري ۾ اچي ويندو. اِها ڳالهه آڪٽوبر انقلاب کان پوءِ واري دؤر کي وسيع پس منظر ڏئي ٿي، جيتوڻيڪ هاڻي جڏهن پڙهڻي ڏسجي ٿو ته اُن جا اڪثر ڪردار خبطي ۽ جنوني لڳن ٿا: اِها وسعت ڪٿي به سولزي-نٽسن جي نگاهه ۾ نه ٿي جهلڪي.

هو هڪ هنڌ چوي ٿو: "جي اوهان ١٩٣٦ع ۽ ١٩٣٨ع کان وٺي گرفتارين ۽ مقدمن جو غور سان مطالعو ڪندؤ ته اوهان کي بچان اسٽالن ۽ هن سان گناهه ۾ شريڪ ماڻهن تي نه ايندي پر انهن ذليل ۽ نفرت انگيز ملزمن تي ايندي، جي پهرين ته فخر، غرور ۽ سنگدلي ڏيکاريندا هئا پر پوءِ ايتري روحاني ڪميڻائي ڏيکاريائون جو ڏسي اَلٽي اچي وڃي." چا، اهو هڪ بهادر ۽ جرأت مند انسان جو رد عمل آهي، جنهن کي ان دؤر جي اُنهن ملزمن جي بي ڍنگي ۽ بيهودي هلت ڏسي ٿيو هجي؟ نه، اهڙي ڪائي ڳالهه نه آهي. سولزي نٽسن کي اسٽالن جي مخالفن لاءِ به ايتري ئي نفرت آهي جيتري اسٽالن سان، جو ته آهي بالشيوڪ پنهنجي اصولن تان تو ڙ ٿائين نه ڦريا هئا ۽ ڪميونزم ۾ به سوشلزم ۾ پنهنجي يقين کامل کي سيني سان سانديو هئائون ۽ اطمينان ڪُليءَ * سان موت قبوليو هئائون. هن اسٽالن ورو ڌي ٽولن جو ذڪر ڪيو آهي، جن ڪوليما (Kolyma) ۾ هڙتالون ڪيون هيون. اُنهن وؤرڪُوتا (Vorkuta) ۾ بُک هڙتال ڪئي، جا ١٩٣٦ع جي سرءُ ۾ شروع ٿي ۽ هڪ سؤ پنجهه ڏينهن هلي. ٻاهران ته چڙ سرڪار جهُڪي پئي پر اڳتي هلي بک هڙتالين تي نهايت سختيءَ سان ڪاروائي ڪيائين. ١٩٣٨ع جي شروعات ۾ هڪ هزار کان وڌيڪ ٽراٽسڪائيٽ ۽ ڊيسيمسٽ (Decemists جن کي Democratic Centralists

* پورو اطمينان يا سڪون.

ڪجهه سال اڳ مون Babiyar تي ناول به پڙهيو هو. (بابي يار ۾ ڪيئي يهودي هڪ وقت ماري چونڊي جي کڏ ۾ وڌا ويا هئا.) يوتوشينڪو اسٽالنزم ڏانهن موٽڻ جي خطري جي نشاندهي پنهنجي نظم Stalins heirs ۾ به ڪئي آهي، جو ١٩٦٢ع ۾ ڇپيو هو. يوتوشينڪو، ييسينين وانگر هڪ ترنم وارو شاعر آهي، جنهن ايمانداريءَ سان پنهنجي فڪر جو اظهار ڪيو آهي. آندرئي- وزنيسينسڪي هن کان ٿورو وقت پوءِ ميدان ۾ آيو ۽ پنهنجو پاڻ مڃائي ورتائين. هن ۾ نهايت دلڪش انفراديت آهي. يوتوشينڪو پنهنجن پڙهندڙن کي اخلاقي شعور ۽ توانائي ڏني آهي ته وزنيسينسڪيءَ روسي اصطلاح ۽ شاعريءَ ۾ اظهار کي جاندار بڻايو آهي. مون ٻنهي جي نظمن جا ترجما پڙهيا آهن، جي اصل جهڙا خوبصورت ٿا لڳن. اهي ٻئي شاعر پنهنجي دور ۾ ڏيوتائون ٿي ويا آهن ۽ جڏهن هو عوام جي اڳيان پڙهن ٿا ته ماسڪو جا اسٽيڊيم ماڻهن سان سٿجي ٿا وڃن. ٻيا به ڪيترائي شاعر آهن، جن پنهنجو نالو ڪڍيو آهي، جن جي تفصيل ۾ مان هاڻي نه ٿو وڃان. جوزف براڊسڪيءَ کي ١٩٦٥ع ۾ اُن وقت پنج سال سزا ڏني وئي هئي جڏهن اسٽالن جي موت کان پوءِ، آزادي پسند اديبن جي خلاف يلغار ڪئي وئي هئي. هو هڪ غير سياسي ۽ لاابالي شاعر آهي. هن تي مقدمي مغرب جو ڌيان ڇڪايو هو ۽ هو سوويت يونين کان ٻاهر ڏاڍو ڇپيو ويو هو. جون ١٩٧٢ع ۾ هو روس ڇڏي ويو ۽ هن وقت مشي گن (Michigun) يونيورسٽيءَ ۾ (Poet-in-residence) آهي ۽ گذريل سال هن کي ادب لاءِ نوبل پرائيز مليو هو. منهنجي ڌيان ۾ مٿي بيان ڪيل حالتون هيون، جڏهن مون هيٺيون سٽون لکيون هيون، جي 'ڪي جو ٻيجل ٻوليو' ۾ ڇپجي چڪيون آهن:

ڳاڙهي گل جي خوشبو سنگهه
۽ پوءِ ڪنڊي تي ويچار!

به سوليون سٽون رچڻ لاءِ ڪيڏي نه جاکوڙ ڪرڻي ٿي پوي! ڪيڏو نه مطالعو ۽ گهرو فڪر ٿئي ٿو اُنهن جي پٺيان!

کيا ويا هئا، ۽ رڳو اهي شاعر، جن ۾ ڪا انفراديت نہ هئي ۽ جي سچ جو آواز اپارٽ ڪان عاري هئا، چپچپي رهيا هئا. مون ڪتي اخمتوفا جو هيٺيون نظم پڙهيو هو جو هن جنگ کان پوءِ ڇپيو هو ۽ جنهن تي اسٽالن واري دؤر جو اثر هو:

"حرفت سان ماهتاب
شاهي دروازن جي پٺيان لڪي ڏٺو
نہ ڪيئن مان شام جي وقت
پنهنجي موت کان پوءِ
پنهنجي شهرت موٽائي ڏني.
هاڻي هو مون کي وساري ڇڏيندا
منهنجا ڪتاب الماريـن ۾ پيا بوسيده ٿيندا
۽ ڪائي گلي يا گذرگاهہ
آئنا اخمتوفا جي نالي سان نہ سڏي ويندي."
ڪيڏي نہ مايوسي آهي، ان نظم ۾!

پاسترناڪ هڪ نظم لکيو هو، جو يو.ڪي. ۾ ڇپيل هڪ ڪتاب (Post-war Russian poetry) ۾ ڇپيو آهي:

"جهنگ ۾ زمين جي هڪ عوامي سرويئر وانگر
موت هڪ قبرستان جي وچ ۾ بيٺو آهي
۽ مُردي جي پيلي چهري ڏانهن ڏسي رهيو آهي
جيئن اُن کي ڪچي، اُن جي قبر ٺاهي.
هرڪو چٽ نہ ڏسي ٿو
نہ ڪوئي خاموش آواز هن جي پرسان بيٺو آهي.
اهو آواز ڪنهن پيغمبر جو آواز آهي،
جنهن کي فرسودگي ويجهي بہ نہ آئي آهي."

اسٽالن جي دؤر ۾ اهڙا آواز خاموش ڪري ويا هئا. شاعر ايوگيني يوتوشينڪو نهايت هوشياريءَ سان اسٽالنزم جي خلاف پنهنجي نفرت جو اظهار ڪيو. هن بهربون پيرو Babiyar جهڙو نظم ١٩٦١ع ۾ يهوديت دشمنيءَ (Anti-Semiticism) تي لکيو.

پاسترناڪ جي قبر تي گلن چاڙهڻ جو لُونءِ ڪانداريندڙ احوال به آهي.

سوويت لٽريچر جي آگسٽ جي شماري ۾ گورباچوف جي دور ۾ ڇپيل بيوروڪريسيءَ خلاف مشهور ناول Children of Arbat جا ذڪرا ڏنا ويا آهن. اُن ناول جي باري ۾ مون اڳيئي News Week ۾ ٽي چار صفحا پڙهيا هئا ۽ اُن جو ذڪر گذريل تقرير ۾ ڪيو هيم، جا مون آرٽس ڪائونسل ۾ ڪئي هئي.

روسي فن ۽ ادب کي مڪمل آزادي ملي چڪي آهي ۽ هينئر رجعت پرستن وٽ سوويت يونين جي خلاف ڪوئي خاص هٿيار نه رهيو آهي. هاڻي هو پروپيگنڊا نه ڪري سگهندا ته روس ۾ آرٽ ۽ ادب کي دٻايو وڃي ٿو.

اسان وٽ صدر ضياءُالحق جو "حدود آرڊيننس" لڳل آهي ۽ ڪائي فن جي آزادي نه آهي؛ صدرضياءُ اديبن کي رشوتون ڏيئي خريد ڪري رهيو آهي ۽ مون کي اعتبار جهڙي ذريعي کان معلوم ٿيو آهي ته جي اديب ۽ دانشور هن جي وَٽ ۾ نه ٿا اچن، اُنهن لاءِ هن 'Hit List' ٺهرائي آهي، جنهن ۾ منهنجو نالو به آهي. هر انسان قدرت جي 'Hit List' تي آهي ۽ ڪنهن نه ڪنهن وقت ته هُن جو خاتمو ٿيڻو آهي. سو ڇا لاءِ ڪنهن جو ڊپ ڪجي! ضياءُالحق کي جي بينظير جو پيءُ نه هجي ها ته هو اسان کي ڪيترو وقت اڳي ائين مارائي ڇڏي ها جيئن بنگلاديش ۾ هڪ وقت ٻه سؤ دانشور ماريا ويا هئا. مون کي فخر آهي ته ڪنهن به لوڀ لالچ، ڀَو ڊَر سان هو مون کي چُپ ڪرائي نه سگهيو آهي. مون جيترو ضياءُالحق جي دؤر ۾ لکيو ۽ ڇپايو آهي، ايترو سڄيءَ زندگيءَ ۾ نه لکيو آهي. پنهنجي آواز کان سواءِ آءٌ، آءٌ نه آهيان. اُن کان سواءِ مان جيئان به ته ڇا، جي نه جيئان به ته ڇا! مون کي يقين آهي ته هِن دؤر جو سچ جيئن مون پنهنجي شاعريءَ ۾ ڏنو آهي، برصغير جي ٻئي ڪنهن به شاعر اُن کي ائين نه ڏنو آهي. مان نُنهن کان چوٽيءَ تائين هڪ سپنو ٿي چڪو آهيان. مون پنهنجي زندگيءَ

ڪيترا نه سال ٿا لڳن انهيءَ مطالعي ۽ گهري فڪر کي جوالامُکيءَ جي لاوا وانگر اندر ئي اندر اُبڙڪا کائيندي. جيستائين اهو ڦاٽ کائي ٿو!

ڪجهه وقت کان انهن اديبن جي آباد ڪاري ڪئي ٿي وڃي، جن کي اسٽالن جي زماني ۾ نهوڙيو ويو هو.

ميخائيل بلگاڪوف ۱۹۴۰ع ۾ مري ويو ۽ مرڻ کان ٿورو وقت اڳي هن پنهنجو ناول 'The Master and Margarita' پورو ڪيو هو، جو ۱۹۶۶/۶۷ع ۾ ڇپيو هو. اهو ناول گوئٽي جي 'فائوسٽ' (Faust) وانگر سوويت يونين جي هڪ ڪهاوت (Legend) تي ٻڌل آهي. ان ۾ ڪرسٽ جي مصلوب ٿيڻ جي باري ۾ هڪ خيالي ملامت آهي ۽ ان جهڙو مزاحيہ شهپارو اڃان تائين روسي ادب ۾ سرجيو نہ ويو آهي. تازو جولاءِ ۱۹۸۸ع جو سوويت لٽريچر جو سارو شمارو ميخائيل بلگاڪوف تي نڪتو آهي، جنهن ۾ هن تي اٽڪل ڏيڍ سؤ صفحا لکيا ويا آهن. ڪيترائي ناول-نويس ۽ شاعر، جي اسٽالن واري دؤر ۾ مري کپي ويا هئا، سي وري ڇپجي رهيا آهن. روس جو مشهورترين ناول 'ڊاڪٽر زواگو'، جنهن تي پاسترناڪ کي نوبل پرائيز مليو هو، جو حڪومت جون اکيون ڏسي، پاسترناڪ ورتڻ کان نابري واري هئي، هڪ عظيم ناول آهي، جنهن مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو آهي ۽ مون کي ڪيتري وقت کان حسرت رهي آهي تہ مون کي ايتري فرصت ملي، جو مان برصغير جي باري ۾ اهڙو ناول لکان ها. اِها بہ ڳالهہ آهي تہ جي منهنجي ساري شاعري غور سان پڙهي ويندي تہ اهڙوئي ناول لڳندي.

موت کان پوءِ پاسترناڪ ۽ مينڊالسٽام (جنهن کي اسٽالن مارايو هو) پٺاڻيءَ وانگر ٿي پيا آهن ۽ پيريڊيلڪو (Peredelkino) واريءَ وستيءَ ۾، جتي اڪثر اديب رهندا آهن ۽ موت کان پوءِ پوريا ويندا آهن، انهن ٻنهي شاعرن جي قبرن تي روز هزارين ماڻهو اچن ٿا ۽ گلن جا انبار چاڙهين ٿا. اهڙيون خبرون مون خود 'ماسڪو نيوز' ۾ پڙهيون آهن، جن ۾ تازو شايع ڪيل، وزنيسينسڪي جو

ڀلنامون

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
٢٠	٢١	خاتمي جي	خاتمي جو
٢١	١٢	آرينا	اِرينا
٢١	٢١	اخهاتووا	آخهتووا
٢٧	٢٢	جهٽڪ	جهٽڪو
٣٤	١١	داندان	دندان
٤٥	٥	منظوم وري	وري منظوم
٤٨	٥	nsdruck	Insdruck
٥٠	٩	ڪري ۾ شامل	ڪري شامل
٥٤	٥	۾ 'گاليلو'	'گاليلو' ۾
٥٤	٦	سينيوار	سينيورا
٥٨	٧	هندستان ۾ اچان	هندستان اچان
٦١	١٤	واد وودا	واد وواد
١٠٠	١٢	تير	تيز
١٠٦	٢٤	بهترين	بهترين دوست
١٠٨	١٣	Scap	Scar
١١٣	٢٥	ڪس	ڪسي
١١٤	٥	غندن جو جٿو	غندن جي جٿي
١٢٣	٢٢	آهن.	آهي.
١٢٩	٨	شاعري،	شاعري، (٣)
١٣١	آخري	hot	not
١٣٢	٨	ڪتان آيو	ڪتان جو
١٣٥	١١	پنجويهه سا	پنجويهه سال
١٤٦	٤	تتيم	تتيم

کي شعلي ۾ بدلايو آهي جو نهايت تيزيءَ سان ٻري رهيو آهي ۽ ڪنهن وقت به پنهنجي ليکي وسامي سگهي ٿو. پر هڪ سپني کي گولي ته متائي نه ٿي سگهي، نه وري هڪ شعلي کي ٻُجهائي ٿي سگهي! (١٢ آگسٽ، ١٩٨٨)

——

نيو فيلڊس جا جلد ايندڙ ڪتاب

۱.	جلا وطن (ڪهاڻيون)	نورالهديٰ شاهہ
۲.	جڏهن مان نہ هوندس (ڪهاڻيون)	امر جليل
۳.	تنهنجي دنيا، سپ رنگ سانول (ناول)	سراج
۴.	فار ايسٽ جو سفرنامو	ماهتاب محبوب
۵.	پونر پري آڪاس (شاعري)	شيخ اياز
۶.	جبل مٿي باهڙي (ڪتابي پيش لفظ)	محمد ابراهيم جويو
۷.	شاهہ لطيف جي شاعري (ڀاڱو I، II ۽ III)	تنوير عباسي
۸.	يادين جي اندلس	الطاف شيخ
۹.	جُهڙ نيٽا نہ لهي (شاعري)	شيخ اياز
۱۰.	وقت وٺيون وچوٽيون (ناول)	ڪلا پرڪاش
۱۱.	وڇون وسڻ آيون (شاعري)	شيخ اياز
۱۲.	پاپ ۽ پيڙا (ناول)	رشيد ڀٽي
۱۳.	خط، انٽرويو ۽ تقريرون (ڀاڱو II)	شيخ اياز
۱۴.	منهنجو وطن، منهنجا ماڻهو	لوڪرام ڏوڏيجا
۱۵.	ڌرتي منهنجو ديس	شيخ اياز

نيو فيلڊس ڪتاب گهر

لبرٽي مارڪيٽ، ڀرسان سول اسپتال حيدرآباد.

حيدرآباد ۾ پنهنجي نوعيت جو واحد دڪان جنهن کان روبرو يا گهر ويٺي V.P پوسٽ ذريعي هر سنڌي ڪتاب گهرائي سگهو ٿا.

پڙهندڙن لاءِ خوشخبري

نيو فيلڊس اداري جا هڪ ئي وقت گهٽ ۾ گهٽ ۲۰ عدد ڪتاب گهرائڻ تي ۳۳ فيصد رعايت. ۱۵ ڪتاب گهرائڻ تي ۳۰ فيصد رعايت. ۱۰ ڪتاب گهرائڻ تي ۲۵ فيصد رعايت ۽ ۵ ڪتاب گهرائڻ تي ۱۵ فيصد رعايت ڏني ويندي. پوسٽ خرچ ڪتاب گهرائيندڙ ادا ڪندو. ڪتابن جي لسٽ يا ٻي ڪا معلومات گهرائڻ لاءِ جوابي لفافو موڪلڻ ضروري آهي.

نيوفيلڊس اداري جو هر مهيني شايع ٿيندڙ ڪتاب گهر ويٺي وصول ڪرڻ لاءِ (ميمبر ٿيڻ لاءِ) پنهنجي رضامندي لکي موڪليندا.

١٥٠	٢	Attruist	Altruist
١٥٠	٦	(مارڪس)	(مارڪسسٽ)
١٦٢	٥	Peer	Beer
١٦٢	٢٦	ڪري.	ڪري."
١٦٤	١٢	ڪي	ڪي ٻہ
١٦٩	٢٠	نيوڪليئر	نيوڪليئر هٿيارن
١٩٣	٤	نہ هيون.	۾ نہ هيون.
١٩٦	٩	ويا،	ويا هئا،
٢١٥	٢٥	آماحول	آن ماحول
٢٢٤	١٧	ڪيون	ڪن
٢٢٦	٢٥	وغيره تہ	وغيره تي
٢٢٨	٢٦	قيد و بند	قيد و بند ۾
٢٢٩	٢٠	Pinochei	Pinochet
٢٣٤	٢٤	پيريڊيڊيلڪو	پيريڊيڊيلڪنو

۰۲۹ عاشي(ناول) هينري رائڊر هئگرڊ/فضل احمد بچاڻي (ختم ٿيل)
۰۳۰ سي پيڙيون رکين پاجهه سين (سفرنامو) الطاف شيخ -/۲۰
۰۳۱ سڌارٿ (ناول) هرمن هيس/فضل احمد بچاڻي (ختم ٿيل)
۰۳۲ جيان رس (ڪهاڻيون) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۰۳۳ روح جي گولا (ناول) مترجم: فضل احمد بچاڻي (ختم ٿيل)
۰۳۴ درد جا ڏينهن، درد جون راتيون طارق اشرف (ختم ٿيل)
۰۳۵ سانباهو سمونڊ جو (سفرنامو) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۰۳۶ سورج هوندي مرجهايل(ڪهاڻيون) نجم عباسي (ختم ٿيل)
۰۳۷ آسيه (ناول) هينري رائڊر هئگرڊ/فضل احمد بچاڻي (ختم ٿيل)
۰۳۸ قلندر (ڪهاڻيون) قرت العين حيدر/مدد علي سنڌي -/۱۲
۰۳۹ الطاف شيخ جي نوٽبڪ تان الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۰۴۰ سزا جا سڪ آسڪر وائلڊ/فضل احمد بچاڻي -/۱۲
۰۴۱ بهترين سفرناما الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۰۴۲ للڪار(ڪهاڻيون) نجم عباسي (ختم ٿيل)
۰۴۳ ٽڪل سريت(ڪهاڻيون) البرتو موراويا/وليرام ولڀ -/۱۵
۰۴۴ لنڊن ٽائين لفٽ (ڪهاڻيون) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۰۴۵ تصوير جو خون آسڪر وائلڊ/فضل احمد بچاڻي -/۲۵
(پڪچر آف ڊورين گري) (ناول)
۰۴۶ حليم شو حليم بروهي (ختم ٿيل)
۰۴۷ پارن جون آڪاڻيون الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۰۴۸ سپون خليل جبران/فضل احمد بچاڻي (ختم ٿيل)
۰۴۹ سفريورپ جي ڊائري(سفرنامو) قاضي عبدالمجيد عابد -/۲۵
۰۵۰ آزادي خاطر (ڪهاڻيون) مرتب: فيروز احمد (ختم ٿيل)
۰۵۱ چانديءَ جون تارون (ڪهاڻيون) ماهتاب محبوب -/۱٦
۰۵۲ مس سدا بهارچنبيلي (ناول) الطاف شيخ -/۲۰
۰۵۳ پيار ڪهاڻي (ناول) نجم عباسي (ختم ٿيل)
۰۵۴ نيگروعشق ۽ بغاوت ڪرسٽوفر نڪول/نصيراعجاز (ختم ٿيل)
۰۵۵ شرم پوتي (ناول) گوبند مالهي -/۱۲

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جا شايع ٿيل ڪتاب

١. بين‌الاقوامي قانون ۽ تنظيم	فيروز احمد	٢٠/-
٢. جيل ۾ ٢٢ مهينا (ڀاڱو ١)	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
٣. اڌ ملاقات (خط)	طارق اشرف	٢٠/-
٤. جيل گهاريم جن سان	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
٥. جيل ۾ ٢٢ مهينا (ڀاڱو ٢)	طارق اشرف	١٢/-
٦. زندگيءَ جو تنها مسافر (ڪهاڻيون)	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
٧. ٤- مارچ ۽ سنڌي جوڌا	—	٢٠/-
٨. بهترين ڪهاڻيڪارن جون بهترين ڪهاڻيون	—	(ختم ٿيل)
٩. اونداهي ڌرتي روشن هٿ (ناول)	آغا سليم	(ختم ٿيل)
١٠. رات منهنجي روح ۾	غلام نبي مغل	(ختم ٿيل)
١١. ٣٠ سالن جون چونڊ ڪهاڻيون (ڀاڱو ١)	—	(ختم ٿيل)
١٢. ٿڌا چپ (ڪهاڻيون)	ايشورچندر	(ختم ٿيل)
١٣. وايون ونجارن جون (سفرنامو)	الطاف شيخ	١٢/-
١٤. ٣٠ سالن جون چونڊ ڪهاڻيون (ڀاڱو ٢)	—	(ختم ٿيل)
١٥. بندر بازاريون (سفرنامو)	الطاف شيخ	١٢/-
١٦. شڪليون (خاڪا)	عبدالقادر جوڻيجو	(ختم ٿيل)
١٧. يادگار ڪهاڻيون	مختلف ڪهاڻيڪار	(ختم ٿيل)
١٨. ٽين دنيا جون ڪهاڻيون	ولي‌رام ولڀ	(ختم ٿيل)
١٩. عظيم ڪهاڻيڪارن جون عظيم ڪهاڻيون	—	(ختم ٿيل)
٢٠. دل اندر درياءُ (ڪهاڻيون)	مدد علي سنڌي	(ختم ٿيل)
٢١. دل جو بندر (ناول)	اڊورل آئيويس/نصير اعجاز	(ختم ٿيل)
٢٢. رهيل قرض (ڪهاڻيون)	ظفر حسن	١٢/-
٢٣. درد جي خوشبو (ناول)	قاضي خادم	(ختم ٿيل)
٢٤. ڪنهن سان سور سليان	مرتب: فيروز احمد	(ختم ٿيل)
٢٥. فڪر جي آزادي	آسٽيفن زويگ/ابراهيم جويو	(ختم ٿيل)
٢٦. منهنجو ساگر، منهنجو ساحل (سفرنامو)	الطاف شيخ	١٦/-
٢٧. غلامن جو ٻيڙو (ناول)	ايرڪ ڪارڊر/دوست محمد ڀٽي	(ختم ٿيل)
٢٨. سي ٽي جوين ڏينهن (سفرنامو)	الطاف شيخ	١٥/-

٨٥-	ست يوگوسلاويائي آکاڻيون	جڳت آڏواڻي	١٠/-
٨٦.	ست ڪشميري آکاڻيون	اختر محيعدين/ايشور چندر	١٢/-
٨٧.	پن ڇڻ ۽ چنڊ (شاعري)	آغا سليم	١٠/-
٨٨.	ڪوالالمپور ڪجهه ڪوه (سفرنامو)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٨٩.	ڪپر ٿو ڪن ڪري (شاعري)	شيخ اياز	٥٥/-
٩٠.	سڏن متي سڏڙا	علي احمد بروهي	٢٥/-
٩١.	گانڌي	لوئي فشر/نجم عباسي	(ختم ٿيل)
٩٢.	پکيل ڪنوڙائيون	خليل جبران/عبدالله الفائز	(ختم ٿيل)
٩٣.	ماستر هريام جو بشنڪاڪ وڃڻ....	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٩٤.	ڪي جو ٻيجل ٻوليو (شاعري)	شيخ اياز	٢٥/-
٩٥.	سرهي سرهي سار (سفرنامو)	ماهتاب محبوب	٣٥/-
٩٦.	خط، انٽرويو ۽ تقريرون	شيخ اياز	(ختم ٿيل)
٩٧.	دنگيءَ منجهه درياهه (سفرنامو)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٩٨.	ڏيئا تيل ڦليل جا	علي احمد بروهي	٣٠/-
٩٩.	راج-گهاٽ تي چنڊ (شاعري)	شيخ اياز	٤٠/-
١٠٠.	موتي جي مهراڻ جا	مرتب: فيروز احمد	٥٥/-
١٠١-	تلاش (ناول)	نجم عباسي	٣٠/-
١٠٢-	لڙيو سج لڪن ۾ (شاعري)	شيخ اياز	٢٠/-
١٠٣.	ڏاهي جهرڪي ۽ ٻيون آکاڻيون	الطاف شيخ	٣٥/-
١٠٤.	مرڻ مون سين آهه (ناول)	سراج	٤٠/-
١٠٥.	پڙاڏو سوئي سڏ (ناول)	سراج	٤٠/-
١٠٦.	رات وچ ۾ (ناول)	بريٽ هيليڊي/فضل احمد بچاڻي	٢٠/-
١٠٧.	ٻڙ جي ڇانو اڳي کان گهاٽي (شاعري)	شيخ اياز	٣٠/-
١٠٨.	اڪ سور (ناول)	رابندر ناٿ ٽئگور	٥٠/-
١٠٩.	جت جر وهي ٿو جال (سفرنامو)	الطاف شيخ	٣٠/-
١١٠.	رني ڪوٽ جو خزانو (ڪهاڻيون)	امر جليل	٣٠/-
١١١.	ماستريائي (ناول)	مترجم: نجم عباسي	٢٥/-
١١٢.	آڪن نيرا ڦليا (شاعري)	شيخ اياز	٣٠/-
١١٣.	منهنجي دنيا، هيڪل وياڪل (ناول)	سراج	٤٠/-

٥٦.	اکڙي ايڻن هياس (جلد ١)	فضل احمد بچاڻي	٢٠/-
٥٧.	پره کان پهرين (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	١٦/-
٥٨.	بلنديون (ناول)	نجم عباسي	١٦/-
٥٩.	رج ۽ پاڇا (ناول)	موهن ڪلپنا	(ختم ٿيل)
٦٠.	مون توکي پيار ڪيو (ڪهاڻيون)	پوپٽي هيراننداڻي	(ختم ٿيل)
٦١.	آيل ڙي اولاڻا (ڪهاڻيون)	علي بابا	٢٠/-
٦٢.	شاهه لطيف جي شاعري	تنوير عباسي	(ختم ٿيل)
٦٣.	آڳي ڪهوٽ ته نشا ٿيوئي (سفرنامو)	لوڪرام ڏوڏيجا	(ختم ٿيل)
٦٤.	موهن جو دڙو (ناول)	علي بابا	(ختم ٿيل)
٦٥.	ادو عبدالرحمان (ڪهاڻيون)	امر لعل هنگوراڻي	١٢/-
٦٦.	ڌرتي روشن آهي (ڪهاڻيون)	آغا سليم	(ختم ٿيل)
٦٧.	دارون هن ديواني جو (ڪهاڻيون)	نجم عباسي	٢٠/-
٦٨.	پيغامبر	خليل جبران/ستار	(ختم ٿيل)
٦٩.	همه اوست (ناول)	آغا سليم	٢٠/-
٧٠.	اداس واديون (ڪهاڻيون)	حميد سنڌي	١٢/-
٧١.	آئيني جي اکيان	١٧ ساهتڪار	١٢/-
٧٢.	چنڊ چنبيليءَ ول (شاعري)	شيخ اياز	(ختم ٿيل)
٧٣.	لهر لهر زندگي (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	٢٠/-
٧٤.	اڌون ماڻهو (ڪهاڻيون)	سراج	(ختم ٿيل)
٧٥.	ٻه ننڍا ناول (ٻه ناول)	آغا سليم	٢٢/-
٧٦.	اکڙي ايڻن هياس (جلد ٢)	فضل احمد بچاڻي	٢٠/-
٧٧.	رڻ تي رم جهم (شاعري)	شيخ اياز	(ختم ٿيل)
٧٨.	واٽ ويندي	علي احمد بروهي	٣٠/-
٧٩.	مڪليءَ کان ملاڪا تائين (سفرنامو)	الطاف شيخ	٢٥/-
٨٠.	ڪهاڻي جو قافلو	نجم عباسي	١٥/-
٨١.	ساهيوال جيل جي ڊائري	شيخ اياز	٣٥/-
٨٢.	سنگاپور ويندي ويندي (سفرنامو)	الطاف شيخ	٢٥/-
٨٣.	چنڊ جا تمنائي (ڪهاڻيون)	آغا سليم	١٦/-
٨٤.	ڀڳت سنگهه کي ڦاسي	شيخ اياز	١٥/-

۱۱۴.	رڻ ۽ رڃ جو اتهاس (ڪهاڻيون)	نورالهديٰ شاه	-/۳۰
۱۱۵.	انقلابي ماءُ (سوانح حيات)	مترجم: آزاد قاضي	-/۲۵
۱۱۶.	ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون	شيخ اياز	-/۴۵

گهرائڻ لاءِ لکو: نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

C-S
169
098
S. Aya

شيخ اياز جا شايع ٿيل ڪتاب

١. ڀونر ڀري آڪاس
٢. جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي
٣. ڪُلهي پاتم ڪينرو
٤. وڄون وسڻ آيون
٥. پتڻ ٿو پور ڪري
٦. پن ڇڻ پڄاڻان
٧. پنهل ڪان پوءِ
٨. ٽڪرا ٽٽل صليب جا
٩. واٽون ڦُلن ڇانئيون
١٠. جڳ مڙيو ئي سپنو
١١. چنڊ چنبيليءَ ول
١٢. رڻ تي رم جهم
١٣. ڀڳت سنگهه کي ڦاسي
١٤. ساهيوال جيل جي ڊائري
١٥. راج گهاٽ تي چنڊ
١٦. ڪپر ٿو ڪن ڪري
١٧. ڪي جو ڀيجل ٻوليو
١٨. لڙيو سج لڪن ۾
١٩. خط، انٽرويو ۽ تقريرون
٢٠. ٻڙ جي ڇانو اڳي کان گهاٽي
٢١. اکن نيرا ڦليا
٢٢. ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون
٢٣. شاهه جو رسالو (اردو ترجمو)
٢٤. جو ڀيجل نے آکھیا (پنجابي)
٢٥. حلقه ميرے زنجير کا (اردو)
٢٦. نيل کنٹھ اور نیم کے پتے (اردو)